अथवासिष्ठसंग्रह टीका निर्वाणप्रकरण

स्याइम नं. ५६२ = १० = १२ = ८८

वासिष्ठ संग्रह टीका निर्वाण प्रकरण

नं. १२५०

पत्र १४०

वा. ति.
टी.
२

वसिष्ठ उवाच दिक्कालाद्यनवच्छिन्नमदृष्टोभयकोटिकं चिन्मात्रमक्ष
यं शान्तमेकं ब्रह्मास्मि नेतरत् इति मत्वाहमत्यंतमुक्ताकाशवपुर्म
हान् एकरूपं प्रशान्तात्मा मौनी स्वात्मसुखो भव यावदज्ञानकल
नायावदब्रह्मभावना यावदस्या जगज्जाले तावच्चिन्तादिकल्पना

ॐ श्रीगणेशाय नमः अथ निर्वाणप्रकरणं निरूप्यते तत्र पंचदशाख्यानानि
भुशुंडः देवपूजा बिल्वफलं शिलार्जुनः शतरुद्रः वेतालः भगीरथः किरी
टचिन्तामणिमत्ताख्योपाख्यानं त्र्यगर्भः शिखिध्वजः कचः मिथ्याभृंगीइक्ष्वा
कुः व्याधः भूमिकाश्चेति तत्र प्रसंगादुत्पत्त्यनुसंधानात् चिन्ताविश्रांत्या निर्वाण
मिति भुशुंडोपाख्यानेन निरूप्यते त्रिभिः पदैः श्लोकान् दिक्कालेति श्लोकद्वयवा
क्यं अहं दिगादिभिरनवच्छिन्नमाधारीभूतं चिन्मात्रं ब्रह्मैवास्मि इतरद्देहादि
कं नास्तीत्यंतमत्यन्तं निश्चित्य मुक्ताकाशवपुः अभिमानपरित्यागान्मुक्ताकाशस्वच्छ
वदाकाशवपुर्येन तादृशः सन् स्वात्मसुखः आत्मारामो भव आत्मेति कर्तेति च
पाठे एकं ब्रह्मैवास्मि॥ इतरन्नेति मत्वा अनन्तरमहमित्यहंतां त्यक्त्वा मुक्ताकाशवपुर्भू
त्वैव स्वात्मसुखो भवेति योजना अन्यथास्य संसारो न निवर्तत इत्याह याव
दिति ब्रह्मभावना ब्रह्मैवेदं सर्वमिति भावनाया अभावो यावदनुवर्तते अज्ञानप
वाज्ञानकलनाज्ञानमेव तं ध्वंस यावदनुवर्तते अतएव जगज्जालेऽस्याः

नास्ति चित्तं न चाविद्या न मनो नास्ति जीवकः एताः प्रकल्पना रामः
ब्रह्मण्येवाप्यवनाः ब्रह्मैवैकमनाद्यन्तमब्धिवत्प्रविजृम्भते देहेया
वदहंभावो हृदये ऽस्मिन्न्यवर्ततापिता यावन्न भेदमित्यापयातावच्चित्तादि
कल्पनाः अनार्भुरवतया सर्वविकहस्तो ऽग्निजगत्त्रयं अङ्कुत्तोत्तानिर्व
त्तिसामाश्रितात्तेहे विभ्रमाः चिदात्मास्मि निरंशोऽस्मि पारावारविवर्जितः
रूपं स्मर निजं स्फारं मा ऽस्म तत्त्यासाम्मितोभव॥
कथाव देवा चित्तादिकल्पना चित्तं जीवो ऽविद्येत्यादिभेदकल्पना प्रकृत्ति॥ वस्तु
नस्तानकाचिन्मभेदकल्पेनेत्याह नास्तीति चित्तं शुद्धसत्त्वप्रधानमन्तःकरणं
घनतत्करजोगुणप्रचुरं संकल्पविकल्पात्मकमन्तःकरणं देह इति पूर्वोक्तस्यैव प्र
पंचः हृदये परकीयदेहादौ आत्मतावित्तनत्त्वबुद्धिः यद्वा हृदये प्राणिमात्रे आत्मना
परमात्मभावो देवतात्वबुद्धिरित्यर्थः चित्तादिकल्पनायां निवृत्त्युपायमाह चं
त्तरिति यनार्तरवतया सर्वात्मको ऽहमिति परिष्कारितभावनया जगत्त्रिणी
त्वरावद्भुपेत्तरणीयं हृदयं चिह्नहोत्तद्भूपप्रपंचवाधितान्नमन्ते रवात्मचैतन्येऽशुद्धतः
स्वव्यतिरेकेणाहृदयस्याभावात् किं पर्तन्तोऽनुनेः चित्ताद्धिविभ्रमान्निवर्त
तो॥ कैवल्यमनन्तर्भुरवनेत्याकांक्षायां स्वस्वरूपमाह चिदात्मेति पारावार

वा. नि.
टी.
२

एवं वा तितिरं धान्तुः सत्वरं मारणोद्यतः तमेवाक्रान्त्रिमं मित्रं यः पा ॥
श्यति स्वपक्षयाति समूलकार्यं कषाति नदीतट इवद्रुमं यः सौहृदं म ॥
त्सरं च वस सर्वामर्षदोषहा अध्यात्मशास्त्रमंत्रैरान्तस्मा विषवि
सूचिका हीयते भावितेनान्तः शरदा मिहिकावद्यावत्सोपादेयव
पित्तं भावितं स्वेन चेतसा न द्यवोऽन्तार्विश्रम्य तुच्छे तत्प्रतिद्वन्द्वियथापयः
विवर्जितः एवं तिरावाधिरहितो निरंशाक्षिदात्मा स्यादिति निर्जस्यान्तस्थ्यान्तरूपे
स्मरस्य सन्तुसंधत्तस्व यमेवान्तर्मुखवन्तीति भावः अस्मत्यागिनि स्वरूपविस्मे
रणेन संमितः परिच्छिन्नो भाभवन्तस्तीति पाठे पक्षाधिरात्मा स्थि मनो निज स्वरूप
यत्रियः अतितिरा धान्तुः सत्वरं मारणोद्यत आतमेव स्थावि घमेव शान्तयोरागद्वेष
रहित तपाक्रान्त्रिमं मित्रं पश्यन्ति शत्रुमित्रयोः समदर्शी शुभानुसपक्षपाति ज्ञाना
त्मानमतत्त्वमित्यर्थः समूलेति यः सौहृदं मत्सरं च रागद्वेषं समूलकार्यं कष
ति सवासनं परित्यजति सद्भाव्य सर्वामर्षादिदोषान्हन्ति अध्यात्मेति मंत्रः
अन्तःकरणेन भावितेन स्विरवासितेनाध्यात्मशास्त्रमंत्रैरान्तस्मा विषविसू
चिका तस्मात्पापविषजन्यविसूचिकाद्धीयते शारदा मिहिकायथा शरत्का
लेन हिमानिव अध्यात्मशास्त्रमध्यात्मवितन्स्वाद्वेषक्षतं चितैलगानिवान्व
येत्याह यत्रेति यत्र यस्मिन्तु तत्वे उपादेयवाक्यमंत्राभ्रत्वेन स्वचेतसा भावि

[illegible]

ता
अपर्यालोचितमार्गमपरामृष्टसंविदः स्यन्दंतेवचितोन्मत्तौघटा॥
९ कलत्सलभ्रूवः सर्वेषामेवचैतन्येषां स्थितैवैकाविदव्यया किंत्वबोधवशा
दस्याः परांरूपसम्पत्तांगताः तर्कुर्नगर्तेनिमूढाफ्रतुंदंडगुणादिव भ्रूय
तेमस्ताद्येवचिद्बोधपरिवर्जिते तस्मिन्नवदर्थमिदंतनत्यक्तंसांशक
द्रुमैतेनसार्धंकथ्यायुक्ततरकौलेयाज्ञानमंबरे

तानिभिन्नंतत्वचः तस्यैवास्यस्पन्दत्वेः प्रकर्षेणाद्भुतः भ्रान्तःकरणोविशति प्रवि
शति तामेतेत्रेपयोजलामिव गुरुकरुवेनस्वानुभवेनाविचाराभावेसंशयएवप
र्यवस्यतीत्याह अपर्यालोचितेति पर्यालोचितात्मार्थः भ्रान्तेवार्थःप्रति
पाद्योपास्मिन्नशास्त्रेतदात्मार्थमध्यात्मशास्त्रंतदपर्यालोचितमविचारितंयै
स्तेअपरामृष्टसंविदःअविचारितस्वरूपसंविदस्तमन्दबुद्धयःसर्वेन्द्रतावतस्य
न्दते भ्रान्तत्वतत्क्षलंतिइत्यर्थः ननुसर्वेषामपिजीवानांचिद्रूपत्वात्कथंके
षांचित्संदेहइत्यत्राह सर्वेषामिति सत्यंसर्वेषामेवचैतन्येषांजीवानामव्यया
९= वितैषास्थितैवस्वरूपत्वेनावास्थितैवकिंत्वस्याःस्वरूपत्वेनावास्थितायाःवि
नःअबोधवशात्स्वनाद्यविद्यामहिम्नाप्यनुसंधानवशात् परांनिरवधिकां
रूपसम्पत्तांतुद्भ्रान्तागताः तामेवबहुरूपतांतारूपयन्नाह तर्कुर्नामिति घर्षदंडगु
णादिवधनुर्व्याततोपितायया भौर्व्यास्वमूढाद्ज्ञानात्वचिद्बोधपरिवर्जितंस्व

अमृतत्वमापदां निस्ताकारिणीं पदज्ञानतः स्वयं हि संसारसरणीर्विहन्त्यस्य
२ प्रसादतः यदेवगोः पदाकारं त्वाधियः पेलवं जगत् तदेवापारपर्यन्तमगा
3 धमम्हत्वमनः संविधेनापरामृष्टं शान्तं सर्वात्मिकं चयत् नमस्ताद्वि
दानंदमयमन्तलीहकलनोज्झितं समुदेति स्वातस्मात्कलाकं
तत्रूपिणी सूक्ष्मामध्या तथा स्थूला चेति सा कल्पते त्रिधा
रूपं चित्तोऽवबोधरहितं तदुर्निर्भतर्निर्गतं द्वितीयं कोलाहलभ्रमरणायेव
म्नकद्रोहायेव भूयते धनुर्गुरावकन्मूढोहिंसन् परेषां नाशायेव कल्पते
अतो न तस्मात्किंचिदपि श्रोतव्यमिति भावः समूढो दानसन्मानादिकं किं
चिदपि नार्हतीत्याह ॥ तत्रात्मिन्निति तस्मिन्नात्मावबोधाविधुरे स्वधर्मे दत्तं च
नेकद्रुमिद्दिष्ठीभवतीन समुद्ध्याक पापभिन्नवरे निरवराप्रदेष्ठो केवैयक ४सा
वाधायामपरिहार्यत्वं दर्शयितुं तस्मात् सर्वापदां संसारसरणीश्चाज्ञानमेव
मूलमित्याह अमृतत्वमिति ॥ अमृतत्वममृतानन्दं आपदां जरामरणादीनां निस्त
निस्यान्तिहेतुः कृतः हि यस्मात्कारणात्प्रज्ञानतः प्रकर्षस्यकानत्स्वापन्न,
स्मात्सर्वाप्यापत्स्यादेवं पंचसंसारसरणिरज्ञानमेव प्रसादतोवहति प्रव
र्तते संसारप्रवृत्तेरत्रप्रवृत्तिर्मूलत्वात् यदितिता धियः ज्ञानेनावबुद्धः यदेवा

सत्वंरजस्तमइति चैवैवप्रकृतिंस्मृता एषैवसंसृतिर्जन्तोरस्याः
पारंपरंपदं अत्रयेत्त्रयःप्रोक्तागुणास्तोपित्रिधास्मृताः
नवधैवंविभक्तेयमविद्यागुणरूपिणी अत्रषयोमुनयःसिद्धा
नागाविद्याधराः सुराः इतिभागमविद्यायाःसात्विकंविद्धिराघ
व सात्विकस्यास्यभागस्यनागाविद्याधरास्ततः रजस्तोमुनयः
सिद्धाःसत्वंदेवाहरादयः (जगतगोष्पदाकारंगोष्पदमिवपल्लवमल्प-
मिवभासते तदेवजगत अमहात्मनोत्तस्यक्रमगा धमपारपर्यन्तंचप्रतीयते उत्तरंत्त
वतीत्यर्थः इत्यमात्मतत्वादेवगुरोःश्रोतव्यमित्यत्र तत्वंःबोधयितुमाह संबंधेनेति
संबंधेनविषयेणापरामृष्टंअसाक्षिष्टं शान्तंसर्वात्मकंचयद्ब्रह्म सच्चिदानंदमयं
कलनोज्झितंनिष्कलंतदेवतत्ववस्तुनोस्ति सम्बन्धेनापि तत्रमात्परात्मब्रह्मणःस
काशात्कलनरूपिणीबंधनस्वभावाकलास्त्रिविधास्वतोएवनन्तपरे छायावास
मुदेति साचकलनात्सत्वादित्रिभेदात्रिधाकल्प्यते ॥ सत्वमिति एवात्सत्वादिभे
दभिन्नाकलैवसत्वाद्रिगुणत्रयात्मिका प्रकृतिःस्मृता एषैवगुणत्रयात्मक
प्रकृतिरूपाकलैवजन्तोःसंसृतिः बंधहेतुः अस्याएवपारंनिवृत्तिःपरंपदंकेवलं
ब्रह्मेति अस्यांप्रकृतौगुणाः नेप्रत्येकंत्रिधास्मृताः सत्वादीनांगुणानांत्रैः

निर्व्वाःसहव्यामिश्रितत्वात् तथाहि सत्वं रजस्तमो मिश्रं चेति त्रिविधं नित्यं रजस्तमसावे
४ त्ति एवंगुणत्रयात्मिकेयमविद्याकलाशब्दवाच्यानवधाविभक्तान्तरखयइति
4 अत्रमंत्रद्रष्टारोवसिष्ठविश्वामित्रादयोत्र्यम्बय; मौनादिशाम्भुनयः श्रद्धाद्यो।
मिवि मुनत्र्यस्त्रविद्यायाः सात्विकोभागइत्यर्थः तत्रांतरभागमाह सात्विकस्येति
सात्विकस्यास्यभागस्यमध्येनागावाशुकितक्षकप्रमुखाः फणीन्द्राःविद्या
भागएवत्वविद्यायाएवंविद्यात्वमागता; शुद्धंसत्वंह्यविद्यायाभागो
विद्येतिकथ्यते राजसीतामसीचेति स्पष्टिरेवंविद्यात्रिधा मौर्व्य
पिंडःस्थावरादिःप्राप्तस्तामससीमतां श्रीरामोवाच मौर्व्यमत्स्यंतच
ततामागतंसमुपास्थितंस्थावरादि तत्प्राप्तंकीदृशंभवतिप्रभो
धराःखड्गशिकाःगालादिविद्याधारिणः जीमूतकेतुप्रभृतयश्चमतःमनोनि
श्रसत्वांशगामोहमूर्यिष्ठत्वात् मुनयःसिद्धाश्चरजःरजोमिश्रसत्वांशः तपोनि
ष्ठतयाधर्म्मप्रवृत्तिभूयिष्ठत्वात् हरादयोदेवाःसत्वंसात्विकभागः सत्वांशज्ञान
भूयिष्ठत्वात् ॥ भागइति अविद्यायामध्येअविद्याप्रभेदानांतेषांमध्ये
एषभागः सात्विकभागस्यसत्वांशोविद्यात्वंविद्याशब्दवाच्यत्वभागत्वः य
स्मात्कारणात् शुद्धंसत्वं शुद्धसत्वरूपोविद्याभागएवविद्येतिकथ्यते उक्त

न्यायमन्यत्रातिदिशति राजसीति एवमुक्तप्रकारेण राजसी तामसी चेति सृष्टि
स्त्रिविधोक्ता तथाहि मनुष्याणामपि सत्वेषां राजसत्वेऽज्ञानप्रधानाः प्रवणाः
सत्वांशाच्छुभ्रादिप्रवृत्तिप्रधानाः तात्रियादयो रजोंशाभ्यो एव कृताः शूद्रादयः
तमोंशाः एवं तामसे सृष्टिर्यद्यपि प्रकाशवृत्तिमोहवान्कल्याद्भवादिश्चैविध्यं
वेदितव्यं मोक्षपिंडः पिंडीभूतान्तज्ञानरूपः स्थावरादिं सर्गविशेषः तामसीसृष्टिः
तामसीत्वस्य हेतुः परमावधित्वंप्राप्तमोहत्वमिति अत्यंतघनतामिति सांख्यतामा
मतं मोक्षमज्ञानं स्थावरादित्वं प्राप्तं सत् कीदृशमस्य पारस्थित्वं भवति केन
प्रकारेणावस्थितत्वं भवति ॥ अमनस्त्वमिति पाषाणादिवन्नि मनस्कत्वं
असंप्राप्तं हि हितप्राप्ति परिहारार्थायाः प्रवृत्तेः संभवान्मनस्त्वादपि मनोव्यापारा
दपि किंचिदुक्तं स्मरणाद्यभावात् इत्यंतरस्थं मनस्त्वममनस्त्वमप्यवन्नीचिन्मो
र्व्यवस्था हृदयस्थापमात्रव्यविदेशात्स्थावरे शुस्थितामस्त्रीति स्पष्टयति यत्र स्थावरे
शुविवितन्यं सूक्ष्मपर्यष्टकात्वार कलापकं बीजसमन्वितं तन्नपर्यष्टक
मित्युक्तं शैवागमेषु यस्यापर्यष्टकमंत्रवृत्तराधीककर्मकारणादीत्युक्तं
तादृशपर्यष्टकामिद्रिय समष्टिरूपं रूपं निलीयस्यासानादृश्ये सती सुखदायितीरु
प्रभावित सुखाविर्भावहेतुः स्थिता तत्र स्थितासुषुक्तो यजतो विवक्तिसत्तामात्रेण

स्थावरे

नि·वॉ. वसिष्ठउवाच अमनस्त्वमसंप्राप्तं मनस्त्वादपिविच्युतं ॥ तदस्यं रूपम
५ त्वित्यास्थितैषा स्थावरेषु चित् श्रीरामोवाच मनस्त्वाद्विच्युतायत्र
चित्स्थितास्वरूपदर्शिनी मूकांधजडवत्तत्र सत्तामात्रेशान्तिस्थिति श्री
S रामोवाच सत्ताद्वैतयायत्र संस्थितास्थावरेषु चित् तत्राहुः स्थि
तां मुक्तिं किमर्थं वेदविदांवर ॥ (तिष्ठति तथुनः प्रकटतया प्रकाशते स
तैं सत्तेति यत्र स्थावरेषु सत्ता चित्सत्ता द्वैतं इंद्रियमयासत्तया सहाभिन्नतया
सत्तामात्रस्वरूपतयेति यावत् संस्थिता संकल्पविकल्पाद्यभावात् तत्र स्थावरे
षु मुक्तिमहुः स्थिततां समाधिस्थितां अन्यो समाध्यवस्थासादृश्यादिति भावः ॥
बुद्धीति इदं जगाधि वार्य भुक्तियुक्तविदुत्तमैः पर्यालोच्य यथावत्तत्त्वलोकः
नात् परमार्थनिश्चयात् बुद्धिपूर्वं यः सत्तासामान्यबोधः सत्तामात्रपर्यवसितो
बोधः स एवानंतः पुनरावृत्तिरहितो मोक्षः स्यात् अन्यथा मतापत्तकेरेवका
यिकैः स्थावरत्वादिसिद्धे मोक्षस्य फलभूतत्वात्सर्वेषां वैयर्थ्यं स्यादिति भा
वः एतदेवाह परीति परिज्ञायाविचार्य हित्वा द्वासनानां संसारहेतूनां यः उप
मः परित्यागात् पुनः संसारप्राप्तिरहितः परित्यागः कृतः सत्तासामान्यरूप
तया चैतन्यस्य सर्वोपाधिविनिर्मुक्तत्वात् तदेव कैवल्यं ब्रह्मतत्त्वं विदुः विचार

त्वानो

वसिष्ठउवाच बुद्धिःसर्वंविचार्येदंयथावस्त्ववलोकनात् सत्तासामा
न्यबोधोयोवःसमोऽन्तःस्यादनन्तकः परिज्ञायपरित्यागोवासिता
नीयउत्तमः सत्तासामान्यरूपत्वात् तत्कैवल्यंपरंविदुः विचार्यैः
सहालोकशास्त्रार्थाध्यात्मभावनात् सत्तासामान्यनिष्ठत्वंयं
तद्भूतपरंविदुः अन्तःस्थमास्थितामंदायत्रबीजइवांकुरः वासना
तत्सुषुप्तत्वंविद्धिजन्मप्रदंपुनः ॥ इत्यैति पूर्वोक्तस्यैवप्रपंचः शास्त्राणि
ध्यात्मशा शास्त्राणिआलोक्यगुरुमुखादवधार्यआर्यैःसहब्रह्मचारिभिःसहसविचार्ययुक्तिभिः
अनुचिन्त्यअध्यात्मभावनात्स्वचित्तेअनुसंधानात् सत्तासामान्यनिष्ठत्वंतत्
ब्रह्म देवपरंविदुः अनादिरिति यत्रयस्यांस्थावरदशायांवासना बीजांकुरइवअन्तः
अन्तःकरणेसूक्ष्मानिलीनामंदास्थितातत्सुषुप्तत्वंगाढनिद्रासादृश्यात्
तत्पुनर्जन्मप्रदंविद्धिवासनायांनिद्रेमि धनवन्निगूढमनवस्थानात् ॥
अंतरिद्राति अन्तःअभ्यंतरेसंलीनमननंविलीनमनोव्यापारंपरितःसुषुप्त
वासनंचयत्सुषुप्तंसुषुप्त्यमहत्समतादृष्टंतज्जडधर्मत्वात् जडेष्वेवकत्तामा
नत्वात् जन्मदुःखसंतप्रदंजन्मनांदुःखशतानांचहेतुः स्थावरादयइति अ
नःकारणादेतेस्थावरादयोजडधर्मिणःसमस्तासुषुप्तपदस्मारूढाइतिति

नि.र्वा.
६
6

अंतः संलीनमनंतं परितः स्वशुभवासनां स्वशुभं जडधर्म्मैर्वाज
न्मदुःखशांतः प्रदं स्थावरादयः पंते सिमत्ता जड धर्म्मिणः सु
शुभपद्मा [illegible] यन्मयोग्याः पुनः पुनः यथा वीजेषु पुष्पाणि भ
स्द्दोराशौ घटो यथा तथांतः संस्थिताः साधो स्थावरेषु स्ववास
नाः यत्रास्ति वासनावीजं तत्र शुभं नास्ति क्रियो निर्वीजा वासना
त्वा पुनः पुनः जन्मयोग्याः स्वशुभा हि पुनः पुनः संसरंति यथेति वीजेषु सूक्ष्मास्विजि
पु यथा अंतः पुष्पाणि सूक्ष्मरूपतया संस्थितानि पुष्पग्रहणात् उपलक्षणात् फलादी
नां यथा च स्द्दोराशौ मृत्तिकाराशौ घटाः संस्थिताः घटग्रहणं व शरावे च
नादीनां उपलक्षणं स्थावरेषु स्ववासना स्वीयाः पुरायाः पुरायः संस्काररूपा ज
न्मान्तरहेतवः अंतस्थिता यत्रेति यत्र स्थावरदशायां वासना वीजमत्र
तं संसारकारणमस्ति तत्र स्वशुभमेव तत्र यावस्था तत्रास्ति क्रियैव कैवल्यायन भव
ति यत्र यास्मिन् जीवन्मुक्तिपदे निर्वीजानि गतवीजमत्रान्तं रूपं यस्याः सा स्व
च्छवासना प्रवर्तन्ते तं तुर्यपदं सिद्धिदं स्मरं ॥ वासनायाः इति वाह्यादीनां नि
र्वासनायाः शेषः स्वलीनो वा घन इत्यर्थः निर्दग्धीभूता मनो वीजमत्रान्त
वयेन ता ह श्रः सामान्यनिश्चितत्वात् तद्रूपवान् एकश सत्यमस्ति वा देहे

६

वासनायास्तत्याचक्रेऽर्थस्याव्याधिविद्यामाधि लोलवैरविवारणांच
शेषः स्वलोपयवाधेति निर्दग्धवासनाबीजांक्तः सामान्यरूपतान्
हेतोपि सदैवानमस्योदुःखभागभवेत् विशेषकिंवासनाबीजरूपिणीस्वदे
विद्ये हिनो अस्याश्च दर्शनं पदविधेतु अदविधेतुच्यतेबुधैः अविद्या
यास्वभागेन प्रधानेनेतरद्देहन नावधावानिमिथ्योपदर्शनं स्वयंसाम्
नस्योदुःखभागभवेत् विशेषकिरिति॥ यास्वल्लु विद्याक्लिप्रलयचैतन्यरूपायाः
स्थितिधर्मिकः वासनाबीजरूपिणीवासना रूपान्तर्हिता ज्ञानरूपास्यापधः
निर्विषमिनिद्वारेऽसुः अविद्येति यत्नयस्याः स्थिष्वलोकैतोः चित्तः स्वरूपस्यात
त्मासिद्धमदर्शनंक प्रतीतिः साम्यावरणाम विधेतुच्यते रेपतदविद्येति
पाठेनहर्षलकारणाभावित्पृच्छे श्रुपदेश्वगत्तालिंगोपादानात् नपुंसकत्वं
अविद्यायाः इति अविद्यायाऽक्तलक्षणाय गुणत्रयात्मिकायांप्रविद्यावि
भक्ताया प्रधानरूपोसत्त्वोयो भागः शुद्धसत्त्वा रूपः मेनाविद्याशब्दवा
च्यत्वेन भाव्येन इति सोऽविद्याभागोतावद्देहेऽन्वयाबुद्ध्यागच्छ यांविद्याविद्यारूपं
मिथ्योपदर्शनं स्वरूपेणाभिभवात् दृढत्वं कारणात्प्रत्यन्तं विद्यापत्त्वाविधाति
वर्त्तमापि वर्त्तयति अंतः शुद्धे नोपात्त्वाशब्देरवेनिभावः॥ एतावदिति हृदयगाद्गसारः
प्रलात्मकं नयति किंतर्हि विपदादिरूपमेवेति योनिश्चयः एतावदेवा

नि॰प्र॰ — एतावद्देवविद्यात्वं दैं ब्रह्मेति निश्चयः एवमेतयोरस्यायद्रूपे
१ दृश्यमिति निश्चयः निश्चयो योऽहरादीनां हृदि स्थितिनिर्मलः श्रव
ण्यसतानारदादीनां संतेभवंतु राघव श्रीरामोवाच येनैतेभगवं
धीरानिश्चयेनमहाधियः विशोकाः संस्थितास्तन्मेब्रह्मन्वद
हितत्वतः वशिष्ठउवाच यदिदंब्रह्ममच्छतत्र्ब्रह्मजगन्मित्रबांधवाः
विद्यात्वं चाविद्याव्यापारः इदं प्रयोतियोनिश्चया एवाएवतस्यान्याविद्यायाः
दायश्रुतिसंक्षेपः धत्तनमनुसरति निश्चयरूपि एषाहीनां नारदादीनां त्र
स्वीराणांवहृदि निर्मलो योनियमो वर्तते सानिश्चयश्चयं संभवतु त्वमपि तं
मेवजीवन्मुक्तमार्गमवलंब्य श्वेतपर्वः येनेति एतेब्रह्मादयो येन निश्चये
नाविशोका जीवन्मुक्ताः संस्थितास्तं निश्चयंतत्वतो मेवदेति यदिदं प्रतीय
मानं दृश्यंमाखिलं ब्रह्मैवेति हरादीनां निश्चयः एते देवप्रपंचयति ब्रह्मे
तिप्रकाशिप्रकाशेतिमाकाश्यं चेतनाचेतनात्मकं ब्रह्मेति पर्वः मृतं प
दाविपदादि महदादि महाभूतदान्न हः ब्रह्मामिति मत्सुद्वारेतिवाक्यार्थ
निश्चयरूपमभिनयः तानत्व कमेवेदं जगत्तकथं कस्यचिद्दुःखाय कस्यचित्सु
खाय वास्यादित्याशंक्य यद्दृष्टान्तेनोपपादयन्नाह अग्रतास्येति ज्ञानाज्ञानकृतेयंवि

अनंतस्पन्दः रवौ घमचंद्रस्यानंदमयजगात् अखंडभुवनमध्यस्य प्रका
शात्मस्वचन्मत्सः सर्वमेवाहिब्रह्मेति आवित्तिब्रह्मैवपुमान पीतिस्तते म
तमयः कोनाम तन भवेत्किंला आभासमात्रममलं सर्वभूतावबोधकं
सर्वत्रावस्थितं शांतं चिद्ब्रह्मेत्यनुभूयते असंकल्पाद्युगाद्वोषकम
नस्यान्यत्रसंस्थिते याप्रतीतिरनागस्काल्पान्वित्र ब्रह्मास्मि सर्वगः
श्लोकद्वयार्थः ज्ञानप्रकारमेव स्पष्टयन्तमाह सर्वमिति ब्रह्मैवेति भावितेति निश्चि
ते आभासमात्रमिति आभासमात्रविषयसंस्पृष्टत्वाविषयसंसर्गानर्हत्व
यद्वस्तु तच्चिद्ब्रह्मेति चिद्रूपं परं ब्रह्मेत्यनुभवतो विद्वद्द्वयांगभावबुद्धलक्षणेति कृत्यर्थ
पतेदवोदालक्षणेन सम्पूर्णविज्ञानानां असंकल्पेति तन्मिनसंस्थितस्यपूर्वमपरि चिंतिस्या
द्युगस्यलोकेदर्शनेसतिमनसो विधान्यत्रवस्त्वंतरेस्वाभिमते संस्थितेसति च
नागस्काल्पानिखिलविकल्पानिर्मुक्तायाप्रतीतिरस्तितल्लक्षणं विद्वल्लाक्षिणं अ
असंकल्पेत्यनेन पूर्वाभवजनितसंस्कारमहिम्नाविकल्पानांनोदयइत्युक्तं
अद्युगेत्यनेनकालादिविलंबाभावात् विकल्पोऽस्यस्पन्दाकाशोनास्तीतिद
र्शितं मनसोऽन्यत्रावस्थानं कथनानात्कालिकाविकल्पनायितसंभवतो
तिस्वाधितमित्यनुसंधेयं नवाप्रतीतिरिखनोदात्तिकंयुक्तंवा हिन्द्रियप्रणा
रिकयाबहिर्मुखायांसंविदप्रकाशाकत्वाव्यभिचारात् अन्यथ्यानिर्विकल्पा

वि

निर्वा. ८

8

सर्वसंकल्पफलदं सर्वज्ञं तेजःप्रकाशकं सर्वोपादेयं सीमान्तं चिदात्मा
नमुपास्महे यथान्तःसर्वसंकल्पविज्ञातारखिलकौतुकं विज्ञातारो
यं संरंभं चिदात्मानमुपास्महे इति निश्चयवन्तस्ते महात्मानो विगतैनसः
सत्यासत्ये पदे शान्ते समे स्वस्थमवस्थिताः इति सर्गाधियो
धीराः समा नीरागचेतसः न नन्दन्ति न द्विषन्ति जीवितं मरणं तथा
श्रीरामोवाच सम्यग्ज्ञानविलासेन वासनाविलयोदये जीव
न्मुक्तपदे ब्रह्मन् नूनं विश्रान्तवानहं प्राणस्पन्दनिरोधेन वास
नाविलयोदये जीवन्मुक्तपदे ब्रह्मस्वरूपे विश्रम्यते कथं॥
भावेतन्मूलस्य सविकल्पकस्य पुनरुदयप्रसंगात् कालान्तरे किमत्र क
श्चिदागतः इति एतस्य तत्र विषयस्मरणसंभवाद्यत्र स्मर्तुर्विकल्पतया वि
षयदोषानिर्मुक्तमनिर्मलाक्षरीनित्यमभ्युपगन्तव्यं॥ सर्वेति सर्वे
षां संकल्पानां फलदं जगत्तामिताविनाशं चिदात्मानमुपास्महे इतीति
इति निश्चयवन्तः पूर्वोक्तप्रकारनिश्चययुक्ता अत एव विगतैनसः निष्पापाः
सत्यासत्ये सद्रूपे ब्रह्मणि साधवः ते नारदादयो महात्मानः समरूपे स्वस्थ
निर्विकल्पत्वेन स्वास्थ्येन स्वरूपे ब्रह्मणि स्वरूपेण यथावत् स्थिता सत्यासत्ये
इति पाठे दृग्रूपत्वात् असत्ये प्रतिव्याख्येयं इतीति इति क्रमेण प्रकारेण
कारेण

वशिष्ठ उवाच संसारोत्तरणोपायुक्तिः योगशब्देन कथ्यते आत्मज्ञानप्रका
रो स्यप्राणानां संयमस्तथा प्रकारौ द्वावपि प्रोक्तौ योगशब्देन यद्यपि
तथापीह रूढिमायातः प्राणायुक्तावेव सौम्य शं असाध्यः कस्यचिद्यो
गः कस्यचिज्ज्ञाननिश्चयः प्रकारौ द्वौ ततो देवो जगाद परमः शिवः ततो ॥
क्तं भक्तेतावान् योगक्रममथ्यो भूशुण्ड अनेन कथ्यायियो मिहृत्ताङ्ग प
रमहन्तं अहं कदाचिदस्थाने स्वर्गे निवसथानकुलः प्रभुत्वपतना
रदादिभ्यः कथ्या सा मिश्रं रजीविना कथं प्रसंगे कामिमिश्रिदपृत्त्राणय
वावहा सं तन्ज योनाम भुजैः प्रस्तावे जीविनां मे पीरीप्रानको
तस्येषभाषाणमये हृदि कल्पतरुः श्रीमान् भृङ्गे सर्वमनोर
मे तस्य कल्पतरोर्दिक्षु दक्षिणोस्कंधकोटरे कलधौतलताप्रोतो
पूर्णधियः परिपूर्णतुष्यः ब्रह्मनिष्ठत्वात् अत एव समाहितं गं वेतोयथान्ते धीरा
जीवितं नानिन्दत्तित्याज्ञमारामत्वात् सम्यगिति सम्यग्ज्ञानस्य विलासेनांत
हिन्माधारणानिरोधेन वा कथं केन प्रकारेण वासनाविलये सति जीवन्मुक्तौ
विश्राम्यन्ते॥ संसारेति संसारस्योत्तरणे योपायुक्तिः उपायः स एव योगः सम्यक्ज्ञा
नात्मज्ञानं प्राणानां रोधनमिति द्विविधः प्रकारद्वयसाधारणोपि योगशब्दः प्रा व
णनिरोधे प्रसिद्ध इत्यर्थः तदिति भूशुण्डवाक्यं तासां संसारोत्तरसाधनं ज्ञानं

स्वा.नि
६
9

तस्मिन्निवसति श्रीमान्भुशुंडोनामवायसः वीतरागोमहंत्कोध्रो
ब्रह्मलोविनिजरपंजरे सयच्याजगतांकोशेजीवितीएरुराश्चिरं वि
रंजीविनयास्त्वर्गोनभक्तोनभविष्यति सदीर्घायुःसानिरोगःस
श्रीमान्समहामतिः सविश्रांतमतिः शांतःसकांतःकालकालको
विदः इतितेनभुशुंडोसौभूयःएवेनवर्णितः यथावदेवदेवानां॥
सभायांसत्यमुकवाशीकण्याकस्तरंस्ताबुथ्यजातरुखलु भुशु श्रा
डंविलगढ्हूसुमहजातःकातूस्वगत भुशुंडेतांएस्पिनोयत्र मेरोःशृंगो
नमोनमो कल्याणामहमद्धादांनिमेवाद्वेनराघवा तस्यकाद्ये
सुकुंजेष्वलतापत्रेष्वपर्वसु नेभुखालयसलीवानाषिलगान्दहस्वा॥
भवौत्रूपूर्वमेवप्रोक्तं श्रुतः परयोगकमेप्रारागानिरोधयोपायभावष्टएउ
मेरोरिति पद्मरागमयोहृदि पद्मरागमणिमयाउन्नदःतत्पगलाद्योय
सिधतास्मिन्मेरोःशृंगेकल्पतरुस्तीतिसंवधःपद्मरागमयेद्दीनिपाठे
पद्मरागमयेमेरोःशृंगोपर्याश्चर्गःतत्रकल्पतरुस्तीतियोयना एकाविंशानि श्र
मोच्चर्गानिविस्तृणमेकच्छत्रनीति स्वर्णतावाकुलयच्चवरागश्याच्चात्रास्मिन्निति
तस्मिन्विहगालयेभुशुंडोनाममुवेनेषुसर्वेष्वपिस्वरवंडपतेविराजतीतिभुसं
डइतिप्रसिद्धः तस्यैतिवृक्षाजलप्रयाकोटरप्रदेशोकुंजालताकिभिः प्रदेश

निशानाथकलाखंडमृणालसकलैस्तान् विरंचिरथ्यहंसानां पोत=
कान्सामगायिनः उद्गीर्णमंत्रनिचयपरवालाकारनिभस्वनान् शु=
कान्काश्यान्नवान्धूपायमानांशीघ्रंशिखिविशिखाशिरवान् गौरी
रद्विनवर्णैर्घातकौमारान्नकरवार्धिस्यः स्कंदोपत्यानिःशेषशैवनि
ष्ठानकोविदान् तत्रपश्याम्यहं यावदेकास्तरुस्कंधकोटरे तत्रप
रिक्रमितनाकारः समायांवायसाःस्थिताः मेषांमध्येस्थितःश्रीमा
न्भुशुंडःप्रोक्तलाकृतिः परिस्फुरणमनामौनीसमः सर्वांगसुंदरः
प्रायात्स्पंदावधानैर्वानित्यमंतर्मुखः स्वयं प्रसन्नगंभीरमनापेशलं
स्निग्धवाक्सुधीः अप्पतस्याहमपतंदीप्यमानवपुःपुरः कुत्रोमवा
यसास्यानतनीलोत्पलसरःतरां शंकितमपिप्रांप्रदद् शान्तिमाम
नंतरां भुशुंडस्तुवाशिष्ठोयंप्राप्तं इत्यवधृतवान् पत्रपुंजान्समन्ततस्यो
मेघशावरववाचलान् हेमन्तेष्वागतनामिति प्रोवाचमपूर्वतरं मागतवान्व
लत्राःशाखापत्रास्रीरीपलाशान्निपद्यपरिणमयः यः तेषांबालयान्विधायतत्रसंली
नान्विलासान्दृष्टवान् भुशुंडानिधरणान्यर्थमित्यर्थः ॥ निशानाथेति चन्द्र
द्विः श्लोकैर्वर्णयं विरंचिरथ्यहंसपोतकादीन् पद्मिरणो यावत्पश्यामितत्राद्येक
स्वतरुस्कंधकोटरे समायां वायसाःपरिक्रमितनाकाराः स्थिता इत्यत्र यावत्तत्रप

वि.प्र.
९
10

संकल्पमात्रजाराभ्यांकराभ्यांकुसुमांजलिं महसमापत्तदेवांदा
मैघोहेमामिवोन्कर इदमासनमित्युक्त्वानवंकल्पतरुषंदा ३
पानिल्पमहाबुद्धिस्त्वयमेवरवगाधिपा समंतान्नरवस्थेदेशुदर्शनो
मुरवहृष्टिषु तस्मिन्कल्पलताकुंजेषुपविष्टोहमासने अर्घपाद्यादि
संपाद्यमार्कंडःस्तुस्मानसः मामवाचमहातेजाःसोलाहीम पुरस्तरं भु.
मंडोवाच अहोभगवतास्माकंप्रमादोद चिंतितंश्रिरात्र दर्शनाम्हत्र
सेकेनयाचितजाःसर्वुमवाय किमर्थमघागमनं क्लेशेनाकस्मात्कदर्थितः
वचनश्रवणोत्कामामाशानोवत्कुमर्हसि कल्याददर्शनात्देवसर्व
ज्ञातं महामुने चिरजीवितकर्वाणमिवायवःस्मरानिमागमना ज्ञातंत्व
दागमोयेवंवक्तांएछामयहंमुने भवद्वाकामृतास्वादवांछेवमयि
जल्पति इत्युक्तेवानसोपदीमार्कंडाश्चिरजीवितः त्रिकालामलसंवेदी
तत्रप्रोक्तवदंमयाधिहेतममलाएजसत्यमेवत्वयोच्यते इत्युमव्यागतोस्म
रितुभितात्वंचयुक्तसान्निध्येचापलानौचित्यात्स्वतर्ग्रवत्वात्क्रदित्वव्यं ईसादीनं
सममगायनमंत्रोवाररामश्रीवागमाविवातानादिकंब्रह्मलोकात्सोमहर्षिभिः साम
गायनादेरताह्वासादितिद्रष्टव्यम्॥ सकल्पेति सन्यसंकल्पतयासंकल्पमात्र
कोप्रादुर्भूताकिंचव्यहिमसन्नत निवसोवर्णपुष्पप्रकराभिवाज्ञातोनि ज्ञातत्व

अथराम भुशुंडोसौमन महर्षीनवक्ता धीः यत्पृष्टोसिम्के सर्वं भूतात्मक
प्ययाम्यहं भवाद्दृशामिवामाज्ञाकोविलंघयितुंतमः धर्मात्मादि
हृताधीशःसर्वकाथितंवानिदं भुशुंडोवाच अस्त्यास्मिन्नगतिश्रेष्ठः
सर्वैर्नाकनिवासिनां देवदेवो हरिर्नामदेवदेवाभिवंदितः शिरःखु
राःखुरकराकरत्ताम्रवीपदः अस्ताष्टौ रुजोभिवक्राश्च प्रमाणस्य
तालकाः धारागणानाथैवाश्चान्यपरिवाराश्रिताः सप्तगणमात्र
स्तस्तुःप्रतोभूतगणाननाः वसंति गिरिकूटेषु व्योम्नि लोकांत
रेषु च अरवटेषु श्मशानेषु शरीरेषु च देहिनां जयाचाविजयाचै
वजयंती चापराजिता सिद्धारक्ता शुक्लाचैव उत्पलाचेति देवता
सर्वासामेव मातृणां मध्यावेता संतापिकाः आसामनुचरास्तत्व
स्थानासामनुगता ह्यपराः तासामर्थे महाहर्षणां मातृगणानां च
तिनायकाः अलंबुसेति विख्याता मातृमानदविद्यते ॥
दागमोपि अबंगतत्वदागमननिमित्तोपि एवमनेन प्रकारेणागम्यापत यस्मात्कार
णात् एष्टामि सोयंकारणाभूतत्तभवद्वाक्यात्मत्प्रसादं वांच्छेवमायितंभवति भवद्वा
क्यश्रवणावांछयैव भवदागमनानिमित्तं ज्ञातेनापिपृष्टवानसि त्वयैः ॥ शिरःखु
राइति शिरासितरक्ताश्चपाकानियेषांतेवारखुरकराः खुराकारांकरायेषांतेवाकरंदं
ताः

नि॰ प्र॰ ११ वत्रासितंडः वक्त्रंडाख्यं इंद्रनीलाभ्रलोपमः तस्याप्लवमहनं काकौ वैस्य
व्यागकडोयप्या: इत्यष्टैश्वर्ययुक्तास्तामातरो रौद्रवेष्टिता: कर्मीलिका
योम्निसर्वा वेनापिहिता उत्सर्वपरमं वकृष्य रमार्प्यप्रकाशकं सहस्र
तन्द्रश्चैव पप्रकृतैर्जगृहस्तया इत्युक्तवे वर्त्तमाने स्तासां बाला स्तयोत्तमा:
तथैवमत्राजहस्तर्नन्दः पपुरासवं: तत्रैकत्रासवोन्मना: काचिनन्दा
रस्तरो रंप हंस्यां स्थिताप्राह्य: काकया ह्लवुसाख्य: संजानरत्नय: स्तत्र
सर्वाहिंस्यो महाकुला: रेमिरे सह काकेन तं वंडैवेतान्यता स्तत्र प्रपता
गर्भधारिण्यो बभूवुरिति तोषिता: देव्य श्च कुजातं निर्भक्ता प्र्यशांतमद
त्तांयपु: ततो देव्यो हस्त्येव परिवार समन्विता: सर्वा संकटमनस: स्वा
स्वामपयुदीर्घ मत्तवक्त्यो बभूवु स्तावाला हंस्यो मृतीथरो हतांतं कस्य
यामास सर्वा स्तो देव्योप च्या स्थितं हेवासा: सांप्रतं वत्सवत्योभि स्वकर्मणि
न समर्प्या भवन्त्यो हि स्वेरं चरत सांप्रतं इतिगर्भालसा हंसी तत्का दयापरा निर्विक
स समाधा नेव्राडैत्तस्यो वप्या सुखं हंस्यैव पक्वं गर्भा स्ता सुकते स्मयप्या क्रमं
वैरं चेसरसी स्फारे तनयाने काविंशति: एवं ताभ्य स्तु हंसीभ्यो जातावयासि
नै= मेसुखं भानरक्षं दत्तनया वायसा एकविंशति: मातृभि: सह हंसीभिर्वाही
भगवतीतत: चिरमाराधिता स्माभि: स्माधि वीरता संगी प्रसादपरया कालेभ
करस्या दत्तायेषां च मुखोदरा: मुखान्मुदरे च यो यांते चारस्तो प्रायेभवत्का करिता: भल्लका:
उष्ट्रा: क्रमे एलालकाः मज्जा: व्याघ्रा: भागजा: नेयां वक्त्राणि च वक्त्राणि च येषांते ताह थाभ्र
मानारूपा: प्रमथा महस्य देवस्य तालका: कीडाहेतव: ॥ वक्त्रेति । वक्त्रास्पितंडः वक्त्रं वक्त्र वत्तपितंड

स्थितुंडंम्रस्थि मयं मुखंयस्यसः चंडाख्यः चंडइत्याख्यायस्यताद्दृशः काकभ त
स्यात्रलंघायाव्यावाहनुमास्ति

तयाहृष्टाःप्रसादेनप्रोक्तवंतस्तदावयं नातत्त्वानमलंत्तेयंत्वाह्याद्देव्याः
प्रसादतः किंत्वकात्तास्थितेस्यात्तपभिवांच्छामउत्तमं त्तेनायंसर्ववाधा
नामगम्यस्कल्पपादपः कथितत्त्वानमस्माकंज्ञानिनासर्वदर्शिना
ततस्कृत्वानमस्कारान्तस्माद्देशाद्विनिर्गत्ताः इमंकल्पतरुंप्राप्यविश्रा
मोविगतज्वराः अद्यमेफलितंपुण्यैश्चिरकालोपसंभृतैः निर्विघ्नमेव
पश्यामियद्वृक्षंतंमुनीश्वराः रसायनमयीशीता परमानंददायिनी मा
नंदयतिकंनामसाधुसंगतिचंद्रिकाः नान्तःपरंतरं किंचित्मन्येकुशला
मात्मनः संतोयदनुगम्यत्तेसंत्यक्तसकलैषिताः अधिगतपरमात्मत्वे
पिमन्येभवन्त्खलोकंशंनरङ्कृत्तस्स ममसफलमिहायजन्मसाधोसकल
भयापहारोहिसाधुसंगः वाशिष्ठउवाच इत्युक्त्वाकार्य्यवपाद्यंच भूयोदत्तवानि
स्वयं भुशुंडविहगोत्तास्मिन्निदमात्मात्मकवान् भ्रात्तस्तोविहगोप्सताह
कस्त्वमहाधियः इहकस्मात्प्रहस्येकोमेवकोहिइश्यत्ते भुशुंडोवाच
तिष्ठताभिहनत्कालोमत्यानत्तिगत्तोमुने युगानांपंक्तयःक्षीणाकल्पा
नांचमहामते एतावताचकालेनसर्वएवममानुजाः नानृस्तत्स्नामि
कस्त्वकाशिवेपरिणताभ्यांदे दीर्घायुषोमहान्तोपिसंतोपिबालिनोपि
रसायनेति रसायनमयीरागादिदोषनिवर्त्तकत्वात् रागातापत्रयपापाकरणात्तप
रमानंददायिनीज्ञानोपदेशहेतुत्वात् इत्यंभूतासाधूनांसंगतिरूपांचंद्रिकाकंनामना
नंदयति १

च सर्वथनिगीर्यत्ते कालेनाकलितास्त्वना कल
नेत्रुमलाकुक्षे वहत्स्वगा संभुवायुष्य प्रतापत्त तथा
कैश्चकैपांतिस्मृतिकिंचरः भु·उ· यथा शाम्यति कल्पांतेबल वहारोजगति ज्ञातः
कृतामवदमामित्रंतदानीं इत्यजाम्यहं ॥

ति॰ धी॰ आकाशएवनिष्ठामिविगताखिलकल्पनं त्वत्प्रकाशि सर्वगोमनो
१२ निर्वासनंयथा प्रतिपत्तियदादित्याव्योमाङ्गणगतो त्वहं वारुणीं
धारणां वद्धान्तदानिष्ठामिधीरधी ॥

आकाशइति त्वत्प्रकाशि सर्वगः त्वत्सानिध्यलाप्रकाशि: शरीरसर्वांगगानि सर्वविष
वमयस्यात्माहंशरीसन निर्वासनंमनइववासनादिविहीनंकीवदमुक्तावतीमिवविगता
खिकल्पनंविगताह्यखिला: कल्पनायस्मिन् तत्सर्वकल्पनारहितंयथास्यात्तथा
निष्ठामिदग्धप्रकृतिसर्वाणामिति पाठेज्ञानाग्निनादग्धाप्रकृतिरविद्यासर्वांगणाति
वकामसंकल्पविचिकित्सादीनियस्येतिमनोविशेषणांवेदितव्यंप्रतपंतीति
यदाप्रलयसमयस्थादित्याद्वादशापियुगपदेवोदिता: प्रतपंति तदाव्योमांगणगतो
गतोहंवारुणींवरुणसंबंधिनींधारणांभावनांचवद्धाधीरधीर्निर्भयबुद्धिर्यो ति
मि करुणोपपन्नयांमधारम धारणतोवायुमापेन संतापंनावगछति तद्व
त्कुष्मांडोपिवरुणाभावनयाज्ञानमपत्यमासप्रयुक्तहुदेववाह्यंसंतापंनानुभवतीत्य
र्थ: ॥ यदेति यदाप्रलयवायव:शकलीनांद्वीपानांनिजदापाकुर्वन्ती धारणांवद्धा
आकाशेअचलंनिष्ठामिस्थानामेवपर्वतानांसंहारत्वेनतत्रैवप्रलयसंख्यात
त्वात् संरंभाविषयेब्रह्मांडवहिराकाशेसाधारणावायुसंक्षोभाभावाययथार्थात्तीधार
णामालंव्यस्थिरवन्निष्ठामीत्यर्थ: जगदिति एकार्णवसमयेवायुधारणाया:
संप्लवेउपर्येवजनराणि ब्रह्मांडेति श्लोकद्वयंवाक्यं प्रलेसनिब्रह्मांडस्यापारवहिर्भा

यदा शकलितान्द्वीपान्वान्ति प्रलयवायवः पर्वतीं धारणीं विद्यास्त्वेति
स्थाम्यचलं तदा जगज्ज्वलति मेर्वादियात्येकार्णवतां यदा धायवी धा
रणां विद्यां तत्र केवलधीस्तदा ब्रह्मांडपारमासाद्य तत्त्वांते विमलेपदे सु
सुषुप्तावस्थाया भावति स्थाम्यचलरूपया यावत्पुनः कमलयः सृष्टि
कर्मणि नियुंजि तत्र प्रविश्य ब्रह्मांडांतिस्थामि विहगालये मत्तं कल्प
वशो नैव कालेपकल्पे पुनः पुनः अस्मिन्नेव गिरेः शृंगंत दारस्यं भव
तोयं वाशिष्ठ उवाच यथा तिष्ठसि पदी द्विघस्ता गामिस्त्वं डिनः क
ल्पांते भुतव्याकस्मातान्वेति स्तुतिर्योगिना ॥
गमासाद्य तत्त्वांते ब्रह्मांडमरणाम् तानां अम्मेतो वा वद्धा कष्टशांतं कार मत्स्य प्रकृति
रूपा रां सप्तानां तत्वाना मंते विमले पदे सुषुप्तावस्थायायामा ध्रुवस्थ यातावती
ष्ठामि यावद्दिजि यावत्कमलयः पुनः सृष्टिकर्मणि नियुंजित तदा पुनः सृष्टौ
ब्रह्मांडं प्रविश्य विहगालये तिष्ठामि ॥ ब्रह्मांतिनित्ति नियतिमनावास्मि कापारमेष्ठ्य
री ध्यातिः मेति विचालितुं विलंघयितुं भवितव्य अनाद्दैवमाति नियतिरिति सेश्व
रवादे भवितव्यनेति निरीश्वरवादे स्वभावस्यैव नियम्य इति स्वभाववादे इति मत
भेदेनोक्त मस्त्री हृतमित्यनुसंधेयं ज्ञानेति तत्र ज्ञानं हेतु लक्ष्य ज्ञानं विज्ञानं वि
ज्ञानं लौकिकं निखिल कलाशास्त्रादि विशेष ज्ञानं चित्तमाप्यंर्यं वृत्त्तरोति म्र

नि॰ रू॰ याम् भुशुंडोवाच ब्रह्मान्निपतिरेवादि दुर्लभ्यापारमेश्वरी सर्वेहृशोनुवेत्ता
१२ व्यंभावमनन्यैश्वताहृशोः ३५ नश्यकार्त्तेवालपितृमवप्नुयं भावितात्वा
पयप्यात्मच्छिरस्वभावस्यैवनिश्चयः वशिष्ठउवाच ज्ञानविज्ञानवार्धी
रोयोगयोग्यमनोगतिः किंकिंस्मरसिकल्पारांतविचित्रमस्मिन्जगत्त्रये
भुशुंडोवाच धृल्लरपिशिलाहृतामजानत्तस्यांविवर्जितं मशैलवनद्
दुमांसंस्मरामी मांधराम धः भद्दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशता
निव भस्मभारभरा पूर्णां संस्मरामधः चतुर्युगांतमपरां नीरघाव
नपादपैः चतुर्युगांतमपरां नीरघ्रैरचलैर्युता घनणत्यामिमामे
कवियप्पपर्वतनागन्तां चतुर्युगान्तमपरां संस्मराम्यगकुटी॥
धः अतीते कल्पान्तरे दशवर्षैति प्रोक्त्वरत दहनानंतरं तौलिविताया मनिस्वाए
वेकादशवर्षसहस्राणि तस्यामभाव परिपूर्णां व धरांस्थित्ते त्यपर्वैः चतुर्युगांतमिति
श्लोकद्वयंवाक्यं अपरां कल्पांतरयातां जगत्कुटी जगदीपां स्मर्तांधरांचतुर्यु
गांतं एकस्मिंश्चतुर्युगे वनगपादपैः नीरंध्रां संस्मरामि न्य अन्यस्मिंश्चतुर्युगे नीरंध्र
वंतैर्युतां संस्मरामि अन्यस्मिंश्चतुर्युगे केसणगत्येन महोर्वि त्या मतये
वनियामकाभावाद्देवर्षि यप्पपर्वतनागन्ताविधानेवैकेव व्याप्तां संस्मरा
मि॥ स्थापेति स्त्रापी ब्राह्मणी यास्मिन्नृषिप्रस्तरा वर्जिति स्त्रगपाल्ताः स्त्र

स्वापश्चात्स्मरणांत्तानि विविधस्फुरस्मूकरं सैवरद्यतिसती कंचित्सर्गसम
ताम्यहं जन्मेंदुभास्करादीनामिंद्रोपेंद्रव्यवस्थिति हिरण्याक्ष
प्रहरणाकरा होद्धरणं त्वित्तैः कल्पनं पार्थिवानां च वेदानयनमेव च
मत्स्योन्मूलनं वा हरस्त्रार्थं विमंथनं भूजानपत्नोगाकडसाग
रराणां वराहोद्धरणं त्वित्तैः कल्पानं पार्थिवं समुद्भवः इत्यादिका गाः
यास्त्वत्तयः स्वल्पकत्रीजगत्क्रमाः बालैरपिहितारख्यात स्मर्प्प
नेतास्वकोप्युह्यः ततो जगत्रि जातेषु भगवत्युष्मदादिषु सरस्व
जेषु लक्ष्म्यास्त्रिनारदेंद्रमरीचिषु सनत्कुमारभृगुवशिष्टकंदेमवा
दत्तादिषु गौरीसरस्वतीलक्ष्मीगायत्र्याद्यास्वप्सरःसु त्यापाद्यन
तासंगेषु स्मरणोगणानैका वका
यास्मिन्न त्वैरचत्तयः सैव छ्व वारिरावः सन्यः कुलांगनायास्मिन्नताहृशं कं वित्स
र्गस्थिस्थिस्मरामि जन्मेति श्लोकद्वयं वाक्यं इंदुभास्करादीनां जन्म उत्पत्तिं इंद्रो
पेंद्रोपेंद्रव्यवस्थितिं इंद्रत्वमर्यादांत्वित्तैर्हिरण्याक्षेनापहरणां वाराहरूपाच्चाद्ध
रणं पार्थिवानां मन्वंतराधिपतीनां कल्पानां वेदानां सोमकेन स्वरारिणापहृता
नां मत्स्यावतारेणानयनं महत्स्यमथ्यानत्वापरिकल्पनायां स्तरायस्मै न्मूल
नं भ्रमस्त्रार्थं सर्वविमंथनं च प्राप्तियास्ते तिरत्ति इत्यादिकापवमादयः स्वल्पामी
ताजगत्कुमायाय स्त्रास्त्वत्तयः स्मरत्तत्वाप्यैः बालैरपीति बालैरपीतिबालैर
त्तैः

एतेनैव ब्रह्मपुत्रजन्माष्टकमिदं किल संस्मराम्यष्टमे सर्गे तस्मिंस्त्वं
मम संगतः कदाचिज्जायते व्योम्नः कदाचिज्जायसे जलात् कदा
चिज्जायसे शैलात्कदाचिज्जायसेऽनलात् अंतर्धानं गता धात्री वा
रपंचकमुद्धृता मुनेपंचसु सर्गेषु कूर्मारोः वायवोनिधेः स्म
रामि द्वादशं चेदमस्त्रं भोधिमंथनं वारत्रयं हिरण्याक्षोऽनीत
वाद्वसुधामधः रेणुकाजन्मतापात: षष्ठवारामिमं हरिः शर्वंक
लिघुणानांचहरेर्बुधदशगणशतं त्रिंशत्त्रिपुरघ्निध्नौभागोदत्ता ध्रुवः
संक्षयो दशाशक्राविघातश्च चंद्रमौलेः स्मराम्यहं वारानष्टमष्टौ
संग्राम नघुरधष्यमतृपात् युगंप्रातिधिपाण्डुसांन्न्रुनाधिकतया
मुने क्रियाग्रपाठवैचित्र्यप्रयुक्तावेदानुस्मराम्यहं ॥

पिस्मार्यति अतः कारणात्कलानुकृत्यादितिश्रुकोग्रह: कोवाग्राद: मांप्रात्येनाह
शोकर्मोतोनप्रष्टव्यइतिभावः नवनवेतिश्लोकद्वयं सार्द्धवाक्यं पुष्पसादिमर
दृजादिषु सनत्कुमारादिषु वायनस्मरतामव्याऽत्र घनन सर्गेषु चपनुस्म
रत्नवस्मरणेऽकागणनाकीवाग्रादरः ॥ मुनेइति ब्रह्मपुत्रस्य ब्रह्मणो मा
नसपुत्रस्यतेइदंजन्माष्टकमिदंकिल अष्टमेजन्मनि ब्रह्मपुत्रत्वकाले इत्यर्थः
तस्मिन्नष्टमे सर्गे जन्मनि त्वं मे वसंगतो इदानीं वर्तमानामपि पूर्वमेव
स्मरामि जन्मांतरे युक्तोजात इत्युच्चाह कदाचिदिति कदाचित्कास्मि

एकार्थानि समग्राणि वक्तुं पाठानि च तथा पुराणानि प्रवर्त्तन्ते निकृन्तानि युगं
प्रति इतिहासं महाश्चर्यमन्यद्रामायणाभिधं ग्रंथं लक्षप्रमाणं च वक्तानिशं
त्वां स्मराम्यहं वाल्मीकिनाम्ना जीवितेनैवान्येन वा हृतं एतद्द्वादशावा
संक्रियते विस्मृतिं गतं द्वितीयमेतत्स्यत्तमं भारतं नाम नामतः स्मरामि
प्राक्कृतं व्यासकृतं जगति विस्तृतं ॥
स्मृतिमंवंतेस्वंतारीति मंत्रार्थानं एकार्थाविलेनिरोधातं कूर्मेरीवनन्नु वाराहादी
ना त्रिंशादिति केनचिद् विनयेन कृष्णाख्यमौलेः सकाशाद्दृशानां शक्राणां विघा
तान् एहमनुभूतानि दंतीः स्मरामीति युगापेक्ष पाठं साधियं अल्पबुद्धीनां तु
नयाम्याधिकतया चाक्रियया पाठवैविध्यं अनादिक्रियावेदेतिकर्मानुष्ठानं।
अंगानि व्याकरणादीनि पाठोनयनप्रकारः क्रियावैचित्र्ये पाठवैविध्यतां वंद्य
तान्वेदान् स्मरामि द्वापरे कलौ च धर्मह्रासात् अल्पबुद्धीनां ह्रासे सति तदानुसा
रेण वेदानां क्रियायां पाठह्रासो भवति त्रेतायां कृते च धर्माधिक्यात् अल्पबुद्धीनां
स्थितिवैचित्र्यमित्यर्थः ॥ एकार्थानीति निकृन्तानि संप्रदायात् मात्रां युगं प्रति
कृन्तानि युगं प्रति भावि युगापेक्षया अल्पबुद्धिवैचित्र्यात् एकार्थानि समानार्थानि
वक्तुं पाठानि पुराणानि अपि प्रवर्त्तन्ते महाश्चर्यं महान्त्याश्चर्याणि यस्मि
न्स्तादृशं ज्ञानशास्त्रं मोक्षोपायनिरूपणपरं अन्यदेव हेतोः अन्यद् द्वावरणावधार्य
त्प्राप्ति सिद्धां रामायणाद्भिन्नं रामायणाभिधं ग्रंथं लक्षप्रमाणमितिहासं स्मरा

ति.अ. व्यासमिथेनजीवेदानेनैवान्येनवाकृतं एतद्वसमग्रंबवारंक्रियन्तेविस्मृ
१५ तंगतंसप्तसप्तत्रयेविष्णोर्महीमवतारिता अयुतैकादशंजन्मरामतो
त्रीभविष्यति वसुदेवगृहेविष्णोर्भवितारत्निष्णुये अयुताषोडशंय
न्मभविष्यतिमुनीश्वरः जागन्मयीभ्रांतिरियंनकदाचिनविद्यते
विद्यतेनकदाचिद्वाजलबुद्बुदवास्थिता दृश्यभ्रान्तिरतिस्थेयमत्तस्या
मंविदात्मनः जायन्तेलीयन्तेवास्फोलोवीचिरिवांभसि नेहाम्दृ
रादृक्कुमार्यंवसुंधरः दिग्गुन्तराम्बुदन्य पूर्वपश्चमहीधरः
मि अन्यादितितानधात्र्यांपित्रायानपुंसकनिर्दिष्टाः वाल्मीकीति नैनेवयः प्रसि
द्धस्यरामायणस्यप्रणेताजैनैकअन्येत तस्मादन्येनवाल्मीकिनाम्नाजीवेनकृत
मेतद्धातानषप्तात्मरूपंरामायणंक्रुणन्तेविस्मृतिंगतमिति कृत्वाद्वादशंवारमा
धुनाक्रियन्ते यःपूर्वत्रावाल्मीकयोर्नामुनकुरामस्वरूपारामायणप्रणेता ए
प्रणेतासएव वाल्मीकिसंप्रदायप्रवर्तये सप्तमेन्वन्तरयापुनः आविर्भ
वति अन्योवाकश्चिन्मुनिः तपोमहिम्नावाल्मीकिभावमापद्यरामायणसं
प्रदायंप्रवर्तयतीत्यर्थः द्वितीयमिति एतस्यरामायणस्यसमूलत्वप्रमाण
भारतंनामप्राक्तनंपूर्वकल्पानीतिव्यासकृतंद्वितीयमितिहासंजगतिविस्मृ
तिंगतमपिस्मरामि गत्वान्यपिभासनातिस्मद्यामीत्यर्थः आसेति पूर्वविद्या
द्व्येयंरात्रसेति एभावतानायत्रागौवरामायणप्रवृत्तेरवतरिष्यतोभविष्यती

विविधास्त्रसहताङ्कचाः सर्वदेल्लनाग्रसराः आधयो यं नाभिदंतितं मृत्यु
लतं नं जिघांसति शरीरं नरहसर्पो यो यास्त्रीनां पिनाशिरः फुरः आशा
यं न हहं त्यं तर्मृत्युलतं नाजिघांसति रागद्वेषविषाघूर्णः मनोविलसं स्व=
द्विरः लोभव्यालोनमुकोयं मृत्युलतं नजिघांसति पीताशेषविवेकां
बुधारीरं मोघिवाडवः नानिर्दहति यं कोपस्तं मृत्युर्नाजिघांसति यत्र
तिलांना कठिनं राशिमुग्रामिवाकुलं यं पीडयति नावास्तं मृत्युर्नजि
घांसति एकानितिमुर्मलिपेतं परे परमपावने संश्रितानाविताविष्णा
नितं मृत्युर्नजिघांसति ॥
निवमाविनयाति ईशः जगदिति जगद्रूपाभातिरियं कदाचित्कल्पांतेनैव
वियते कदाचित्तु स्थिनकाले वियते घनेजलबुद्बुदवस्थिता हश्यते इयं
मति स्थानिजनत्याणां विचित्रत्वात् मतिश्रोतिणाठोमाशरहिता पुनरपि प्राद्यु
शहस्त्रपदमातिरस्तमन्मेन स्थास विदेकमनो वेश्चिरम सीवलोलाजायते वालीय
नेवनेहेतिसर्वमतीतिकल्पान्तरेषु अस्मिन्प्रदेशेऽन्तराककुपर्वतोऽभूत् प्रथमे
नृपनामन्तम्यन्त्रोत्तरादिगभूत घंघमाही धरधान्यात्राभूत् ॥ सर्वेति
सर्वादि इत्तसंचाराततः सूर्यादिग्रहसंचारात् मेर्वादिस्थानकानि नेस्त्रष्टानि
मर्यादापदविनेसंस्थानात् स्वर्गादिशादिशा संस्थानां संनिवेशस्तस्मिन्मेर्वादिसं
स्थाने अन्यथास्थिते सति दिशो अथवा प्रकारान्तर यांति दिशामित्यादिग्रह
संचारं मेर्वादिसंनिवेशं च अपेक्ष्य कल्पितमतः तदन्यथाताविदिशामपिक्रम

त्वा

त्रि.प्र.
२६
16

विश्वासरत्नक्रकचाः सद्विवेकलताक्षुराः आधयो यं न तुदन्ति स्मरस्त
स्तं त्वन्न जिघांसति यदीरितं तमसर्प्पौघाश्रिताश्चिन्तार्पितशिरःफटाः आ
श्रयं न यन्त्यन्तमस्त्वयुक्तं न जिघांसति रागद्वेषविषाघूर्णाः स्वमनो
बिलमंदिरः लोभव्यालो न भक्तोयं स्मरस्तस्तन्न जिघांसति पीनाशोषवि
वेकांबुशमीरांभोधिवाडवः नानिशं हन्ति यं कोपस्तं स्मरस्तुर्न जिघांसति
यत्र त्रिलानां कठिनं याशि मग्रमिवाकुलं यं पीडयन्ति नानंगस्तं स्मरस्तु
र्न जिघांसति एकस्मिन्निर्मलीयेन पदे परमपावने मांशिनानिन्द्रितावि
श्रान्ती स्तं स्मरस्तुर्न जिघांसति ॥
प्यात्वं मक्तीभावः नष्यापीति नष्यापीतिर्यानेनापि पयस्मपूर्मांष्ठप्रतिलत्त
स्मात्ते कथयामि संज्ञां विदुषमाता व स्वपमेव आज्ञापितार्थान्दिष्ठान मेवाराध
नमातुः दोषद्विभिः एवमुक्ताफलैः प्रोतांवासनारूपातंतु मनोतीर्थस्य हार्दे
नम्रथितानां स्मरस्तुर्न जिघांसति हेतुने पुनि ॥ विश्वासेति विश्वासरत्नक्रकचाः
विश्वासरागस्त्राभिन्नादि विश्वस्तानां विश्वंभमेवरत्नोरमं क्रकचाः विदारता
धनानि क्रकचपत्राणि सद्विवेकानामेव लतानां क्षुरमाः विलेखनपटवः विस
यः पञ्चलतो विलेखेन क्षुणा दूरमिति प्रसिद्धिः आधयो मानसदुःखानि शरीरे
ति शरीरमाश्रमेव वक्तव्याणं सर्पौघाः सर्प्पसमूहवक्ता पठेत्वः आश्रान्त
स्माद्वैषो याश्रिता अर्पिता शिरःफटाः चिन्ताभिरर्पिताः शिरांसि फटायासांताः

एतेऽत्र ते मया महादोषाः संसारव्याधिहेतवः मनागपि न तदुत्पत्ति चित्तमे
कसमाहितं आधिव्याधिसमुत्थानि च तत्तानि महान्त्यपि नाविदु
पत्ति दुःखानि चित्तमेकसमाहितं अंधीकृतहृताकाशाः कामसंकोपविका
राः चित्तानपरिलिंपंति चित्तमेकसमाहितं येडुरर्थाडंबरभाडुर्गा
णादुस्तदाहताः दुःक्रमास्तेन तानि चित्तमेकसमाहितं यदुदर्का
३॥ हितं सत्यमहोपाधिगतं श्रमं दुःखितदेशोनकुर्वंतत्परं कारयेन्मनः॥
आशयरूपरागसर्पादिरागाचिंतापवास्थिराभागास्थिताः फणाणाञ्चयर्थः रागो
त्तिलोभव्याललोभरूपःसर्पः यत्रामिति कठिनदार्वाति मयत्वादतः तिलानां टि=
पंत्रांति सर्वत्तैलानि निष्पीडनार्थ्य यंत्रं काष्ठं दृढ्यं तत्वाङ्गीयशां एकस्मिन्निति संधि
नासंप्रयुक्तं तन्मध्ये तुर्निधापसानि लग्नते ब्जाति॥ तन्तुकं बानवाधन्तः इति एतेष्य
एषापापाये दोषान न निनवाधन्ते इत्युक्तं तत्रापायदोषानिवृत्तिः कथमित्या
कांक्षामिदानीं तन्निवृत्युपायमाह एतत्वति संसारव्याधिहेतवः एते पूर्वोक्ता
महादोषाः एकसमाहितं एकस्मिं तत्व समाधियुक्तं चित्तं मनागपि न तु उत्पत्ति
आधीति महान्त्यमैः एतत्कालत्वादिविषयग्रामोदेः आलितानि मदुक्तानि यद
त्ति स्मृत्याः सांसारिककार्यसिद्धिहेतवः संपन्नः आरक्तात्तदर्थं युद्धमाणुराग
मिदन्तु हृतलक्षशौर्यादयः उपाहृताः त्यागभोगादिपरिवृत्तैः पामरजनैः उदीरिता
कीर्तयः क्रमः परिचितरजनक्रमादीति शप्तद्वोत्तकास्तेवाडुः रवत्तु त्सवमहृयि
स्तत्वपर्यंतविरसत्वानित्यत्वादिना एवमेव वैराग्यप्रकर रोति निरूपित्तान्तेडु स्वी

टी·श्र· यदष्टसूमप्रच्छन्नाधिरवैधुर्यदायिता अनेकत्वेप्येकतत्परंकार्यं
२७ तत: आत्माचिन्तासमस्तानांदु:खानांमन्नकारिणी पुण्यदादि
मुदप्रापणद्व्याप्यापासदादिषु समस्तकालनातीतांपराकोटिमु
17 पाश्रितं परमासादयन्त्येतत्कार्यंसामान्यरूपत: आत्मचिन्तासमा
नानांविविधानांमुनीश्वरा आत्मचिन्तावयस्यानांमध्यादेकेन
नामया सर्वदु:खक्षयकरीसर्वसौभाग्यवर्द्धनी कारसंजीविनि
स्येहप्राणचिन्तासंसमाश्रिता इत्युक्तवन्तविहगंभूशुंडपुनरप्यह
ज्ञानेनपीदमव्ययंसुखवान्क्रीडयाम्यनि सर्वसंशयाविच्छेदिन्नर्यंतचिरं।
जीविता यथार्थंब्रूहिमेसा घोरप्राणचिन्ताकिमुच्यते ॥
एक दृष्ट:समाहितंचित्तंनाहिसौम्ये किंतर्हिविविदिषंप्रचित्तमेवसंसाराणामितिएकसमा
हितामित्युक्तेकुत्रवासमाहितमित्याकांक्षायांचित्तसमाधेर्विषयंदर्शयितुमाह
यदिति यद्दृष्टउदकहितंउत्तरकालेवंधमोन्नाहेतु:गतभ्रमंविदुत्ताविधंयन्न श्च
अनुपाधुपाधिरहितंअतएवडीपीहितदशायांसंसारदशायां:उक्तंकृअत
श्वसन्यमवाप्यतिष्ठति मनकर्मनित्यपूताहकपच्छलानिसंकारयेन यथा
सतिनमनोदोषा:असनिवदोषकालुष्यराणानन्दद्भमययमितिपूर्वोक्तादि
वाह ॥ यदिति चिरवैधुर्यदापिनाचिरकालविरोधजनितान्यभूतकूनक्रमामा
णिकेनअनेकत्वापिश्रावेनभेदश्चमेरायदृष्टदृष्टस्यतस्यस्य एकमेवाद्विती

भुशुंडोवाच शृणु प्राणसमाधानं वक्ष्यमाणमिदं मया पश्येदं
भगवन्सर्वं देहगेहं मनोरम तत्रोर्ध्वाधो द्विसंक्रान्तौ प्रसृतावनिलौ
मुने देहस्य मध्ये हृद्ग्रंथित्रितो संभवास्थितौ प्राणापानाविति ख्या
तौ प्रकटौ तौ वरानिलौ तयोरनुसरन्नित्यं मुने गतिमहं स्थितः शी
तोष्णवपुषौ नित्यं नित्यमंबरपास्माभिधानयोः गात्रिशरीरमनुत्तौ
श्च शरीरमनुवृत्तयोः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु सदैव समरूपयोः सुषु
प्तस्याप्यतस्योवव्यसनगच्छतिवासराः सहस्राविनिवृत्तांगाच्छिशं
तत्तत्वादपि दुर्लक्ष्या विद्यमानापि गतिः सूक्ष्मतराभयोः
यंत्रलेनिश्चलात्मेः मनस्ताहक्वचलपरकार्यैंद्रदस्यविरोधलेखलंविशब्दयित्
मेवध्यात्याभेदभावनायांभयंप्रतिपाद्यते यस्याहेवेषतास्मिन्नुदरमंतरंकुरु
ते भयतस्य भयं भवतीति श्रात्मोति श्रस्मदादिश्विति मंदबुद्ध्युपलक्षणं
मंदानांदुःप्रापत्वमेवाह सममलेति सामान्यबुद्धयोमंदबुद्धयः श्रात्मवि
तायादुःप्रापत्वादेवतत्सम्भावा प्राणापानचिंतामयाश्रितेन्यच श्रात्मचिंतासमा
नत्वादेवविधानानाकृपासनातरपरांगतहृदयस्यात्यंश्रुणावति श्लोकद्वयेन सा
र्धवाक्यं प्राणसमाधानं प्राणापानयोरनुसंधानमित्यर्थः शीतेति श्लोकत्रयं
वाक्यं शीतोष्णवपुषौ शीतवपुरपानः उष्णवपुः प्राणः इत्यकाशाकेंदुषा
शीतो प्राणोर्कः अपानः शशी सहस्रेति सहस्राविनिवृत्तांन्यमानियस्य

18

प्राणोयमनिर्गच्छन्स्पंदशक्तिः सदागतिः सबाह्याभ्यंतरे देहे
प्राणोमूर्द्ध्वगास्थितः अपानोप्यनिशंगच्छन्स्पंदशक्तिस्सदागतिः
सबाह्याभ्यंतरे देहेत्वपानोयमवाकृस्थितः जाग्रत्स्वप्नेतथैवप्रा
णायामोऽयमुत्तमः प्रवर्त्तते योभिन्नस्यतत्तावच्छ्रेयसेष्टरुवाहो
न्मुखत्वं प्राणानांनायकहृदं कुजकोटरात् स्वरसेनास्तमयनानामंतरं
रेखकांविदुः द्वादशांगुलपर्यंतंवाह्यमाक्रमतांततः प्राणानामं
गमं स्यन्स्योयस्सपूरक उच्यते वाह्योत्पत्त्यंतरपानेयत्तव
र्त्तितः योगः प्रहृष्टस्यस्पर्शौविदुस्तमापपूरकं ॥
तस्मात् सहस्रधाछिन्नादित्यर्थः विसर्गन्तुलवाषितयोः प्राणापानयोर्गतिः
सूक्ष्मत्वाद्दुर्लक्ष्यात्॥प्राणाइति अयंप्राणः अनिशंस्पंदशक्तिःस्पंदस्वरूपा
चलनात्मिका शक्तिर्यस्यासदागतिर्निरंतरगतिशक्तिरिति अयंचप्राणऊर्ध्व
गः सन्वाह्याभ्यंतरे द्वादशांगुलपर्यंतंबहिःर्निःश्वासरूपतः वाह्यमहितं देहेयं
भ्यंतरेचऊर्ध्वगः स्थितः पूर्वोत्तरार्द्धयोः भिन्नत्वात्प्राणशब्दस्यापौनरुक्त्यं
अपानइति अपमपानस्थ्र्वावाक् अधोगमनस्वभावस्थितइत्ययमेवावि
शेषः अन्यत्तुप्राणवदेवेत्यर्थः जाग्रतइति योयमुत्तमः प्राणायामोभिंगत
स्यप्राणापानतस्मात्प्रवृत्तः स्वप्नेपिप्रवर्तते तंप्राणायामंवततेरग्र्यं हा ता
दशेति द्वादशांगुलैपर्यंतंवाह्यप्रदेशमाक्रमंतांप्राणानां प्राणाक्षदीनांततोविरा

अपाने स्तंगते प्राणे यावन्नाभ्युदितो हृदि सावस्था कुंभकावस्था
योगिभिर्यानुभूयते रेचकः पूरकश्चैव कुंभकश्च त्रिधा स्मृतः मुक्ता स्थि
स्थानि व्यवस्था घटवद्यास्थितिर्बहिः पूरकः कुंभकास्त्रिधा रेचकश्चादि
धा स्थितः द्वादशांगुलपर्यन्तेनाशाग्रसमसंमुखे व्योम्नि नित्यमा
पानस्पर्शं विदुः कुम्भकं बुधाः बाह्योन्मुखस्य वायोर्यन्नासिकाग्रा
वधिर्गतिः नैव बाह्यपूरकं त्वार्यं विदुर्योगविदो जनाः नासाग्रादपि नि
गत्य द्वादशावधिर्गतिः या वायोस्तं विदुर्धीरा अपरां बाह्यपूरकं
तैप्रा वहिस्तं गतो यावदपानडुद्गतः नाक्रमणं समावस्थां वाहिस्
तो योगपस्पर्शः प्राणवायवानां परस्परसंश्लेषः सपूरको वा बाह्यपूरस्थितेश
रीरापेक्षया बाह्यस्य द्वादशांगुलपरिमितस्य प्रदेशस्य पूरणात् स्वतश्चेति पा
ठे स्वत एव बाह्यमाक्रमन्ताभिपन्नयः बाह्यादिति अपाने वायौ बाह्यात्प्रदे
शाद्गतः परापतति सति शरीराभ्यन्तरं प्रविशति सति यत्नवर्जितः अपततिति
पू: अंगाप्रपूरणात् शरीरपूरणो यः स्पर्शः तमपि पूरकं पूरकाविदुरित्यर्थः शरी
रान्तः पूरणात् ॥ अपानेति अपानवायावस्तंगते तिहृदि प्राणो यावन्ना
भ्युदितः नाक्रान्तावायोर्निश्चलागतिः कुंभकावस्थोच्यते योयोगिभिरनु
भूते अपपस्थावस्थाविशेषोनन्तः कुंभकइत्यर्थः शरीरस्थान्तरेचवायोः कुंभित
ताद बाहेति बाह्योन्मुखस्य प्राणवायोर्यानासिकाग्रावधिगतिस्तं
विदुः अन्तः

नि. वी.
१९

17

अन्तर्गर्भस्वं त्वं वायोर्यदपानोदयस्य रूपं तं वाह्यरेचकं विद्याद्विचिन्त्यमानं वि
मुक्तिदं. द्वादशान्ताद्धृदयमुत्थायरूपपर्यवसानापरा अपानस्य वहि
ष्कमपरं पूरकं विदुः वाह्याभ्यन्तरांश्चैव कुंभकादीन्ततस्ततं. प्राणा
पानस्वभावांस्तांस्तु बुद्ध्वा भूयो न जायते अष्टाकौ महाबुद्धेराविंदिवमा
तुरस्मृताः स्वभावादेहवायुस्तान्काथितान्भक्तिदामया अव्यग्रमास्थि
त्वापरेवाह्यंपरिजहन्मनः स्थितैस्तातिपर्ययैरेव पदमाप्नोति केवलं
एतदभ्यसतः पुंसो वहिर्विषयवृत्तिषु नवह्यानिरतिं चेतः श्वाहतो
ब्राह्मणोयच्च एताहाशिमवस्थमध्ययोस्थितास्थिरबुद्धयः प्राप्नुप्रा
प्नुवमखिलं नैराविज्ञानस्त्वेवहि निवृत्तिं गच्छतां नित्यजाग्रताख.
एताभ्यवा एवान्वोक्षियन्ते हाष्टिस्तत्ववं घनमाप्यते प्राणस्यान्यदु
योवहतः पद्मपत्राद्यहृदिस्थितान् द्वादशांगुलपर्यन्ते प्राणे तत्तया
गतिविशेषंश्चाद्यंवाह्यपूरकं विदुः अपरस्यापि वाह्यपूरकस्य वक्ष्यमाण
नाद्यघव्यपदेशः नाशिकाग्रलक्षणस्य वाह्यदेशस्य पूरणात् वाह्यपू
रकत्वं तासेव नाशाग्रादपि निर्गोत्य वाह्योर्यद्वादशान्तावधिः गतिरस्ति तेन
गतिविशेषमपरं वाह्यपूरकं विदुः वहिरिति प्राणो वहिरस्तंगतेसति यावदा
पानो वायुरन्तराकर्षणशीलो नोद्गतः तावत्पूर्णसमावस्थपूर्णकुंभतुल्य
मवस्थाविशेषं वाहिस्थं कुंभकं विदुः शरीराद्वहिरेव वायोः कुंभितत्वात् ॥

अपानस्योदयोबाह्याद्द्वादशान्तान्महामुने अस्तंगतिरयंभोजमध्ये
हृदयसंस्थिते अपानश्चंद्रमादेहमाप्याययतिबाह्यतः प्राणः सूर्यो
ग्निरथवापचत्यन्तरिदंवपुः अपानप्राशिनोत्तस्याकलांधारणांवि
वर्जिता यत्रयस्त्वतदासाधनम्प्रयोजन्मभाग्नः प्राणार्कस्यतथार
तस्यायत्रापानाशीताशुनः ग्रस्तांतत्पदमासाधनम्प्रयोजन्मा
भाग्नरः प्राणोमनागनंकुर्वन्नुसधत्तेसूर्यचंद्रतां ॥
यंत्ररिति वायोरपानोदयरूपकं यदत्रमुरवत्वंतंवाह्येरेचकंविधाय बहिः
कुंभितस्यवायोः अंतर्भिवनयारेचनात् अष्टाविंशतिकाधांसरकाद्वेयः
अंतराक्षत्रयः अतिरितिकौनौवाहस्सरकाविन्यसृविछ्लवंतत्राघष्ट्रोकद्वये
नस्थलांप्राणापानगतिमाश्रित्यभेदद्वयमुक्तं अनंतरंष्ट्रोकद्वयेहेतणा
रूपि= सिद्धमार्गतिमाश्रित्यरवड्रदानिमुत्ताहातिविवेकः यत्नादिति श्रद्दौपुनक
र्मनिर्मितायांजंध्धिकायां प्राणस्येति हृदिस्थितात्पयपत्रात्तू प्राणस्याभ्यु
दयउद्गमनं अयंप्राणोबहिर्द्वादशांगुलपर्यंतेऽस्तंयाति ॥ अपानस्येति यत्र
प्राणस्यलयःतस्माद्द्वादशांतात् अपानस्योदयः यत्रचप्राणस्योदयः तत्र
हृत्पद्मे पानस्यलयइत्यर्थः अपानइति अपानश्चंद्ररूपत्वाद्देहंद्वादशांत
रूपात्तु वाह्यतस्त्वागत्याप्याययति अपाययति पुष्णाति प्राणस्तु सूर्याग्नि
रूपत्वादिदंवपुः पाकयुक्तंकरोति इत्थंप्राणापानगत्या प्राणायामरूपेणा

प्पा:

प्राणापत्तोऽस्मि

ति॰ श्री॰ प्राकाररमाख्ये पवने प्राणोऽवापानभद्रके उभयोरन्तरालस्थं तन्नूयो-
२॰ जायतेऽस्मः प्राणाद्वयसमीपस्थमपानोदयकोटिगः अपानप्राण-
योर्मध्यं चिदात्मानमुपास्महे अपानोऽस्तंगतो यत्र प्राणोऽनुदि- ना॰
तःक्षणा कलाकलंकरहितं चित्तत्वमुपास्महे नापूनाभ्यु
दितो यत्र प्राणोश्चास्तमुपागतः नाभ्याग्रगगनावर्त्तत्विति ॥९॥
प्राकारमभिधायेदानीं प्राणागत्यनुसंधानद्वारेणात्मानुसंधानप्रकार-
ति॰ माह अपानेति अपानशशिनः अपानरूपस्य चन्द्रस्य अस्तं गतस्य प्राणेरनुदिता
कलोपक्रदेशः प्राणा विवस्वता प्राणाख्येन सूर्येण यत्र यस्मिन्नात्मतत्त्वे युक्ता
यस्य आत्मनः अपानेन संहृतत्वात्तदेतदात्मतत्त्वमासाद्यानुसंधाय भूयः प्रा-
णेऽप्रोदिते प्राणोऽनिरूढ्ढे बहिराख्ये प्राणापानयोः परस्परोधोपत्वस्वकाद्वेश-
द्भवति तदेवात्मतत्त्वमनुसंधाय मुच्यत इत्यर्थः प्राणार्कस्य अस्तस्याकलेति
संबंधः ॥ प्राणेति इत्थमपाने प्राणाभेदोन्मुखे सति प्राणो वक्ष्यपानभद्रके
सति यत्तत्त्वमुभयोः प्राणापानयोः अन्तरालस्थं मध्यस्थं साक्षितया वर्तते
तत्परं तत्त्वमात्मतत्त्वमासाद्य नरो भूयो न जायते इत्यनुकृत्यासंबंधः प्राणेति
यः खलु चिद्रूपश्चात्मा प्राणात् द्वयसमीपस्थः प्राणस्य द्वादशान्तरे तेऽपि सति
स्ववंसमीपेऽतिष्ठति साक्षितया सन्निहितत्तन्नानुसन्धेयैर्दीयते अपानोदयस्य

धः

त्मः

पदखिलकलनाकलंकहीनंपरिवर्द्धितंवसदाकलागणेन अनुभव
तिभवपदंन दृश्यंसकलस्य परात्परं प्रपद्ये भुशुंडीवाच एवमहि
चितिविश्रान्तिर्भयाभ्यासमाधिना क्रमेणानेन संप्राप्तास्वयमा
त्मनिनिर्मले नभूतंनभविष्यत्ववित्तयाम्यकदाचन दृष्टिमालंब्य
तिष्ठामिवर्तमानामिहात्मन इदंमयधमयालब्धमिदंप्राप्स्यामिसंदं
इतिचिन्तातमेनेनचिरंजीवाम्यनामयः नतौमिनवचनिंदामि
कचित्किंचित्कदाचन आत्मनोन्यस्यवासाधोत्तेनजीवाम्यना
मयः ननुष्यतिसुप्राप्तौनाप्तेष्वपिखिद्यते मनोममसम
नित्यंतेनजीवाम्यनामय परमंत्यागमालंब्यसर्वमेवसदैवहि जी
कोटिः समीपगाः साक्षीनत्क[illegible]इति अयमपानप्राणयोर्मध्यंसादि
सांचिदात्मानमुपास्महे [illegible] पानेवविहरणेति अपानइति
कलाकलंकरहितत्वविधासंबंधरहितंनापानइति पश्चाच्चित्तत्वप्राणोत्थम्
पागतः अपानच्चनाभ्युदितं नासाग्रगगनावर्तनासिकायमग्रगगनेचगग
नंद्वादशांतरूपंतत्र आवर्तमानंप्राणापानप्रवर्तकतयागमनागमनेकर्त्री
एनंतनाहंशांचितमुपास्महे ॥ यदिति नतपदंअखिलकलनाकलंकही
नंपरमात्मरूपत्वात् कलंनामगमोनक्वाविधाकल्पहीनपरितोआत्मजीवं

ति घो.
२१

प्रभ्रान्तचापलं वीतशोकमस्तसमीहितं मनो मम मुने शान्तं तेन
जीवाम्यनामयः अयं बंधुरयं शत्रुरयं ममायमयमन्यतः इति ब्रह्म
नृजाननमितेनास्मि चिरंजीवितः आशापाशाविच्छिन्नाप्याप्ताक्लिन्नहृतेः
समपहितः सत्यं पञ्चनित्ताद्यामनस्तेन जीवाम्यनामयः सुखितोऽस्मि
सुखापन्नेषु दुःखितेषु जने सर्वस्याप्रियपामित्रं च तेन जीवाम्यनामयः अप्रा
पचलवित्तोऽस्मि जगत्त्विनिगंधत्पद्मदि भावाभावेषु नैवास्मि तेन जी
वाम्यनामयः पतत्तेका स्त्यक्तब्रह्मलत्वव्याखि चिरंजीवितः त्वदाज्ञा
मात्रासिद्धसर्वधारुषेतञ्ज्ञानपारगाः वसिष्ठ उवाच अहो नु चित्रं भव
ता कथितं भूसुरांसुते श्रुतो दोषस्य कापितं श्रवं विस्मयकारणं
तदस्त तव कल्याणं शाश्वतं विश्रांतमग्नहाश्रमं मध्याह्नसमयेऽयं प्रव्रजामि सुरमंदिरं प्र
रूपत्वात् अतुभविभिवंस्वानुभवैकप्रमाणात् तद्यत्परमपदं प्रपद्ये पद्येति अनेन सर्वो
ऽकेमक्रमेणाप्याचितिचिद्रूपेण आत्मानि विश्रांतिर्भर्यप्रीमौनि संवर्धतेति भूतं
भविष्यद्वा न चिंतयामि वर्तमानामेव दृष्टिमालंब्यात्मना स्वरूपेणोवतिष्ठामि
चिरंजीवित्वहेतुमात्मनः चित्तवृत्तिप्रकारमेव प्रपंचयितुमाह नवभिः श्लोकैः इद
मिति संप्रदं प्राप्तिमत्वचस्तुपरमामिति परमं त्यागं त्यत्पत्ते नैनोत्तितवायो वैराग्यमित्य
र्थः ॥ प्रशांतेति तत्र वालनं नाम वर्तमानेषु वस्तुदर्शनं कौतुहलेनां रस्य दृष्टो वालनं

अनुग्रह्याकांदर्श्येनखगेंद्रलामिति त्रिभुवश विस्मादलकृत्यायतमः ख
गपदस्तुतः ब्योमिनियोजनमात्रेतु मदनुग्रहपयोगतः मयानिवारितः कु
शाद्यत्वयाज्यासंगतिः सता यानेकृतयुगस्यादौ पुनस्तेनास्मि संगतः
संगतोहं भुशुंडेनमेरोः शृंगद्रुमेनवा अपरामकृतेद्वीपोवेषासंप्रातिव
तति मध्येचेतायुगस्यास्यज्ञातत्वं रिपुसूदनः पुनरप्यहमेववर्षैत्रिवेवो
परिभ्रमनः मिलितो भुशुंडोस्मितथैवाजररूपवाश इतिस्तंक
थितंचित्रंभुशुंडोदंतमुत्तम श्रुत्वाविचार्ययैवातत्पर्ययुक्तंतत्समा
चर इतिनिर्वाणप्रकरणे भुशुंडोपाख्यानेनामैकोनत्रिंशति
परकीर्त्तितामिति शोकोनरे सुखवस्तुविषयेस्मीतिं भविष्यादिसुवस्तु
वांछितं आशेति आशापाश आशायाः चित्तहत्तेरतः संस्पर्शपत्यदस्य
मिसमाहितत्वात् नेकजीवामि अपयापआपि समयेअचलवधीरोस्मि
संपन्नआत्मोजगतः सर्वस्यामित्रंवसर्वदाजगतःसर्वस्योपकरणात्भाव
भावेषुनेवास्मिपत्नेवभावइति पदार्थगतंभेदंनीनुसंदधामीत्यर्थः अविवि
त्ति अनुग्रह्याकदर्श्यैतत्अनुग्रहजनाह्लोश्येन अलमनुग्रह्यांमाकुर्वीत्यर्थः
इतीति यदुक्तंतत्समाचरएवैकिताव्यानेभुशुंडवृत्तानेष्वायवदुक्तंतत्याश्रुती
वनेतत्समाचरेत्यर्थः॥ ॥इतिनिर्वाणप्रकरणेभुशुंडोपाख्याननामएकोनत्रि
शोध्यायः

तूपा

वशिष्ठ उवाच आभासमात्रमेवेदमित्थं संप्रतिभासते अयन्त्वामाहमित्या
त्मसदेव शरीरकं मांसास्थिमयतिष्ठसि देहोऽहमिति विभ्रमं त्यज संक
ल्पनिर्मितां देहाः संति सहस्रशः एवं तत्स्वल्पं गतो नायेन स्वप्नदेहे न दृश्यते दाव
परिभ्रमसि हे राम संदेहत्तेक्क संस्थितः ॥ पूर्वं प्रारब्धत्वेन संधानात् चित्तवि
श्रांत्या निर्वाणमुक्तं इदानीं तद्देवदेवहम् अयापि चित्तविश्रांतिलक्षणनिर्वाणोभ
क्तीत्युच्यते न तावद्देहाभिमानस्य सर्वनिर्वाणोपायप्रतिबंधकत्वात् तन्निवृत्त
येहितं किंचिदुपदिशति आभासमात्रमिति इदं शरीरकं कला आभासमात्रं प्रती
तिमात्रासिद्धमपि संप्रतिच्छविचारदशायामित्थं अयमहमिति वा तमनो भेदेन
चाभिमानाविषयतया तरांतःकरणे भासते किंचार्यमारोपुनरसदेव मिथ्यैव क
ल्पितत्वात् मांसेति मांसास्थिमयं तिष्ठसि यत्वमादृशो देहोहमिति यो विभ्र
मः तं त्यज एवंविधानां संकल्पकल्पितानां संदेहाः तेषामसत्त्वं वा स्युः स
हस्रशो विद्यमानत्वादित्यर्थः देहास्वल्पत्वमेवाह एवेति एवं तत्स्वल्पं तद्दिक
तटस्थमसद्भावो येन स्वप्नदेहाः तेषामसत्त्वं त्वयाभ्युपगममेवेत्यर्थः जाग्रदायामि
ति जाग्रद्दशायामपि मनोरथपथेन प्रवहतः चित्तस्य देहविभ्रमस्य पर्यवसितं
त्वया सर्वं पश्यतं नानोराज्यंतत्रापि मिथ्यां देहेदेशांतरस्थमवगाहित्यर्थः दीर्घेति
दीर्घं वा चित्तविभ्रमं लीलं नभः इति वत्तचिरकालाद्भ्रमणोति आभासमात्रमिति

नैव त्यगत

जागरायां मनोराज्ये येन स्वर्गपुरान्तरं परिभ्रमसि मे तत्त्वमासादेहन्तिकसंस्थितः
दीर्घस्वप्नमिमं विद्धि दीर्घं वा चित्तविभ्रमं दीर्घं वापि मनोराज्यं संसारं रघुनन्दन ॥ आ
भासमात्रमेवेदं न सन्नासत्तात्मकं इत्यन्यकलनात्यागोऽसम्यगालोकनं विदुः
अवश्यमेव हि मया मर्तव्यमिति निश्चयः इत्यात्ममरणप्राप्तौ किं मुधा प
रितप्यते अवश्यमेव जातेन किंचित्तु विभवादिकं प्राप्तव्यं पुरुषेणेति ला
भे दुःखस्य कोऽवसरः प्रविभागं परित्यज्य पदार्थपटलेषु सैकैकौ ति आभासमात्र
सामान्यमिदमालोकयानघ ॥ ॥ जाग्रद्द्वयं संप्रबोध्यत्वात् असंप्रतीय
अतः मानत्वात् आभासमात्रं प्रतिभासमात्रमेव तन्मेव मित्यन्यकलनात्यागमेव स
म्यगालोकनं विदुः अवश्यमिति मरणस्य जननेनैकस्यावश्यकत्वानिश्चयात् तत्
प्राप्तौ परितापो व्यर्थ इत्यर्थः अवश्यमिति जातेन जीवता पुरुषेण कुविभवादिकं
किंचिदेव प्राप्तव्यमिति भाविश्चयादर्थलाभे सुखदोषावसरोऽपि न इत्यर्थः प्रविभाग
मिति पदार्थपटलेषु जडसत्यार्थविस्तृतदायात्मके प्रपञ्चे प्रविभागं भेदबुद्धिं परित्य
ज्य इदमाभासमात्रमेकसामान्यं सर्वत्र तुल्यं सच्चिन्मात्रमेवालोकय अनुभवेत्यर्थः ॥
आभासेति यतः कारणादाभासमात्रमपि चित्तांशकलंकितं चित्तस्य बंधहेतुः
ततः कारणादपि आभासमात्रमपि संत्यज्य निराभासो भव निर्वृत्तो भव रागेति
रागद्वेषादयो दोषा यस्मिन्मनो विलीनं विलीनोऽनंतावशिष्टो विकल्पः निर्गतो ऽसत्पवकल्पनः
स्थि इत्यग्रे

23

अत्रात्मा समात्र माखिलांचनामर्षकलंकितं ततस्तदपि मंत्यत्यतिरा
:भासोभवोत्तमा रागोद्वेषश्च सर्व्वोहितो निकृती मौमतो विलोचस्याक
ल्पतरोस्तस्मात्किंश्रामांगाललभ्यते येषांहृगगर्व्वमापन्ना विदग्धाः
शास्त्रशालिनः रागद्वेषमयामान्यगर्ह्यभासोधिगम्यतुनाधा इत्संसोः
सात्वकंकाहिनाभौसंकल्पमात्रके संशोधितायांवहनाद्रुघुनंदृत्तरूप्यो:
सर्व्वपुरुषार्थसाधकत्वात् तस्मादरागादिरहितात्र इससकाशाल्लोके किं
नामश्रेयोनैलभ्यते इत्यर्थः यद्वि येपुनः शास्त्रशालिनो विदग्धा लौकिक
वैदिकव्यवहारनिपुणास्तेपिग्रहागर्व्वभृतावंतो वयमेवेत्यहंकारमापन्नाः सं
तो रागद्वेषमयाः रागद्वेषमूर्त्तिपिशाचाभवंति तेमान्यगर्ह्यताः पत्रभारवहनक्षम
त्वात् वकुसुमलापिगर्ह्यभाः तेन्कल्पाः त्रावाधिगम्यतेतेनप्रेस्मसहव्या इत्यर्थः
इदमिति संसारेजननमरणादिप्रवाहः सएवचक्रं भ्रमणशीलत्वात् तस्मा
संकल्पात्मकंचित्तमेवनाभिः प्रवर्तकत्वात् अज्ञानाश्रितानिरोधे संसारोनिरु
ध्यते॥ तोभित्नायामितिमनसितोभित्तेसंसारः प्रवर्तत्येवतत्कथं प्रकारांतरे
णारोद्धुंशक्यते प्रशोतिप्रत्ताप्रतिभसौजन्यंशमादिसंपन्नशास्त्रजन्याध्या
त्मविद्या पोतश्च पुरुषस्यकर्मः अयंतिमनोविकारे परित्यक्ते स्वरूपमेवाव
शिष्यत इत्यर्थः चित्तेतित्रिमनः पिशाचपरवशत्वकेनापि परित्रातुंनशक्य

तेभित्वायंमनोनाभ्यामिदंसंसारचक्रकं प्रयत्नाद्रोधितांमपिप्रबलत्वेववेग
तपरंपौरुषमाश्रित्यबलंप्रज्ञांचयुक्तितः नाभिसंसारचक्रस्यचित्तमेवति
रोधयेत् प्रज्ञासौजन्मवृत्तेनशास्त्रंभावलितेनच पौरुषेणचयत्नग्राह्यंतत्त
कंचबलमप्यत्रोभयत्रसम्यकत्वारणं धैर्यसर्वस्वहारिणं संसारचक्रम
नादिप्रवाहमात्मकंज्ञानयोसौसोसिस्थिरोभवाचित्तयत्नहृदाकांतेना
शास्त्राणिनवांसंवा शक्नुवन्तिंपरित्तमनुष्यखोनवमानंवंसाश्रान्तीमि
तवेत्तालंपुरुषशास्त्रार्थवांधवाःशक्नुवंतिसम्यक्तत्वलभ्यांकारणंयथा
भोगाभोगावहिर्व्वार्थमित्रार्थस्यानुसरेत्पदंप्रविचार्यमहार्थस्त
मात्मानमेकमाश्रयेत् अत्रैमामपरांहिलक्ष्मीमहामोहविनाशिनी
म् स्पष्टापुण्यात्काप्यितामेर्वममकेलांशांकंदरे संसारादुःखशान्तय
यंदिवेनार्थेन्दुमौलिना
तदन्वर्थः भोगेति भोगाविषयविस्ताराः आर्यस्यजीवनकस्यमहार्थ
परमार्थसिधमात्मानमेकमाश्रयेत् आत्मार्थविमितिपाठेत्वात्मनएव
महार्थत्वंप्रविचार्यतमेवात्मानमाश्रयेत्तदर्थः अत्रेति अपरांहिलक्ष्मीं
आत्मतत्त्वरूपायं ॥ अत्रीति दिवस्वर्गादपिपरमउत्कृष्टः केदारचीति
श्लोकद्वयवाक्यं स्फुटतटिकः पुटिकाहृजाग्रष्याविंदेपयोगा पुलिका
आसरूपातायेनमनसा पुस्तकवत्सुखसंग्रहाज्ञानशास्त्रत्रिवयारांणापुरस्त

निर्वा   श्री
मत्तीडभ्रक्रसंसारभास्वरः परमोदरिवः कैलाशोनाम शैलेंद्रो गौ
२४ रीसमन्वितं मंदिरं तत्रास्ते भगवान्स्वेच्छया चंद्रकलाधरः तं दृष्ट्वा तन्म
दा हादेवं तावस्मि देवा गिरौ छत्रा कैलाशसंगंगा नदी विरचिताश्रमः तपो
24 र्यत्तापसाचारे विराजयन्निवास्थितिः सिद्धसंघातवालितः कान्तशा
स्त्रार्थसंग्रहः पुष्पार्थस्तरुतपुष्टकैः फलकन्दमूलसंग्राही एवं यावि
शिष्टस्य कैलाशवनकुंजकं तपः प्रवर्तमानः समकालोत्पवर्तित
कानांयः समूहः तत्संग्रहशीला ॥

अथैकः सकदाचिद्वकुलस्याष्टमे दिने गतेऽश्रावणपक्षस्य रात्र्यग्रे
दयमागते दिव्यसरान्तरुपास्तकाष्ठमौनावस्थितास्विव स्वच्छ
घायकारे भुके जेगहने भव पर्णस्थितसमयेतत्रयामार्धे प्रथ
मे गते समाधितज्ज्ञानांगीकारस्थितो बहिर्मण्डलू अपश्यं कानने
तेजोत्पदकसमुत्थितं शुभ्राभ्रशतशंकाशं चंचद्विद्युद्गणोपमं प्रक
टीकृतदिक्कुंजनदालोकं स्वभ्यात् अतः प्रकाशरश्मि विलोक्य ह
र्षाद्विलोकितं यावत्पश्यामि तं सानुप्रांशं चंद्रकलाधरः गौरीक
रार्पितकरो नंदिप्रोक्तगारिताग्रजः ॥ ॥ अथैति श्लोकचतुष्टयवा
क्यं कदाचिद्वकुलस्याश्रावणपक्षस्य गतेऽतीतेऽष्टमे दिने रात्र्यग्रभागे
दयमागते सति सत्पकोऽहं संध्यामाधिनमुनीन्नीत्वा बाह्यमण्डलकाश्यितः सन्

मया

ततो भगवती गौरी तामाह मंदार पुष्पांजलयो विकीर्णाविहवपुरः नानाविधैर्नमस्कारैः स्तोत्रैश्चाभ्यर्हितः
शिवः पं-१

शिष्यानुद्दोध्यतत्रस्थानुगृहीतार्घ्यस्तु संयतः आगमं स्तुमताक्तदृ
ष्टिक्षतमहेपुरः तत्रपुष्पांजलिंदत्वाहूगादेव त्रिलोचनः दत्तार्घोनाम
यादेवः सम्प्रणाम्याभिवंदितः ततश्चंद्रप्रभासखव्यारिज्याशीतल
यात्तया दृष्टास्सर्वान्निहरिरणाधिरमसूयादीकृतः पुष्यासारूणवि
ष्टायतस्मैत्रैलोक्यसाद्विरो अर्घपुष्पंतथापाद्यमभ्युपेत्यार्पितं
मया मंदारपुष्पांजलयोविकीर्णावहवपुरः नानाविधैर्नमस्कारैः
स्तोत्रैश्चाभ्यर्हितः शिवः ततोभगवतीगौरीतामाह श्रेयेवसपर्यया संसृजितासखी
पुत्रागरणामङ्गलिकास्तथा पूजांत्ते एरर्शीनांसुराशिमपीक्षलयागिरा
तत्रोपविष्टश्चेवाचमामर्द्धेन्दुकलाधरः ग्रहान्त्र्यमशालिन्यः श्राम
विश्रान्तयः परे कश्चित्कल्याणकारणयः संविदन्तोस्थिरा ध्याने कश्चि
त्स्तेनिर्विघ्नं कल्याणमनुवर्तते कश्चित्प्राणान्नुप्राप्त्र काश्चिद्विश्राम्यन्तित्ती
भीतयः एवंवादिनीदिवशेसर्वलोकैककारणे शिवानुनयशालिन्या
मयोक्तोरघुनन्दनस्त्वीकल्याणकनामित्प्रसिद्धा नवांशोवपतु
कातं नेत्र गित्येवसमुत्थितं शुभ्राशान सकाशं चंवादिंडु गुणोपमंतेजोपश्या
मिहत्यन्वयः ऊर्जितपर्वे जगतीति शाकटायनःप पाठः ॥ शिवानिति ॥

निर्वा॰ त्वदङ्घ्रिस्मरणानंदपरिपूरितचेतसां नतेस्तुत्रिजगत्कोशेश्वरणामात्तिनयेश्वरः
२५ तेदेशास्तेजनपदास्ताद्दिशस्तेचपर्वताः त्वदङ्घ्रिस्मरणैकान्ताधियोयत्र
स्थिताजनाः फलंमूलस्यपुण्यस्यकर्म्मणस्त्वयसेवनं नतोगतिवैष्णवो
25 वीजंत्वदङ्घ्रिस्मरणंविभो ज्ञानाष्टैककलशोन्यतिज्योत्स्नानिशाकरः
अपवर्गपुरद्वारंत्वदङ्घ्रिस्मरणंप्रभो त्वदङ्घ्रिस्मरणोदारकिंनामाराभक्त।
मया सर्व्वासामापदांसर्व्वकृंदनंभक्तपत्पदः इत्युक्त्वाश्रुप्रसन्नत्वंभगवं
तंमहेश्वरः ववंदेप्रणम्योभूत्वापद्मामनंदिदंत्सप्ततु भगवंस्त्वत्प्रसादे।
नस्तपस्मेशकलाद्विजाः किंन्तुद्व्ययानिद्वैतिसंदेहंतावनिरप्येयिः भक्तं। बृहि
नयाश्रुप्नात्पक्रोद्वेगमनामयं सर्व्वपापक्षयकरंसर्वकल्याणवर्द्धनं
देवार्चनविधानंतत्कीहशंभवतिप्रभो श्रीमहादेवोवाच भ्रत्सउत्र
ह्मविदांश्रेष्ठदेवार्चनमनुत्तमं॥ ॥ (शिष्यानुद्बोधयासमाधेस्तस्यास्य
नस्यपरमेश्वरस्यहृष्टिपूर्वंषुत्रोभागभगमंदारेति नानाविधोत्तमनमस्कारा
मस्सांगपंचांगादिनि देवस्तोत्राणांचलौकिकवैदिकभेदेनभिन्नत्वात्तदावि
धत्वं नन्वकृत्रिमाहृदयेपवयाहश्रीशिवस्याविहितनातापद्दोषेवगराणांमौडेलिका
प्रथमस्तरहः प्रवृत्तानिति परेषंदेशाणैविप्रांतयः सैविदः स्थिरादृचिन्त यो
तै

नदेवंपुंडरीकाक्षोनचदेवस्त्रिलोचनः देवोदेहस्वरूपोहिनदेवश्चित्तरूपधृ
क् अकृत्रिममनाद्यन्तंदेवनंदेवमुच्यते आकारादिपरिच्छिन्नंमितंवस्तु
नित्यत्कृतः अकृत्रिममनाद्यन्तंदेवनंविद्धिवंविदुः देवःकस्यादिति
चेतन्मप्यमंत्रावदुच्यते नदेवदेवशब्देनकथ्यतेतन्नजयेत् अथा
नशिवतत्वानामाकारार्घवंहते योजनाद्यन्यशल्कस्यक्रोशंच्चाप
रिकस्यतोविच्छिन्नमेववाक्लितास्तीरुपारावारविवर्जितं सर्वत्रासंभवचेत्यंयत
गात्तंयानमात्रिकिंचिदित्यर्थः॥त्वदिति त्वदनुस्मरणाज्ज्ञानिनानंदेनपरिपूरित
चेतसात्वद्भक्तानांपुरःपुरोभागोयेनप्रयाम्यंतिनिजगण्योशोनसेति तथातिदेशाः
षंगवंगकालिंगादयःजनपदाग्रामाःचिह्नकाग्निवासादेवदेशादयः श्लाघ्या
इत्यर्थः फलशति त्वदनुस्मरणंभक्तस्यपुरायस्यप्राकृतस्यकेनस्यफलं
अपुरायस्यासंभवात् वर्तमानस्यपुरायस्यसेवनतनोति पुरायसंवर्द्धयती
त्यर्थः ईश्वरानुस्मरणेनपुरायस्यसाङ्कस्यात् साध्यत्वोभाविष्यतः पुरायप
स्यबीजंईश्वरस्यस्मरणाष्टुतेवतसः प्रायकारणान्वाघहतेः॥नेत्रिमृत्र्यंचाकं सा
कारस्यवतनःपरिच्छिन्नत्वान्नत्वस्वरत्वाच्चाकृत्रिममनाद्यन्तंवरदेवंविन्मात्रमेवदेवश
द्वार्थः आकारेति आकारादिभिः परिच्छिन्नंमितंवस्तुनिदेवत्वेनाप्रयुज्यमानत्वे

निर्वा°
२६

बोधः साम्यंशमश्चेति तु ख्यातस्य यास्ति तु यैते: शिवं चिन्मात्र मम संस्ज्ञं
पूजाविदो विदुः शमबोधादिभिः पुष्पैर्हृद्यैरात्माथ दच्यते ननु देवार्च
ने विघ्निनाकारार्चनमर्चनं अकृत्रिममत्रा धेयमाह्नितीयमखंडितं य
वहिःसाधनसाध्यस्वरूपं तस्माद्दवाप्यते संविदार्चकतात्मिकास्वर्चभावांत
रस्थिता नित्यं सद्दस्ततोमें सत्तासामान्यरूपिणी महासत्तात्मकं
प्राप्नदेवयादेन कथ्यते विकल्पकलितस्य सर्वविषयरूपपरिच्युता जोऽकृ
सा नित्य स्याकृत्रिमत्वादिदेवलक्षणं कुतः संभवेत् तस्मादकृत्रिमत्वादिलक्षणं देवता
मेवाह विश्वं चिद्रूपं शिवं विदुः अनाप्नोति अनुत्पातशिवतत्वानाद्यशं विधि वरा
ज्ञानतां चिदिति पारस्परविवर्जित [illegible] मशमवेत्य [illegible] पार्थ
[illegible] बोधस्तु इति बोध
[illegible] शमोनिर्विकारत्वाविषिश्च [illegible]
[illegible] शिवं [illegible] अकृत्रिममिति अवाहिः साधनसाध्यं वहिः
साधनाभिः वाह्यप्रयत्नैः साध्यं केवलं स्वरूपं तस्मात्पूर्वोक्तात् देवार्चनादा
वाप्यते देवपूजा या वाह्याभ्यन्तरभेदेद्वैविध्यस्वरूपमाणात्वात् वाह्यपूजावत्तु
तद्वाचिनां देवतामाह संविदिति सर्वकलातीनात्मनिर्यतिपतिषाविधात्रांति

देशकालादिशक्तीनांफुल्लासैर्दलिताक्रमात् जीवोभूत्वानवत्याप्रबुद्धि
व्यस्त्वास्वंमनः मनस्त्वंसत्कृपापन्नौ संसारमवलंवतो चांडालोस्मीति
मनताचांडालत्वमिवद्विजः शूद्रस्मीतिबोधेन देहास्थापरिपातितो
मग्नामोहमेघपंकेदुःखात्दुःखंव्रजत्यसौ पुष्टसंकल्पमात्रेणाय
दिदंदुःखमागतं तदसंकल्पमात्रेणह्लायिका त्वकदर्थता यास्तिावि
दपिसंकल्पनरोदुःखेतिमन्यते नाकिंचिदपिसंकल्पस्यसुखमव्यय
श्चात्रे स्वविवेकाविलैः कृत्वासंकल्पजलक्षयं प्रयातिनिर्मलंतामोह
धारदीवनभोत्तरं स्वसंकल्पनकालस्यांश्चितिवार्यात्मनात्मनः परं प
शांतनीमात्सर्वपंचकलातीतापचरूतात्मपंचकलातीतमित्यर्थः यदुक्तम्
वासवोम्हेसौतिदानेजाक्रियापयासिप्रतिष्ठाविद्यानलेलमन्तुतप्रशांतिरतीत
शांतिः चांतीति पः किलाकलाकिलयंति तदंकतासांहिष्ठवनमसंचपद
त्वदीयामिति. स्पदसत्तोः कार्यकारणयोः भावाभावयोर्द्वाभ्यां सत्ताःसौ
मात्यत्रपितामीतविनामाशसत्तात्मताप्राप्यत्वबीहिमर्वत्रपरिपूर्णतयासत्तासत्ता शाह्वा
व्यासत्ता देवशब्देनकथ्यते विकल्पेति सेवसोपिविकल्पकालितात्राङ्गभाव पतिन्नामा
वृत्त्वात्पात्तरिच्छ्रतासत्तीकलाष्पदहृदयभावंप्रयाति एतदेवविवृणोति देशेति दे
शकालादिशक्तीनांफुल्लासैः प्रभावैर्दलितात्तुभिन्नासत्तीक्रमजीवोभूत्वात्प्राप्तबुद्धि
र्भवति पश्चादहंकारोभवति पश्चान्मनोभवति मनस्तुभितिति संसारमवलंवते

निर्वा. २७ सर्वशक्तिमयो ह्यात्मा शक्तिमंडलतांडवैः संसारं तनुते निर्वृतिं च सर्वमना ॥
दर्पणतले समविन्मात्ररूपस्य सर्वस्यात्मनः कोपि इच्छासत्ता व्योमसत्ताका
लसत्तानन्तैव च तथा त्रियमी सत्ता स्वमहासत्ता स्वरूपता ज्ञानशक्तिः ॥
27 क्रियाशक्तिः कर्तृताकर्तृतापि वा इत्यादिकानां शक्तीनां मनोनाशे तु परा
मनोन्मूलत्वात्तस्यायं पाठः कश्चिद्द्विजो बाल एव शांतनरकोऽपि विमोहाच्चांडालैः स
ह विस्मारितत्वात् नदीयाशुपानदूषितप्रासरायः पश्चात्कथंचित्प्रबुद्धः स्वं चा
डालाश्रितसम्मतं संबंधादिति मन्यमानश्चांडालत्वमेव लंकते न तद्द्विजत्वं यद्य
मिति अस्तौ संविदि यत्समस्मीति परिछिंचमभवेत देहास्पदस्याती पुरि पातनी देहा
भिमानेन तदपायकाले दुःखादुःखक्रमाति दुःखिमिति इत्यसंसारदुःखं स्वयं तत्र यस्मा
त्कारणात्संकल्पमात्रेणैवोपगतं तेनैव पुरुषस्तं वा प्रीतं चाविन्नास्तित्वकारणाद
संकलनमात्रेणासंकल्पमात्रेणैव तापि दीयते अतो ब्रसंसारदुःखाकदर्थि
ता नुकाम्बिरित्यर्थः ॥ सर्वेति आत्मा सर्वशक्तिमयः तत्र शक्तिमंडलस्य
तांडवैरुल्लासैः संसारं तनुते निर्वृतिं परत्वं मासादयति शक्तयः का इत्याशंक्या
ह इच्छेति श्लोकद्वयं च वाक्यं इच्छादीनां सत्ता केवलत्वात् अभेदोपचारे सौ
वसत्त्येनैव तासां भावाधिकरणप्रयोगनिर्देशः तथा लौकिकस्यापि वह्नेस्तुनः इच्छमात्रे
बोधः स्वस्वतासंपद्यते तथा इह स्ववादेः कस्यचिद्ब्रह्मणः पश्यशाखादेः कस्यचिद्
मालुनायपापप्लवकस्मादेकस्यापि विनियत्नायपादिपतक्षरपत्रकीसंतत्विन

उल्लासस्थगितया संसारः संवृत्तिः संप्रवर्त्तते निरोधशक्त्या निःशेषमयमा
याति संहारं पूजाक्रमेण सर्वं शुद्धे देहे दोहे अपवित्रकं त्याज्यं देहावबोधात्म
ग्राह्यं यत्नात् पवित्रकं एष देवः स परमः पूज्य एव सदा सतां पूजनं ध्या
नमेवात्र नान्यत् तत्वस्य पूजनं तस्मात्त्रिभुवनाधारं नित्यं ध्यानेन पूज
येत् चिद्रूपं तत्र्यलक्ष्याभं समस्ताभाससंभासनं स्वं स्वप्रचित्प्रकाशं स्व
महत्त्वासारस्वभावे अपारपरमाकाशे विपुलाभोगके परे अवक्त्र
धवलनाकाशकोशपादसरोरुहे अनंतगर्भिकाटाभोगभूरिमंडलमं
डिते नानाविधमहालोकगर्भीकृतपरमाणुषु ब्रह्मकोशकोटिशविघ्ना
त्वब्रह्मांडौघपरंपरं प्रकाशपरमाकाशपारगापारविग्रहं ॥
वल्लभानन्दान्तस्तस्मात्पुनः सर्वत्रास्ति प्रत्ययहेतुः आत्मनः स्वरूपसत्ताज्ञानशक्ति
ज्ञानहेतुः शक्तिरित्यक्रियाशक्तिः कर्त्तृत्वक्रियासमवायहेतुः सर्वाशक्तिरुक्तं
नैनैः विपरीतास्त्यादीनां परात्मशक्तीनां मत्तो नास्ति ॥ उल्लासेति संसारोऽज
भवणहेतुः उल्लासशक्तिः निवृत्तिहेतुः निरोधशक्तिरित्यर्थः तस्मादिति श्लो
कं पंचकं वाक्यं यस्मादस्य देवस्य ध्यानमेव पूजनं तस्मादित्यं त्रिभुवनाधारं दे
वं ध्यानेन नित्यं पूजयेदित्यन्वयः समस्ताभाससंभासनं सर्वेषां प्रकाशकानां
र्यादीनामपि प्रकाशकं स्वरूपं चित्प्रकाशं शरीरांतः स्फुरच्चित्प्रकाशरूपं स्वं सर्वेषां
मात्राकर्त्तृतात्= प ५
त

अथ ऊर्ध्ववक्त्रं हृद्दिक्षु विदिक्षु च निरन्तरं अमृतैरिन्द्रियैः प्रमुखामरमंडितां इमां
भूतां श्रियं तत्स्वरोमालीं प्रविचिन्तयेत् विविधाः प्रकाशमयास्त्रिजगज्जनरक्षकाः
इच्छाद्याः शक्तयस्तस्य वितन्वानाः शरीरगाः एव देवः स एव परमः स एव स
सत्ताधिनाथो ह्यनुभूतात्मा सर्वगः सर्वसंश्रयः अनन्तस्तत्पराधारभूतो
मात्रैकविग्रहः विश्वाञ्चितजगज्जालः कालात्मा परपालकः सर्वत्रैव
राधन्यायाधसर्वज्ञो धारणाधारकर्त्रिकं सर्वलोकप्रभवमयं सर्वदेवोरसः
नमस्कृतम् सर्वतश्चक्षुर्वदनाकोशं सर्वत्र भगवता वितं सर्वतो भवनवता
नीतं सर्वं त्वपरमात्मा शिवं इति संचिन्त्य देवेशं सर्वयोगविधिविकल्पितः ॥
स्वरूपभूतं तत्स्थाय हृदये याम्बरं भावः तस्यां सारं विदविदात्मके हकारे विद्रूपेणै
व सारं भूतं नात्र नैव जगद्बीजाणाकुञ्जराणि स्थानि भवाद्यो मितं ब्रह्म विद्रूपे यद्वस्तु वि
द्रूपं यत्नात्मस्मादपरोदत्तस्तुसंह्नास्ति सत्स्यं हृग्वेदस्मिन् अपारस्य परमात्म
कारस्य योविपुल आभोगो गतिविस्तारः स एव क एव काक देशोयस्यानन्तस्या
यत्तनाकाशस्य यः कोशो भ्यन्तरविस्तारः स एव पादसरोजहोयस्यानानाविष
यमहान्तो लोकाभ्युदयः न एव कटहीत्वानि स्वहस्तं गटहीत्नानि स्वहस्तस्वीकृ
तानि परमात्मप्रायाणि यस्य हस्तकोशकोशाणविश्रान्तब्रह्माण्डोद्भवपरंपरा विनिर्मिसि
दिनभावि ब्रह्माण्डाभिप्रायेणापि वंदितव्य प्रकाशस्य परमात्मकारस्य पारगः

स्वतंत्रविदात्मा देवोयंनोपलादौ पूज्यते नित्यमल्लोशालभ्येनशीनतले
नाविनाशिना एकेनैवाष्टनुतिनैववाधेमखेन पूज्यते एतैदेवपरंध्यानं
पूजैषैवपरस्मृता यदनामलमनस्यमंत्रविन्मात्रवेदनं॥ पश्यन्दृष्टश्रावन्
स्पृशन्जिघ्रन्नश्नन्ना गच्छन्स्वपन्श्वसन् प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिष
न्निमिषन्नपि यो भवेत् ध्यानोपहारराजात्मा ध्यानमस्य महार्चनं विनाप्येतै
नैवराजायमात्मालभ्यतएवनो ध्यानेनानेनहिमतो निमेषार्धंहृदये द
ष्टा पूजोपि पूजयत्येव शंभोःप्रदानफलंभवेत् पूजयित्वा निमेषार्धं
शतमेकमितिप्रभुं अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलंप्राप्नोति मानवा पूज
यित्वा समात्मानं घटिकार्धं विति प्रभुं अश्वमेधस्य फलंप्राप्नोति
मानवः ध्यानबलमुपहारं राजानं यं समात्मानं मनो आत्मनो घटिकापूजा
यत राजस्तवं लभेत् सः मध्यान्हपूजनादिन्य राजसूयेकलं तभाक्
दिवशोऽश्वमेधैविवपरः यान्ति विपश्चितः॥
पर्यन्तगः स्वपन्मध्यास्त्रं विग्रहो यस्येति॥ प्रश्नेति मूलपरंपरा तस्य देवस्य गुरोन्य
मातिरित्यर्थः विविधेति ज्ञानेगाढदेवयत्रकालिजनसंख्यानैपत्तिधीनक्रियपूजा
नस्यस्त्रवः पवित्रि स्तवः इत्येवमनादिच्छायाः पवित्रकाशात्मकमयस्य शरीरस्या
श्चितनीयाः अनंतशक्ति अनंताः निरवधिकाः पराधारः परमात्मनः शक्तिरूपत्वात्तदा
श्रयः सत्ताभ्येकाविग्रहः जडरूपत्वात् विवर्त्तिजगज्जालः विविधं प्रवर्त्तितं जगज्जालं

सहत

निर्वा॰ येनकानिचिदिंद्रियाणि बहिर्विसर्पयंति कानिचिदंतः प्रवेशयंति कानिचित्तैर्ये
२८ वस्थापयंतीति कृत्वा सोयं प्रसिद्धः कालोयं सदेवस्य द्वारपालकः तस्य स्वर्वे
ग्र मरेचकपूरकसारेण प्राणाप्रवर्त्तनात् सर्वैरिति श्लोकद्वयस्याक्षिप्तवाक्यं विश्वेश्वरश्चद्
रित्यादिश्लोकेन सर्वत्र सर्वेंद्रियशक्तिपूजकसर्वतोमनवाद्यंतमनोव्यापारगम्य
सर्वत्र परमाशिवरूपं देवश्रेष्ठमेव पूर्वोक्तप्रकारेण संवित्पूर्वाधिवर्द्धयेत् ॥
पूजाविधौ विशेषं दर्शयितुमाह स्वसंविदिति श्लोकत्रयपर्यंतं अयं स्वसंविदा
माद्येवाबाह्योपचारेण नपूज्यते किंतु कोशलपेयनगोतिलोनचिंतासंतापर
हितेन स्वविनाशिना एकेनैव बोधामृतेन पूज्यते नकेवलं बोधामृतान्युपहार
एकमपि नपूजापित्वे देवस्याहारत्वादिति अनारतमविच्छिन्नं स्वनस्य स्वस्य श्रेष्ठ
स्याविच्छिन्नस्य वदनमनुसंधानं यदस्ति एतेदेव ध्यानं पूर्वेव परमापूजा स्तुता
तत्रानुसंधानप्रकारमेवाह पश्यन्निति स्वसंनिधानमात्रेणास्तु सर्वकर्मबुद्धींद्रिय
व्यापारानप्रवर्त्तयन्नपि सर्वस्य साक्षीत्वविश्वं प्रेरयंश्चिन्मात्ररूपो ममेति सर्वे
दाचुसंदध्यादित्यर्थः नद्युक्तं हस्तामलके निमित्तं मनश्चक्षुरादिप्रवृत्तौ नि
मित्तं खिलोपाधिकारारोषाकल्पः रविर्लोकचेष्टानिमित्तं यथा सोयं नित्यो
पलब्धिः स्वरूपोहमात्मेति ॥ ध्यानकालातिशयेन फलातिशयानिरूपणा
हाहू पूजामुपसंहरन् ध्यानांतरपूजामुपक्रमते एवमिति श्लोकद्वयवाक्यं परमा
क्रियापरमंतपः निर्णयमिति श्लोकद्वयवाक्यशरीरस्य देहाभिमानिमंत्र

पवोसौपरमोयोगइयंसापरमाक्रियावाहृतंसहजंप्रोक्तमेतत्तुत्त
ममात्मनः इदानींसंप्रवक्ष्येहमन्त्रःपूजनमात्मनः नित्यमेवशरीरस्थ
स्यात्मिमंध्यायेत्परंशिवं शयानस्तिष्ठंश्चैवव्रजंस्तुमर्थंवास्थित्वा स
शक्तसभक्तःस्पृशंस्त्यजंनमश्नंवाभक्तः भुञ्जानःसंत्यजंस्तथाभोगान्भो
भोगानपीवशान् प्रवाहपतितान्सर्वस्यसवोधस्तानसङ्गिमान् तन्त्रिया
बोधाईदृग्याबोधलिंगप्रसूजयेत् मनोमननशक्तिस्यंप्राराणा
पानान्तरोदितं हृत्कण्ठतालुमध्यस्थभूतालाञ्छनशिवोद्भवं रवहुति
शान्तपदकोटिस्थमूलंमन्त्रंपूजयेद्गिरा ।।
ग्रं दाघवस्थास्वपिबहुधाव्याटनासितमेवजीवंपरंशिवंध्यायेदित्यर्थः
प्रवाहेतिश्लोकद्वयवाक्यं प्रवाहपतितान्सर्वस्यस्वबोधस्यानुसङ्गिमान् प्रवा
मू॰ हेत्रनाकाशिर्यविरिच्यावीप्रवाहः तात्पतितान्सताविषयान्धटादीन्तस्यान्तः
प्रान्तेफलितंसंवेदनस्यंचस्वरूपत्वेनस्वंचघटापादिकायाचितिवृत्तिप्रतिवि
वितमात्मस्यतन्यामिमर्थः तस्यबोधानुसन्धानंनदेवतानांहिप्रवाहप
तितस्वरूपदर्शनाधिस्थितस्यस्वरूपस्यसबोधःतेनशुद्धिमस्तःसमनमवान
नशक्तिस्यमननशक्तिः तस्यप्रवर्तिकाप्राणापानोद्यौरंतरेउदितं
तयोःप्रवर्तकत्वात् तदुक्तंश्रीवेनप्राणापानौवहन्तिचसमोयोमध्यमोग्रा
ससत्तौदेहस्यान्तकंसपादिपरमादित्यमाद्यंप्रपद्यतइति हृत्कण्ठतालुमध्यस्थ
मान ५पं-४

निर्वा॰ सहस्तपादावयवः सकेशनखदन्तकः स्वदेहे संविदाभासो देवोऽयमिति भावयेत्
३॰ विचित्राः शक्तयो बह्व्यो नानाचारमनोहराः उपासते मामनिशं यास्त्वन्तःकान्तिमि-
वोत्तमं मनोमे द्वारपालो यन्निवेदितजगत्त्रयं चित्तियं मे प्रतिहारी द्वारस्था शक्तिः शुभा
चिरमी ज्ञानानि च विचित्राणि भूषणान्यङ्गगानि मे कर्मेन्द्रियाणि गात्राणि
शरीराणि बुद्धीन्द्रियगणोऽस्त्ययं सोऽहं मनन्तात्मा व्यवच्छेदोज्झिताकृतिः ति-
ष्ठामि भरितो कोऽन्यः पूर्णोऽसर्वविसर्गकः ॥ ४

हृत्कं उन्नामध्यतालु मध्ये वक्ष्यमाणहृदादीनां मर्मस्थानं तत्पात्रविशेषणाभि-
व्यक्तं भूतमसाधारणपीठं गम्भसन्धेनासाग्रेऽवोपास्यं इत्यभूतं वोधरूपलिङ्गं नित्याव-
वोधार्हयाथार्थ्यानिरन्तरं तु संधानुरूपया पूजया प्रपूजयेत् लिङ्गं हि शक्तोपकुक्षि-
पिण्डिकान्तरे उदितं भस्त्यस्य पीठं च भवति नखादिदमिति भावः ॥ सहस्तेति
श्लोकपञ्चकं वाक्यं हस्तपादादिन्यस्तसर्वावयवधाम्नैवैतन्यः स्वदेहे वर्त्तमाने
पविमादामपः मनकारः प्रतिबिम्बितचैतन्यरूपो जीवाः स्वहमिति प्रतीयन्ते
त्वयमेव देवः बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदात् मनो हृद्यशं बाह्येन्द्रियाणाम मनसो वाह्या-
र्थग्रहणसाधनत्वात् मनएव द्वारपालोऽस्मिन् बहुव्रीहिर्वा मनो विना वाह्येन्द्रियाद्-
संगत्स्वस्वविषयग्रहणासामर्थ्यात् नित्याम् मनोहृद्या नानाचरतः इत्यभूतव्या-
पारान्तरेण च वह्व्यो विचित्रा वह्व्यः शक्तयो रूपादि ग्रहणसामर्थ्यरूपाः पत्न्यः कान्तस्व-
वल्लभमिव मां सर्वेन्द्रियप्राप्तिप्रमाणप्रदं जीवात्मरूपं देवमनिशमुपासते इ

समस्तसंसारसाचारसमाभासः समाकृतिः सौम्यनामलमायान्ति पूजयी त्वे
वमव्ययं समयासर्वं च्यावुद्ध्याविनमात्रं देवचित्परं यथाप्राप्तक्रमोत्स्येन
सर्वार्थिनसमर्पयेत् समागतापेनकर्तव्योपत्नोत्त सर्ववस्तूनि कामसंवे
दनेनाप्यपूजयेच्चेतनं शिवं भक्ष्यभोज्यान्नपानेननानाविभवशालिना
शयनासनयानेन यथ्याप्तेनाद्वयेपि शिवं कान्तान्नपानसंभोगसंभा
षादिविलासिना स्वयेन सर्वरूपेनसंवुध्यात्मनमर्पयेत् ॥
स्वयंभूतस्य देवस्य मौनिविदितजगद्वयं विज्ञानि निविषयत्नान्तं मनपवधारणात् :
इत्यवाह्या पर्वविषयावित्तेवमेधारस्यापूजकरूपेणाविषयस्नीयाद्वतीतरांस्त्रोतः
प्रस्याविचित्राणिविविधखल्वविषयाणि ज्ञानानिवमेन्द्रगतानि त्रवयवग
तानि स्वरूपणाविखरूपणोभक्तत्वात् कर्मेन्द्रियाणित्वांगतानिवुद्धीन्द्रिय
गतोः सतमेधारणायवाहिर्विहारूपत्वात् ममचक्षुर्द्धीन्द्रियाणि रूपेणवर्णाः विचि
त्ररूपत्वात् विषिष्टोपासकत्वाद्वयमपरोत्ताययाप्रतीयमनः सोहं शिवरू
पोहमव्ययवर्द्धेदोकिताकृतिः परिच्छेदरहितस्वरूपत्वादलंतानात्मनीरवाधिकात्मा
कृतिः सर्वैः पूजितमायिसमस्तवस्तुसम्भवात् सर्वावसरकः मंत्रयामित्वयाम
सर्ववस्तुप्रयोगात् इत्यपि नैकात्म्यखण्डाद्वितीयरूपोतिसदामीत्येयभावये
दित्यन्वयः ॥ समस्तेति समस्तसंसारस्य संसाराचारः रागद्वेषरहितत्वादेकप्रकारव्य
वहाराः समाभासः सर्वप्राणिनां चित्ते शुभमेवायंप्रियइत्येकरूपत्वयाभासमा
नः समाकृतिः सर्वदानिर्विकारत्वादित्यर्थः सन्त्वव्ययमात्मानमेवं पूर्वेणा

निर्वा० २१

31

आधिव्याधिपरीतेनमोहसंरंभशालिना सर्वोपद्रवदुःखेनग्रस्तेनात्मानमर्च्च-
येत् दारिद्र्येणाप्यराज्येनप्रवाहपतितात्मना विचित्रवेशाण्डध्येनाप्युच्चात्मा।
नप्रार्जयेत् भोगानामभिनिषिक्तानांनिषिक्तानांचसर्वदा त्यागेनचाप्यरागे-
णचात्मानंपूजमर्चयेत् नस्तुतस्तुपेतत्नप्राप्तंप्राप्तमप्युपाहरेत् निर्विकारतयैवा
त्रिपरमार्च्चनमात्मनः आपन्नरम्यमणीयंयततत्प्यानात्स्कंदस्तु(?) सुखंवा
यदिवादुःखंप्रवाहपतितंभवेत् सर्वमात्ममयंकुर्यान्नित्यात्मार्चापरोनरः
सर्वदासर्वरूपेणाप्यन्तःसर्वत्रास्थितंहितत् सर्वंब्रह्मेतिनिश्चित्यानित्यात्मा
नप्रकारेणाप्यर्जयित्वात्मलंसम्यक्सोप्यनाज्जीवन्मुक्तनामाप्याप्नोतिसमयोति
देवीवाचस्त्रैलोक्यदेवस्वरूपस्तः चिन्मात्रंपरंदेवं समस्यारागादिरहितपासर्वयस
र्वेन्द्रियजन्ययावच्छायप्याप्रापक्रमोत्थ्येनसमुच्चितव्यापारेणसिंह्निनसर्वार्थ्यैन
सर्वमर्चयेत् मनाभिरि(?) अत्रास्ज्जाविधौमनागपिस्वदपिस्वसर्ववस्तुनिदुर्लभ
कलाभावप्रयत्नोनकर्त्तव्यः किंचार्तिकामसवेदनैवस्वच्छवस्तुनिवेदनेनचेतन
रूपंशिवंप्रजयेत् एतदेवविवृणोति कान्तान्नपानसंभोगसंभारादिविलासिना
कान्तैर्मनोलैरन्नैःपानैःसंभोगसंभारैःस्रक्चन्दनादिभिरप्यदिशाद्यैरा
त्रैश्वस्कस्वसाध्यैर्विलासिनासर्वरूपेणसर्वप्रकारेणहरवेनात्मानसंपूज्य
सम्यकशिवरूपंचध्यात्मर्चयेत्॥ आधीतिस्वर्कदेवस्यपापरूपकालुष्याति

वर्त्तकत्वादुद्वर्त्तनादिवत्स्वादृष्टवत् आत्मोपयोगिनामप्रज्ञासाधनत्वं दृष्टत्वं
रागद्वेषेणेति अनादिप्रवाहपतितात्मनावासनाप्रवाहादागतेन विविक्तत्वे स्यादृष्टहेतुनादारि
द्वेषाख्येन वाह्यजात्मानं देहादिव्यतिरिक्तमात्मानं समर्पयेत् भोगानामिति
अनिषिद्धानां नारागे अप्रतिषिद्धानामित्यर्थः नैवं यत्त्वयः नष्टइति एतत्प्रसृष्टोपि दसांप्रा
प्रोपादाने वैयर्थ्यं निर्विकारतया लब्धविषादादिविकारनिवृत्तीहितया प्र
पन्नेति अपातरमणीयं प्राप्यमिष्टं दृष्टानुपादेयमिव प्रतीयमानं फलं यदत्ति
तत्पश्चात्पातसुदुःखं सद्भ्रान्तिकृतया प्रतीयमानं दुःखं तत्साधनं च यत्त एत
दुभयमपि धियि स्यात्माज्ञापरोक्षः आत्मयुक्तात्मसमर्पणेनोपि तदुपय यातित्र सर्वदेति
सर्वदा सर्वस्मिन्काले सर्वकर्मस्वपि नानारूपेण सर्वत्र कर्मणेर्वीर्हितं दृष्टचय
च कर्मस्यन्तं तत्सर्वं ब्रह्मैवेति निष्ठिन्यात्मांतर्गतं च रेत्न प्रतीतस्य सर्व
स्याभावपर्यगेन ब्रह्मभावात्मीय पवात्मार्वतन्नमिन्त्यर्थः ॥ नेति हेतुमाति
नाम्नवाध्यत्वाद्वाच्यताशान्तिवत्तयज्यतास्वभावमनुप्राप्नाभोगाभ्यन्तरयः सागरेण
सरितस्वमोक्तव्याः तदुक्तं गीतासु आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः
प्रविशन्ति यद्वत् तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामीति
उद्वेग इति नुस्यानुष्यात्सदृहस्थितप्रत्याम्नत्यमनुपासकपदाप्रतिपत्तिसत्त्वेन उद्वेग

सर्वएवाशिवप्राप्तिहेतुर्भक्तिस्वतामिह संवित्मार्गोयमाज्ञोदग्धवमोहेतिधा।
स्थितः नावं भुक्तानात्यजलाज्ञेनप्राप्तास्वभावतः सरितःसागरेतोयभोक्तव्या
भोगभूमयः उद्वेगोनानुगंतव्यस्तु ह्यासहृद्दिशिशु व्योम्नाविचित्रपदार्थेषुपतितो
पतितेष्विव देशकालक्रियायोगाद्यदुपैतिशुभाशुभं अविकाररहीतेनने
नैवात्मानमर्घयेत् आत्मार्चनविधानेनोक्ताद्व्याप्तियत्नपाः एकेनैवश स्मि
मेनैतारसेनपरिभाविताः नाम्लामलकंघ्नोनोतिक्तानकषायाम्लकाश्च
न चित्रैरपिरसैर्दिग्धामधुराएवताःशिला ॥

चित्तविकारोनानुगंतव्यः चित्रेषुनानुगंतव्यः चित्रेषुनानारूपेषुपतितमेघादि
षुपदार्थेषुपतितेषुवाव्योम्नायथा उद्वेगविकारोनानुगम्यतेतद्वत् देशेति दे
शकालकर्मवशात् शुभमसमशुभंवायत्तमुपैतिअविकाररहीतेनानिर्विकार
स्वीकारेननैवशुभाशुभरूपेणावस्तुनात्मानमर्घयेत निर्विकारचित्त
तयंसमंसंस्थाप्य आत्मेति श्लोकद्वयंवाक्यं आत्मार्चनविधानेयाः शुभा
शुभरूपाद्व्याप्तियः पदार्थसंबंधः प्रोक्ता नाम्लेत्तरसेर्दिग्धाः उपचिताश्चापि
एकेनैवसमेनरसेनभाविताचासिताः रसतयोरसांतरं अम्लकटुतिक्तकषायादि
कंपरित्यज्यमधुराएवभवतिकिलामाधुर्यमिहरम्यता समेनेति समतारूप

समन्तान्मधुरारसस्यास्वादशक्तिरतीन्द्रिया तयायदुपचितं चेत्यमसृतं तं
तेरणाद्भवेत् समन्तान्मदुरूपेणायदद्भावविभावयते जितदम्पाति।
माधुर्यार्थपरोऽमिंदोरविच्युतं हरणं द्रुतेनव हरणेन मम तमसामसान्विषः
स्वस्थेनाविहृतेनैकेन तेनानुपलक्ष्यस्थिरणा देशकालकरणक्रमोदितैः
सर्ववस्तुसुखदुःखविभ्रमैः नित्यमर्च्चितशरीरनायकास्तिस्त्रुशान्त
सकलेषु च्याधिया ईश्वरवाच्यविघांस्रेसृष्यास्रेषुःतालयन्नेवति
सुति मलंमलेनापहरन्सुक्तितो रंजकोरस्या ॥ ॥
मधुरात्वात् रस्यास्वादनीयायारसस्य शक्तिरतीन्द्रियारसशक्त्याभाविं
यत्तु चेत्यं हृद्गतं सर्वेन्द्रियाणां देवामृतं मधुरमेव भवेत् इंद्रोऽमृतममृतमिव
परं माधुर्यमायातीत्यन्वयः हरणोति तेनतानिनासमेनसमान्विषाण्करूपविद्रु
तिनाक्रान्ताक्ष्मरोऽद्भुतेनवहरणेन स्वस्थेनाविघ्नेनैकेन ब्रह्मणा सरूपकीर्त्तते
नउपलक्षरूपिणायायाबाधावविविधविकाररूपेणाभावं देशोनि देशकालोप्रासिद्धो
करणाउकृष्टव्यापारः तेषांक्रमेणपरिणामोदितैः सर्वेषां वस्तूनां सुखदुः
खरूपैर्विभ्रमैर्विलासैर्नित्यमर्चितः शरीरमायकान्त्यात्मायेनस्तत्वाद्दृश्यः त
न्नशान्तसकलेच्छयाधियोउपलक्षितातिशाच्याप्मार्चिते त्रतानस्यापीति न्मनो

त्व: त

निर्वा॰ अहेतवोप्यविद्यांशाः श्रेष्ठाः कारणतां गताः क्रमात्गुरूपदेशाद्यास्त्वात्मज्ञा
२२ नस्य सिद्धये क्रमेण गुरूपदेशीनां प्रवृत्ते शिष्यबोधने अनिर्दिष्टे यत्नहृश्यो
२३ पि स्वयमात्मा प्रसीदति शास्त्रार्थैर्बुध्यते नात्मा गुरोर्वचनतो न च बुध्य-
ते स्वयमेवैष स्वबोधवशतः स्वतः गुरूपदेशशास्त्रार्थैर्विना चात्मा न बुध्यते
एतत्संयोगसत्त्वेनैव स्वात्मज्ञानप्रकाशिनी गुरुशास्त्रार्थशिष्याणां
त्रिसंयोगसत्तया अत्नीवजनाचार आत्मज्ञानं प्रवर्तते एवं देवा ह्रूँ
र्वेनांनितिपंत्रः कुर्वन्मुनिनायकः एतत्सम्पदस्य योऽन्त्यात्तत्त्वगतिपरं
सिद्धये अविद्यामलतालनोपायमाह अविद्यामिति श्रेष्ठा आत्म॰ पुमान् श्रेष्ठाया
शुद्धसत्त्वजन्यत्वात् उत्कृष्टया विमलवासनारूपतया अविद्यये च अविद्यामल
वासनारूपं तालयन्नेव तिष्ठति यद्यपि उक्तिरुपायवितरतको वस्त्वाराणां
उपरादिना मलेनैवापलगति नहतत् ॥ अहेतव इति वस्तुतस्त्वहेतवोपि गुरूपदेश
द्याविद्यास्त्वविद्यांशाः क्रमात्कृतात् तस्मिन्उपादानज्ञानस्य सिद्धये कारणतां ग
ताः एतदेव स्पष्टीकर्तुमाह क्रमेण इति गुरूपदेशानां क्रमेण शिष्यस्य बोध
ने प्रवृत्ते सति अनिर्दिष्टे गुरूणां शब्दप्रवृत्त्या प्रतिपादयितुमशक्योपि
ऽविषयत्वाद्वित्तवृत्त्यनुदृश्योपि सद्यान्कर्तुमशक्योपि आत्मा स्वयमेव।
प्रसीदति प्रकाशते नहुताशनसंहिताणां स्वच्छवृत्तिमनुप्राप्य कोऽसा

अविद्यमानमेवेदं विद्यमानमवस्थितं आभासमात्रं त्रिजगन्नाशनन्यदस्ति
मुनीश्वरा ये सौ ब्रह्मादिशब्दार्थैः संविदं विद्धि केवलां सा विद्यामिव गाढ
नीयानि विचित्रमयोगपत्रो तस्मात्सा वित्त विद्यत्वाद नंतामसुगाहू इति
उमात्राचलनयात्मत्वमेवकनवासस्यातनामेव अस्यासमंततायादेशतोका रूपा
लनांगतौः संपद्यंते तत्यस्मत्रूपिरायः स्वच्छ्य एवतां ॥
द्वितयास्थितः इत्यादिव र्षमहात्मनः प्रसमेस्यक्तेजसोति आत्मा यास्त्रे
गुरुवाक्यैश्च ईदं तथा नावबुध्यन्ते किंतर्हि स्वबोधवशात्तः स्वरूपानुसंधान
महित्वात्स्वत एव बुध्यन्ते यदि स्वत एवात्मा बुध्यन्ते तर्हि गुरुशास्त्रादिभिः
किमित्याशंकातेदुपयोगप्रकारमाह गुरूपदेशोनी एतत्संयो
गस्तैवकेवाग्गुरुशास्त्रार्थ्यासिध्यारणासत्निविधि सतैवस्वात्म ज्ञानप्रकाशि
नी गुर्विति महति स्यसंतति धोजना च रात्निकव्यवहार एवमिति अ
समदादयोलोहितादयोपि एतद्यस्मिन्परब्रह्मपदेस्मस्याः स्वरूपवात्रिकृत्य
वर्तन्ते शतपर्वः॥ आत्मार्थं तत्सर्वं ब्रह्मेति निश्चित्यान्तिन्यात्मसर्वात्मत्वोरेत इत्युक्तं
तत्र जगतश्चिन्मयत्वेन ब्रह्मभावप्राप्तिं पादयित्वा विधिवर्तकयाप्रस्तौ इति प्र अविद्यमा
नामिति आभासमात्रं संविन्मात्रमेवय इति यः प्रसिद्धः असौ परोत्ततया प्रतीयमा

निर्वा. अविद्यमानमेवेदं विद्यमानमिवास्थितं आभासमात्रं त्रिजगन्नाहं न्यदः
३४ तस्मिन्नतो(नेति ब्रह्मादिशब्दार्थः ब्रह्म परमात्मा परं ज्योतिरित्यादिशब्दानामर्थः
34 प्रतिपाद्यं चालिङ्गितं केवलोऽपि विष्णुत्वादिनां विधिः सैव शिवत्वं सतीनामयोग्य
तायाति तथाद्विति सैव विद्यावित्वे प्रत्यङ्गापितं वेदहृदयं जयात तस्याभावः
ततं तस्यापचनादकाभावनात्वेनो रंकाररूपतामनुगच्छति पुमान्स्वत्वभावो
दणाभावनया वेयरणतामिव अस्यामिति अहन्तारूपायाम्य हंकाररूपं यामा
यान्तरस्यास्थितो नानारूपाः ताप एव शक्ति योदेशकालरूपतां गताः तत्र
स्वयमेव सत्त्वः संपद्यते सहाय रभावं प्राप्ति पर्यन्तं इत्यर्थः तामिरिति सै
वचिन्मयी तत्तायातामिर्देशकालादिशक्तिभिः संवलिता चेष्टितासती जीवाभिधा
निकजीवरूपा मन्त्वात्मन्त्र प्रदेस्थितासती बुद्धित्वे बुद्धिरूपतामायाति जीवो
ति जीवशक्तिः जीवरूपा चिच्छक्तिः तस्याः सन्ताबुद्धित्वं प्राप्ता अन्त अथैक विला
सिनी बुद्धेर्निश्चयात्मकत्वान्निश्चय येनैकैवाविलसन्ती शब्दशक्त्यादिभिरनु
गम्यते तत्र शब्द व्यवहारहेतुं शब्दशक्तिः एवं तत्र व्यवहारस्य क्रियाव्यवहा
रस्य हेतुत्वात्क्रियाशक्तिः मितिरेवेति एवं परतः पूर्वोक्तो हंकारादिसमूहः
यद्दशक्तिपाशयन्तु गतः स्पष्टनिश्चयरूपा शक्तिं समनु कल्पयन् संकल्पशक्तिव

ताभिः संवलितो सैव सत्ता जीवाभिधानिका ॥ सत्ताबुद्धित्वमायाता
ति नित्यमनःपदे स्थिता जीवशक्तिसत्त्यामसत्तानिश्चयैकाविला
स्थिती शब्दशक्त्या क्रियाशक्त्या ज्ञानशक्त्या च उपगम्यते मिलितैः
पृथक् ताः त्रिधा स्फुरति समनुकल्पयत् मनो भवति श्रुत्वात्मबीजं
संकल्परूप एव सः आतिवाहिकदेहांति भाजनं क्ताविदुर्बुधाः म
ध्यमर्षिकल्पितायोऽह्यनंतास्तस्य रूपः व्योमादिरूपतामे
त्य जगत्त्वाविभासते शून्य एवाहि वेतालः इवेत्यं चित्यवासना
उदितैव जगत्त्वान्नी तिष्ठत्तो शांतिरक्षता ॥
तो बीजमुक्तं श्रुत्वात्मस्वरूपं मनो भवति शून्यमिति पाठे मायाकल्पितका मे=
रसिन्वर्थः आतिवाहिका इति सर्वमिह देवमनः आतिवाहिकदेहांति भाजनं
आतिवाहिकदेह इत्युक्ते ऽपि विषयं विदुः मनश्चातिवाहिकदेह इत्यर्थः तदेव मनः स्व
च्छिप्रकारेणांति व्योमादिरूपतामेत्य नानारूपं सत् जगत्तया विभाति शून्य इति
यथा हि वेतालः कल्पितत्वात् शून्य एव न परमार्थ इत्यर्थः तेनैव प्रकारेण चित्तवा
सनैव जगत्त्वात् नीजगद्रूपा उदिता अतः तस्याश्चित्तवासनायाः शांतो सत्य आरक्षता
जगतः शांतिः कैवल्यमित्यर्थः ॥ अहंतायामिति यो नरः अहंतादृष्ट्याः स्वः
बुद्धिभक्तः नित्यजनं तद्धिकस्वसत्तावि हव्य सावि द्यायां मोपदेश्यार्हः जीवमिति
दृक्त्यज्य ब्रह्मविदः विवेकिनमाधिकारिणमेवमुपदिश्यांते बोधयंति उत्तमं

अहंतायांजगतिविसृगतस्मा जलेचयः सास्यात्तांधिकतन्नरंतोप
देशास्तस्माविह जीवंविवेकिनामेतोपदिशानिलत्तानोवालोमऽस्म
मसन्मयमार्यमुक्तं ब्रह्मप्रशास्तिकिलयः कन्नकावदान्तासस्वम
हृस्पृकथायस्तानांदत्तं ईश्वरोवाच यथाहंस्तंभश्रेतंसायिकल्प
यामस्तुत्वे देशप्रयामोमिमतमागत्हुशेतिपार्वती वाशिष्ठोवाच
इत्युक्त्वानीलकंठो सोऽत्यन्तपुष्यापुलोमापि नूतनपरिवारयास्त।
ममंत्वरकोटकं नमः प्रभातितेबेषक्रमेणपाक्विमात्मवः मघवा
वृजनव्ययत्युर्ध्वमवस्थितः अनेनार्हाविधानेन मयेमाशमवा
सना अरिवर्त्तेनवृवाहंते व्यवहारपराघ्रपि यथायाम्राक्रियारवा
रकुसुमैरात्मनोहते व्युच्छिन्नमनुच्छिन्नमेलकदाचिदर्हतिशं॥
उक्तार्थविपरीतमाहस्मातुपवायैः समथैः अन्यैर्मुक्तं परित्यमात्मसत्समयंअपि
घमानकल्पंवालमस्तर्वत्रोपदिशाति यस्माहेनायोग्यमीहृशंप्रशास्ति।
म हृतः सः स्वयमहस्पृकथायवक्नव्यकाप्रख्यापमेववर्ष्यामीत्यर्थः अनेनेति
रमोः संसारवासनाः अरिवर्त्तेनवाविहितपराहितेनेवमय अतिवाहंतेनीयमोय
पेति यथायाम्राक्रियारागेरवासरान्तनुष्ठानानिर्नैरेवकुसुमैरात्मार्थवंतावृश्चि
न्नमपिलौकिकहस्त्यांविद्विच्छिन्नतयाप्रतीयमानमपिमेनिरन्तरान्वतः अर्हत्त्वंश
कदाचिदपिनव्युच्छिन्नंभवति॥ ॥नत्वेताहृशमेवान्मार्थंनसर्वसुपात्मेवेत्याशं ८

संघात

ग्राह्यग्राहकसंबंधः सामान्यः सर्वजंतुषु योगिनः सावधानता
यत्तद्दर्शनमात्मनः ॥ इत्थं नया रघुपते संजन्मतोकेन चेतसा संसार
विस्तारराये विहरास्मिन्न खिद्यते ॥ श्रीराम उवाच ॥ इदानीं संशयो
नष्टस्त्वितिहृत्तो विशेषतः ॥ ज्ञातं ज्ञातव्यमखिलं जातानंदोस्मि र
क्षोत्तम ॥ पश्यामि ते धामपरं दलितानाशमत्तंगजं ॥ संसारसमरे तस्य
गंधीरस्यामागतमनः ॥ परिगलितकल्पनाम्नूपेन प्रशमितवांछः
महीनसारसत्वं चिन्मात्रानि पदानि प्रसन्नरूपमक्रदिश मनरत्नमे
मतो मे ॥ ३ ॥ इति श्रीनिर्वाणप्रकरणे देवपूजोपाख्याने नाम त्रिंश सर्गः
कथं योगिनो विशेषमाह ग्राह्येति सर्वेषामपि देहिनां ग्राह्यग्राहकसंबंधः सामान्य एव
वतण्यापि पामरा बहिर्मुखतया अपि पापार्थादिभिः पीडिता विचित्रमलपानादिकं
भोक्तुमशोपास्यमिति व्याकुला भवंति योगिनस्तु पूर्वोक्तप्रकारेणात्मैकदेवताहृयं
वा विचित्रभोगसंपदस्यैव पूजेति सावधानो वर्तते इति विशेषः ॥ तस्मात्त्वं संधा
नमेव स्वीकुर्वित्यात्मानित्यर्थः ॥ पश्यामीति दलितानाशमत्तगजा विदलिता दिगा
जानि येन मतो तूपमातंगजमिति व पश्यामि मेमनः विकल्परहितं गलितवांछा
क्षीनदैन्यरहितं सत्त्व एव सारसत्वं उत्कृष्टानि प्रसन्नं रूपं प्रकाशितं वसत्तुत्वमे
सर्वान्तमवर्तनी इत्यन्वयः ॥ इति श्रीसंसारतरणी नाम्नि वासिष्ठविवरणे निर्वाण ॥

निर्वा॰ श्रीरामोवाच नववाकल्पधासैकैर्नित्यतृप्तिकपज्ञायते भूयः कल्प
३६ वमेव्रम्भन्कांचिततत्वंमयाकप्यं वाशिष्ठउवाच यथाश्रामिताणो
36 वल्लुप्रपमेन्नुस्थेवेतथा तथास्मेकत्तमाणाहूर्त्रमितिकोनरक्तभृतवान्
वांछाकालेयथावल्लनस्थेयेजात्यदातथा नसमदाणाद्धरवेस
किंवालोवद्धातितेनरः वांछातपोनुयान्नाक्षितत्रवांछेवकार
तस्मात् णं नष्टिसंवकृष्टि पर्यन्ताविछांपरित्यजा ॥
सर्वमस्खैराद्देवसृजाविधानोनवितस्यान्तम्भैरवतया निर्वाणमित्युक्तं इ
दानीमाकृतीयवसैवान्तमार्गितसद्धार्थंभ्यायास्यितामित्यत्र विल्वफलं
निदर्शयितुमाख्यानांतरमाप्रभते नन्वित्तिसमाधेयेप्रकारांतरेणावो धंवि
उप नेकृमतेयथेतिवांछितवस्तुप्रथमेप्राप्तिदशायां यथानस्थेयेभवति तथ
प्रत्येकतरणात्स्वाप्तिसंबधेनपकस्मान्तदशाहूर्त्रकृस्थेयेनभवतिकोनानु
भूतवान् ध्वपमर्थः संर्वैरवानुभूयतइत्यर्थः तस्मादुत्थितराकृत्खवालए
वासतिवद्धातिनेतरः पेत्तावान् तदपितरा कालेयतमेवृत्तवा सवामित्याह तत
वांछेति वांछा तदाप्राप्तानुष्ठितुत्पद्यतेन्ते तस्यांनष्टेवांछेवकारणं वांछा
न्वयव्यतिरेकानुविधायार्थित्वात्नृच सा काल्पित्तापिन्दुष्टिरन्तष्टि पर्यन्ता
मनुष्यैः पर्यवस्यति तस्मात्तत्वपर्यवसितम्भे तावपरुरखवहत्वांछांपरित्य
ज्या ॥

सूख

आशायांच निराशत्वं समभावं यातु भावनं अमनस्त्वं मनो यातु त
वासंगेन जीवतः वासनारहितैरेतैरिंद्रियैरात्मक्रियां नाविक्रिय
मवाप्नोषि खवत्तोभयतोऽपि ६ चित्तोन्मेषनिमेषाभ्यां संसार
प्रलयोदयौ वासनाप्राणसंरोधादनिमेषं मनः कुरु ७ प्राणोन्मे
षनिमेषाभ्यां संसृतेः प्रलयोदयौ तमभ्यासप्रयोगाभ्यां
आशेति अत्रत्वस्य संगेनाविषये स्वास्थ्यपाजीवतो व्यवहारवतस्तव कस्या
श्राप्यविषयत्वकृष्टवस्तुवाशानिराशत्वं निकृष्यमत्वं यातु भावनाविषयत्वा
सनात्मकमभावं यातु मनश्च निर्वासनं सत् अमनस्त्वं निर्विकल्पतां यातु वासनेतिक्र
नश्च ते वासनारहितैरिन्द्रियैश्चक्षुरादिभिः क्रियामाहरन् कुर्वन्निति खवत्पक्षे तु तः
कस्य विकारमप्राप्य स्वतोऽभयतोऽपि वायुवर्षादिभिः चित्तोऽभयतोऽपि स्वात्मा काश्य
थाविकारं नावाप्नोति तद्वत् चित्तेति चित्तस्योन्मेषनिमेषाभ्यामाविर्भावति
रोभावाभ्यामेव संसारप्रलयोदयौ भवतः तस्मात्त्वं प्राणवासनासंरोधात् प्रा
णसंरोधाद्वासनात्यागादनिमेषं चित्तं निष्कुरु प्राणेति प्राणस्पंदस्यापि चित्तस्फु
रणहेतुत्वात् संसृतिहेतुत्वमतस्तमपि प्राणमभ्यासप्रयोगाभ्यां पवननिरोधाभ्या
सप्रयत्नसंयोगात् मनोनिरोधाद्ध्यानान्निमेषमस्पंदं कुरु मनश्च वध्यते येन यत्नतस्ते
नवध्यते इति मनोनिरोधस्यापि प्राणनिरोधहेतुत्वा ॥ मौर्ख्येति मौर्ख्यमत्ता

निर्वा॰
२१
37

मोक्षोपायेष्वादिमेषाभ्यां कर्मणां प्रलयोदयौ तद्विलीनं कुरु व
लौकिकशास्त्रार्थसंयमैः स्वसंवित्स्पंदमात्रेण याति चित्तं सचित्तता ॥
प्राणस्पंदनिरोधेन तदेव परमं पदं ९ दृश्यदर्शनसंबंधे यत्सु
खं पारमार्थिकं तदेवैकान्तसंवित्त्या ब्रह्मदृष्ट्यात्मनः क्षयः यत्ना ॥
भ्युदितचित्तं त्वेहस्त्वमुत्तमं तयातिशयातिमुक्तिं नोदेति तत्त्वज्ञा
नं तदपि कर्मवशात् संसारहेतुः तथाहि अज्ञानादनन्यथाज्ञानात्तस्माद्रागद्वे
षौ तन्मयात् शुभाशुभरूपा प्रवृत्तिः तज्जन्मादि दुःखमयः संसारः इति
लौकिकगुरुशास्त्रार्थसंयमैः गुरूपदेशशास्त्रार्थानुसंधानात्संयमच्छव
लान्मुक्तप्रयत्नाद्विविधप्रवचरकुत्र स्वसंविदिति चित्तं कार्यसंवित्
स्पंदमात्रेणासंदेहसंविदः स्पंदा वासिरेकताया स्वस्ति तद्भावा संवित्स्पंदः
तन्मात्रेण वा प्राणानिरोधेन वा स्वचित्तं निर्विकल्पत्वं याति तदेवा चित्त
त्वमेव परं पदं मुक्तिः दृश्येति दृश्यदर्शनसंबंधे बाह्याभिमतविषयाणामिंद्रि
यैः संबंधे सति यत्पारमार्थिकं परमार्थभूतं स्वात्मनि संभवं सुखमाविर्भ
वति तदेकान्तसंवित्त्या अनुपादः स्वरूपवाचीति स्वपारमार्थिकसुखस्या
तःस्वरूपं तस्यैव एकान्तसंवित्त्या निरंतरानुसंधानेन ब्रह्मसंवित्त्या स्वरूपा
सुखसंवित्तिरेव ब्रह्मदृष्टिरित्यर्थः स्वयमात्मा ब्रह्मेति अतो तथा ब्रह्मदृष्ट्या

तस्यं चितंतच्चितामात्रं तच्चितं सत्यमुच्यते मात्रार्थान्यत्वभाक्कवि
तंवोधनात्स्वरूपवर्णवत् चित्तं चित्तत्व मायातीति किंचित्कालं जग
स्थित्तौ विद्रूपमनुपर्वस्तु यावत्पर्यतीति न भवत्यतः ब्रह्मैव भूरि
भुवनभ्रमविभ्रमो हि इति स्थितिसमभवे कात्यैकमेवा स्त्रो
त्मत्व भवति केन रूपेणा किं चिच्चित्तादिकं वर्णकं रूपी वा हि सानिविषः
१५ वशिष्ठ उवाच भ्रमो मानवबोधार्यविश्रमयोर्लोसरणाति
नी अस्फुर्वीचेव स्त्रैणपाद्गमस्यकल्पनपरस्तु १६
मनसः द्वयोर्लयस्यात् किं लये सति तिदेवात्स्वरूपस्वकैवल्यस्वरूपं संपद्यत इत्याह
यत्रेति यत्र यस्मिन्स्वचित्तमात्रप्रदिशि तत्र तमः संकल्पविकल्पादयो यांती
तदेकवाक्तानि मंस्वरवतिज्ञानंदः कैवल्यस्वरूपमिति यावत् तत्र ब्रह्मानिसय
निर्मुक्तो नित्यं नितरां निःशायं चानिकान्त्यावोदेति नवश्राम्यति ॥ ननु ज्ञानं विना
श्चित्तलयाभावान्न कथं जीवन्मोक्षो कि स्यादित्याह तस्य निदास्यचित्तं नाचिताख्यं
चितमिति नाख्यायते किं नाशितं वा चितामिति नाख्यायते किं नाशितं वा चिन्तं स
त्यमुच्यते ब्रह्मैवेत्यर्थः यस्मात्कारणान्मात्रार्थान्यत्वभाक् नानारूपैकाम
त्यादिरर्थैरन्यत्वभाक्प्रलयः स काशाद्विभावो वचितं चित्तशब्दार्थः तस्य
तश्चित्तबोधात् परिहरणीयत्वबोधात् तदभेनकाल संपद्यते यथा ततोम्सद्वाति
त

निर्वा० २८

38

योजनानां सहस्राणि विपुलं स्फुटं युगैरप्यजरूपमस्ति विल्वफलं म
हत् प्राणानामपि बालेंदुदलमाह्वसुंदरं महाकल्पान्तवात्याभिरपि वेगै
रचालितं योयतानुत्तकोटीनां कोटिलक्षशतैरपि वैपुल्येनापरिच्छेद्यं
मूलमप्यूर्ध्वगास्थितैः तस्याविल्वफलस्योर्ध्वे ब्रह्मांडानि समीपतः हर
त्तिलीलां संसाधो राजिकाकल्पायेप्रौते न कदाचिद्विनाशकेन पातितानि च
स्थितानि शातैश्च पक्कमप्यगजरसाप्यवबाध्यते समस्तफलसारस्य
फलस्यस्य महाकृतेः अन्तर्मध्ये तुल्यमायाति संविच्छक्तिचमत्कृतिः
वशात्कठरीभावमापद्यते तद्वच्चित्तमिति चिंकल्पजगत्स्थितौ किंचित्का
लं विहृत्य तत्स्यायां श्रवणमननादिक्रमात् समाध्यवस्थायां श्रवणमननाद्
दिक्रमात् समाध्यवस्थायां सिद्धायां चित्तं चित्स्वरूपमायाति अतः परं
तुर्यातीतं भवति जाग्रदादित्रये सति तद्व्यपेक्षया समाध्यवस्थायां तुर्यत्वं
सर्वदा समाधौ जाग्रदाद्यभावात् तुर्यत्वमपि नास्तीत्यर्थः ब्रह्मेति सर्वात्मत्व
ब्रह्मैकमेव भूरिभुवनधर्माविभ्रमो ये भूरिभिर्भुवनभ्रान्तिविलासपरंपराभिः स्वं
विपर्यासिकारस्थानैकतया समुद्गपत्त्व स्थितं इत्यादिना दिकोकाविरुत्त
नास्ति सन्निवेशात् स्वांत व्योमादीनां भ्रमीयमानत्वात् त्रिबिकुष्यतीत्यस्य
मिथ्यात्वं कष्टमित्यत्राह हृदीति यथाभ्रमद्भ्यां नाहदिक्षितीपतीयः

मातंवस्तुतंत्त्वान्निवेशश्चवाप्त्तिनतत्त्व ॥ योगानामिति श्लोकत्रयंवाक्यंविहाय मंत्रगी
तं सर्वार्थ्यंब्रह्मैवास्तेह्यी फलत्वेनानिरूप्यते अजरद्रूपंब्रह्मजरादिविकाररहित
त्वात् अरसामापिवालेंदु पाकत्वक्रमाद्दर्शितउदर आनंदमयत्वात् अबालितेति
कार्मत्वात् वैफल्येनापरिच्छेद्य अनंतत्वात् जगत्स्थितेराधस्मूलं उपादानत्वात् इ
त्यमलतमलबिल्वफलमाप्तेति तस्येति तस्येति तस्यविल्वफलस्यसमीपत
उच्चैर्वत्स्यांडान्यपिशैलाद्यस्थितत्वांराजिकाफलानांपक्वतेलीलेतिकिंवदंती
तन्मूलत्वामित्यर्थः राज्ञिकाफलस्सर्वपःतेति तत्फलंकदाचनपातपर्यन्तेन
पाकेनतन्मोतितसंयुज्यतेनित्यत्वात्समस्तस्येति समस्तफलसारस्यपरमपु
रुषार्थरूपत्वात्तस्य प्रकृतस्यफलस्यसंविद्विधलिंचमन्त्राणिः विश्वा
त्मिः स्फूर्तिरेकत्वंतत्र्यंत्रकंक्रमाद्दिपनसारत्वमायाति ब्रह्मणःसंवित्सारत्वा
त् ॥ संविदिति ननुबिल्वफलस्यानन्ततयातरलरूपयाबहुविधपरिणाम
तयास्थूलरूपयासंविष्टतयासमेविज्ञापवरूपेस्संपवतमाराप्रकारेणाहकसि
स्वासूविकाम्हादि संप्रसारितापवर्तिताःतमेवप्रकारमाह इत्यामीति ता
त्वांमंडलकातनयातिदिवनुकघटता विपेतिनिरित्यदत्तूपितापीवलस्वभाव
क्रियमरूपायामिकीरित्यादिकामंत्राधमन्त्राणिः क्रियाप्ताःसंविशकेः स्फूर्तिःस
र्वस्यापिप्रपंचस्यसंविद्विलासरूपत्वात् भगवन्निति मणविघ्नसन्नामहती

संविच्चमत्कारतयानन्तस्वरलरूपया निजमेवसंमेतद्रूपेहमित्यं संप्रसा
रिता इदं व्योममहानन्तामियं कालमयी कला इयं चिपतिरयुक्ता
क्रियेयं स्पंदरूपिणी ब्रह्मांडमंडपमिदमिमान्या शाक्रमोहयं इ
तिसान्तस्यविलुस्पतिजमज्ञावमकृतिः २७ श्रीरामोवाच भगव
न्सर्वसाक्षात्त्वयैवाविलक्षणरूपिणी महाचिद्घनस्तत्रेह कथितेति
मतिर्ममाचिन्मयज्ञात्तत्पसाखिलंमहत्त्वादीद्स्यात्तने नमनाग
पिभेदोस्तिचैतेकवकलनात्मकः यथा ब्रह्मांडकूष्मांडमज्जामे
वादिसंस्थितिः तथा चिद्बिल्वमज्ञोयं ब्रह्मांडादिजगत्स्थितिः
२८ इति निर्वाणप्रकरणे बिल्वोपाख्याननामैकत्रिंशः सर्गः
बिल्वस्य ब्रह्मणाः सत्तावादर्शकनद्यनादि अहंकारप्रकृतिमहदादिनि
रान्तनावलिस्तमिदमाखिलजगतचिन्मज्जात्मपंचभूतान्मनागपिचैते
कवकलनात्मकोभेदाभेदविचाररूपो भेदाभेदेहास्थिरोस्ति इति श्रीमद्
लालस्तारित्तठनापदवाक्यप्रमाणपारावारप्रमाणायरदेवजनाविरचिते
वाशिष्टविवरणे बिल्वोपाख्यानंनामैकत्रिंशः सर्गः ॥ तेषामिति तेषांच
पद्मानांविकटेशतसहस्रशः संख्याः संति शंखशब्देन नवदन्त्रग्रलरूपाणिज्योत्स्निर्मं
डलात्कुम्भते स्फुरत्कमीलीनभासितंशंखसंघवद्ब्रह्मसमानत्वात् चैकशब्देनमंडलाका

तेषां वनिकटे संति शंखाः शतसहस्रशः चक्रौघश्च महाकाराः
पद्मवत्तान्निवेशितः श्रीरामोवाच सत्यमेतन्मया दृष्टा तादृशी साम
ताशिला शालग्रामे तैर्मुनिभिर्विधृतेता दृशी शिला वशिष्ठोवाच चि
च्छिलैषा मया प्रोक्तो नियस्यामनन्तजगत्स्थितिः घनत्वैकात्मकोत्त्ववादि
वरादेषा शिलेवचित अप्यस्या घनाया यास्त्वनीरंध्रकुक्षेरपि
विधत्तेर्जगत्पद्मव्योम्नीव विपुलानिलः घैत्वमावापुराकाशं पर्व
ताः सरितो दिशः सन्निवेश्यां शिलासा च सर्वाविभतानापि ६
तारां दीपानि तेषां चक्रधारावदवभासमानैः सम्भेक्ष्य पलतितत्वात् चिदि ७ =
त्येयन्नैवकालमन्यादिवशात् घनत्वनिविडत्व एकात्मकत्वमेकरूपत्व
म्वादिशब्दा घोरिन्यादीनि तद्वशात्तत्तामथ्यादि चाञ्चिता शिलेव तत्सदृशत्वा
त् अपीति घनायां निरंध्रायामपीत्यस्याः शिलायां पद्मानि विधत्ते जगद्धृद्य
तदभिन्नत्वेन घनत्वनीरंध्रत्वयोर्विरोधाभावात् सौरिति सा च मतापि सुरि
तासंघातनभवति यक्षस्तीनां तदभिन्नत्वात् ६ शंखेति शंखपद्मादिलेख
नं पिपाषाणायथानं किं विंद्रि घटेते तथाम्स्तभपद्मविम्बरूपाणि चित्रशिला
मश्रीति भंजिकावत् विविधचित्रविचित्रितापद्मानि रविनाभि पत इत्यर्थः ३

निर्वा. ४. 40

शंखपद्मादिकं लोकपाषाणमिलिखैनेतथा भूतं भवद्भविष्यत् ॥ ५८
च्चविच्छिलाशालभंजिका उपलोन्तसन्निवेशो नानात्माप्येकपिंडतां
तथाविधिसर्गाभ्युपितमेवत्येकपिंडतां यथापद्मः शिलाको
शादभिन्नस्तद्वपुर्मयः तथासर्गस्थितो रूपादभिन्नः सर्वदैवतीं ॥
शिलान्तः पद्मलेखालामरिवत्तस्यमत्कृतिः नोदेतिनास्तिमाया
पलइति यथान्तःसन्निवेशःअंतःस्थितः शंखपद्मादिशांतिविषाउप
लोनानात्मकः तथाप्रातीयमानोऽपिवस्तुतएकपिंडकःसर्याख्विनसर्गा
पिजगन्नूर्भितापिएकपिंडतांकथंचनेति यथेति शिलायां कल्पितः पद्मस्तद्व
पुर्मयः शिलामयत्वाच्छिलाकोशादपृथग्भिन्नः तथाचिति कल्पितः
सर्गोऽपिचिद्रूपादभिन्नः शिलेतिशिलायां कल्पिता पद्मलेखाली मरीचीवत्त
च्चमत्कृतिचर्यसंस्थितास्यंतास्यचमत्कारहेतुः कटुकरसतस्फूर्तिश्चयथानो
देति स्वाभाविकत्वात् नास्तमायाति यावद्द्रव्यभाविनाशात् तथा
विनीतसर्गोऽपिस्थिताः ॥ यथेति पुरंध्रीणां गुर्विणीनां मर्त्यो गर्भस्तुपोषयन्तं
तर्वर्तते मज्जासारभूतोंशो यथा बिल्वगर्भ बिल्वफलांतर्यनावर्तते
तथैव ब्रह्मनंतविकाराश्च ब्रह्मांडमंडली चिन्तात्वनवर्तते रुदुमेति

३त्त

यथाङ्कुरं धूमं मन्त्रैर्यन्त्रैर्मज्ञावाविलगायन्त्या तथाप्यविकारायां चितौ ब्रह्माण्डमं
डलं स्तम्भावस्थयावक्रपद्मलेखा शिलोदरे यथा स्थितामात्रेरन्तास्थि
तेयं जगदावली यथायन्त्रपदाकारं तथान्तर्नतदेहि ब्रह्म सर्वात्मकं सर्वं
स्तम्भस्थमिव स्थितं भूमिभारविकारात्मोऽयं दृष्टक्रमः स्तम्भमेव जय
तद्विधि शिलातले पङ्कजादिवत् १६

वक्रमयत्वपद्मलेखा: शिलोदरे यथा स्तम्भावस्थया स्तम्भमध्ये निर्मलावस्थया
स्थिता इयं जगदावली चितौ स्थिता तथैव स्तम्भावस्थया स्थिता यथैति स्ता
त्मकं ब्रह्म यन्त्रयायां स्थितं यदाकारं यद्रूपं स्वयं यथावर्तते तद्वत् देववत्तत्स्था
ते नैव मकारेणापलक्षितं भवति यतः सर्वत्र शिलेव स्तम्भमिव स्तम्भावस्थापं
न्नमिव निर्विकारं स्थितं ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वात्सत्यसंकल्पत्वाच्च स्वसंकल्पा
नुसारेण नानारूपतया अवस्थानयुक्तमिति भावः भूमीति ब्रह्मविविकोऽर्कोऽस्मा
दिभिरादियोऽयं दाग्रद्रूपः क्रमः स्तम्भस्तद्विशिलातलं पङ्कजानादिवल्लक्षणब्रह्मैवास्तीति ॥
नित्यमिति प्रथाने तमेव विद्वते वान्ममिह दृक्प्रतीयमाना जगदावली शिला
न्तः पद्मामिव स्तम्भपदमेव ब्रह्मणः स्तम्भावस्थयावस्थाने मेवह स्थाल सर्गादशा:
सर्गाद्यवस्था: समासान्निष्क्रमारणा: अतः कदाचिदेव देहे वा तत्त्ववत्स्वरूपमेवोपयां
ति इति वाशिष्ठे विस्तरयोगाख्याने नाम त्रिंशः सर्गः सर्वां विविधिमाप्स्वर खंडे

निर्वा॰
४१

नित्यस्तु शुद्धपदमेव जगद्विलासः सम्यक् प्रशान्तसमविद्घनमप्रमाण
मीदृक् पद्मशिलान्तरवसर्गादिशास्त्वसारा दृष्टान्तदेहरूपयाति
कदाचिदेव ९७ इति निर्वाणप्रकरणे शिलोपाख्यानं नाम षण्णवति
शः सर्गः श्रीरामोवाच यान्नित्यान्तबुद्धमाविलदृष्टिदृष्टं यन्मतनं
लीलयेव दृश्यसामि भूपो बोधाभिवृद्धये १ जगत्सत्स्वनिर्मा
णामहिम्नो दर्पणात् पूर्वकस्य भगवन् रूपं कथय कीदृशं २॥
कारसविधिशिलान्वेव निरूपिता इदानीं सर्वं ब्रह्मेति विवेकिनो कृताहिपि
चित्तविश्रान्तिबाधको न भवतीति दर्शयितुं कृतलाख्यायिकावर्णयन्ते जे
दिति जगत्तां सत्त्वस्य निर्माणस्य महिमा यस्यास्य दर्पणतावन्निर्मलस्य
पूर्वेकस्य रूपं कीदृशं कथय॥ मूर्नादनमिति श्लोकत्रयवाक्यं जग
दीश्वरस्यैव कल्पनाद्युक्तमतिधायुक्तसम्यक्जीवशक्तिस्मृतः नष्टीविषयवस
नं कलामायत्तेन रूपाः कलनं ग्रासातेन वर्जितं यं तत्स्वयमेवाहं वियोग
रवनामानपं तत्तत्राविचिन्मात्रात्मस्वरूपविस्मारणाजाते स्तत्राहं भावा दे
हमित्यभिमानादहंकारः स्मृतः मननात्संकल्पादिरूपान्मन उच्यते बोधस्य निश्च
यरूपाद्यायाद्बुद्धिरुच्यते नयाइंद्रदृष्टेः इंद्र आत्मा तेन दृष्टत्वात्तत्कर्मोपार्जित
त्वादिंद्रियमुच्यते इंद्रियमिंद्रलिंगमिंद्रदृष्टमित्यादिना सूत्रेणेंद्रियशब्दस्य इंद्र

त्मानेव:

वशिवस्वउवाच्य अनाद्यन्तं जगद्बीजं यद्ब्रह्मास्ति निरामयं तत्तदेवकला
नाद्युक्तमत्र जीवशक्तिः स्मृतः नानारूपस्वरूपश्च चिन्मात्रं कलाकलनवर्त्ति
नं कलनोन्मुखतापात्तमत्र जीवशक्तिः स्मृतः सजीवः खलु देहेस्थि
तो नित्यस्पन्दनेन स्फुरत् अहंभावादहंकारो मननान्मन उच्यते बो
धनाध्यवसायनाद्बुद्धिरिन्द्रियैः तद्येन्द्रियं देहभावनया देहो घटभावन
या घटः एवमेवं स्वभावात्मा ज्ञानैः पूर्यष्टकं स्मृतः तत्त्वकर्तृत्व
भोक्तृत्वसाहित्याद्यभिमानिनी यासंवित्तिर्जीवस्त्वजन्मनना पि पूर्य
ष्टकमिति पर्यनिपातितत्वात् देहरूपभावनया देया हो भवति पटाकारभा
वनया घटो भवति एवं स्वभावात्मा एवं प्रकार स्वाभाविकस्वभावस्वरूप एवा
त्मा तत्त्वैः ज्ञानैः पूर्यष्टकमिति स्मृतः तत्त्वदर्शनैरहंकारकलाद्युक्तकं बुद्धिबीज
समन्वितं तत्पूर्यष्टकमिति सूक्ष्मं तत्त्वं स्थूलं च पश्यन्ति पूर्यष्टकं इत्यनेन
प्रकारान्तरेणोदाहरणमाह तत्त्वेति तत्त्वकर्तृत्वभोक्तृत्वसाहित्याद्यभिमानि
तोऽहं कर्ता अहं भोक्ता अहं सन्महं इत्याद्यभिमानवतीया संवित्तिर्जीवरूपा तदेह
वसंवित्स्वरूपं पूर्यष्टकं विदुः अतः कारणात्मा रणप्रतिविविक्ताकार्तृत्वभो
क्तृत्वाद्यभिमानवती संविदेव जीवः पूर्यष्टकं चेत्यर्थः ॥ पूर्यष्टकेति य

निर्वा. ४२ पुर्यष्टकवशेनैवस्वभ्रान्तस्वभ्रांतरंयथ्या असत्यमेवपश्यंतिजंताः
तद्वदिदंजगत् वशिष्ठउवाच पुंडरीकाक्षनिर्दिष्टामार्गमंसाक्किमतिष्ठ
भां यावत्र्लिंगपमहाबाहोजीवन्मुक्तमवाप्स्यति पांडोःसुतोर्ज्जुनो
नामसर्वंजीवनमात्मनः तयापिष्यतिनिर्दुःखंतथ्यात्मपथजीवि
तं श्रीरामोवाच भविष्यतिकदाब्रह्मन्तोर्ज्जुनःपांडुनंदनः की
दृशीचहरिःतस्यकथयिष्यत्यसंततं वशिष्ठउवाच यमःक
दाचिद्भगवान्नगतेभ्रान्तुचतुर्युगेतपःप्रकुरुतेभ्रमल्लनमात्मा
पर्यंकया कदाचिद्दशौवर्षाणिदशद्वादशवापिवकदाचि
त्पंचसप्तापिकदाचित्षोडशापिच उदासीनवदासीनेनासि
क्षिपत्यूर्ध्वंस्थिते नहिनातिजगत्त्रातेभ्यश्चकर्मणानेकानिचित् २२
यावज्जीवाःपुर्यष्टकवशेनैवस्वभ्रान्तस्वभ्रांतरमसत्यमेवपश्यंति तद्वदिदंजग
दपिपश्यंति इत्थंत्वमवगम्यप्रपंचस्यासिप्यातत्वंनिःक्लिष्टमार्जुनवदसंगेनव्यवह
र्तव्यमितिनित्यकर्त्यांप्राप्स्यसीति पुंडरीकाक्षेत्यादिनायमस्यतिश्लोकपंचकेनवा
क्यंभगवान्यमःकिलगत्तेक्षुकदाचिद्भूतद्रोहात्पापमाशंकमानस्तान्नि
हत्यैतपश्चरत्कदाचित्सप्तौवर्षाणितपःकुरुतेकदाचिद्दशकदाचि

तेनस्त्रीनीरंध्रभूतोघ्रतिः संवारंमहीतलं भवतिप्राहुाविक्षंदीकुंजरोमशाकेलि
ख्यातानिविचित्राणिभूतानिवक्रयुक्तिभिः तर्पयंतिस्कराणांमुभवोभार
निहृतये एवंयमस्वरूपाणिव्यवहारधनानिच सम्यनीनिमपनतानिभूता
निवजगंतिच वैवस्वतोनामयमोयएषपितृनायकः मनेनतवपुना
साधोपरितोषोसुकेशुकिर कुणेषघविधानायवर्णणाद्वादशात्म
९= नि ग्रतच्चर्यैश्चिकर्त्तव्याहूरात्तजनककर्षणा तेनयमूर्द्वनीरंध्राभूतेर्म
नैरुग्रत्युभिः दीनाप्रघलगुलेभिभारम्तैर्भविष्यति भूर्भारपरिभूता
गिरिराणशरणमेष्यति हरिर्हृदयेनाप्यमहोभवतारिष्यति वसुदे
वसुतत्वेकोवासुदेवइतिविख्यातः देहोभविष्यतिहरेर्द्वितीयः पांडु
नंदनः धनंजयाभूस्तैनैसार्धसंग्रामेरसमन्वदारुणो उपेक्ष्यमदुर्के
नेयोर्दुर्जयधर्वोखिलः मर्जुनः स्वकानाम्हृदुष्टानाम्सर्वान्मरणोन्मु
खाणि विवादमेष्यत्सुघोरणहूयपनकरिष्यति नमर्गनानिवेति
ल्मामकर्मैकारसिद्धये हरिर्वृद्धनदन्नबोधयिष्यामियुक्तिभिः १२
द्वादशाकदाचित्पंचवर्षाविततनवर्षोवाषोडशवर्षपाणिहृत्वंबहुकारवें धा
नपःकुरुते १२ ॥ तेनेति तेनम्रुत्यापस्थिताकामप्रथुपालितनामिविमदस्वर्श
नस्वेदीकुंजरोमशाके रिवम्हलतंनीरंध्रामूतो घसमानि संवारसंप्रतिमपावनी

निर्वा॰
४२
43

भगवानुवाच अनन्तमव्यक्तमनादिमध्यमात्मानमालोकय रा
जसिंह संविद्घनः स्फारमनल्पदीपमजोऽसि नित्योऽसि निरामयोऽसि
न जायते म्रियते नैवाकस्माद्विनाशमेत्वा भविता वा न भूयः अ
जो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे योग
स्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजय प्रश्नलापितसमाचारो ऽद्य
भवति वैवस्वत इति श्लोकद्वयवाक्यं विवस्वतः सूर्यस्य पुत्रेणापि यमेन
त्वं चैवाविर्भवविधाता यत्रैवाविर्भावविधाता यत्र यैव द्वादशावर्षाणि हू
रात्रजनकर्ष्यराज्ञा हूरपरिलज्जनमारणा ब्रतवर्णनपश्चयैकार्त्तव्याविनौ॥

प्रथनराज्ञा प्रथनार्किंतराग्यलम्भास्तैवायस्या सतया ताम्भिति बुद्धे
देहेनवोधवताकल्मावनारूपेण॥ अनंतमिति राजसिंहेति शोक
वैक्लव्यनिरासाय संवोधनं देहादिव्यतिरिक्तमनंतमादिलक्षणमात्मानं
मेवावलोकय विचारय यत स्वमजोऽसि अत एव नित्योऽसि निरामयोऽसि
तत्र संविद्घनः स्फारमित्येकं पदं संविद्रूपेण घनः स्फारः स्फाभिव्यक्तप्र
काशमित्यर्थः नेति अयं देहादिव्यतिरिक्तात्मा कदाचिदपि न जायते
स्वजन्मस्वयं न जननमरणयोर्हेतुः धर्मत्वात् अयमात्मा स्वयं न भवति
यं समुत्पत्स्यः पुनर्भविता भवनक्रियारहितो न भवति अयमात्मा न स्वभाव

रहितं पुनर्भविता वा न भवतीत्युभयथापि योजनीयं यतोऽयं भूत्वा पुनर्वदा
दिवन्न भविता न पुनः अतो नास्त्युत्पत्तेः पूर्वमभूत्वा न पुनः कालान्तरभविता वा
न भवति अतो न जायते इत्युक्तार्थोपपादनं इत्यतो नित्यश्चानित्यः शाश्वतः न कदाचिदुत
नारूपोपि विकारो नोत्पत्यते पुराणत्वः अपक्षयरहितः पुराणः वृद्धिरहितः अत
न हि वर्धते अपि च आत्मा शरीरे हन्यमाने विपरीणम्यमानेपि स्वयं न हन्यते न
विपरीणम्यते इति षड्भावविकाररहित इत्यर्थः योगस्थ इति सिद्ध्यसिद्ध्योः सम
त्वं योगः तन्निष्ठ सप्रसंग ईश्वरार्पणमस्त्वित्यपि फलाकांक्षारहितः कर्माणि
ईश्वरार्पणबुद्ध्या कुरु इत्युक्तत्वात् पितृसमाचारः अनेनार्पित सन्न्यासमेव भव
ईश्वरार्पित सर्वाणि ईश्वरात्मा निरामयः ईश्वरः सर्वभूतात्मा
भवेत् अपितफलः संन्यस्तसर्वसंकल्पः समः शान्तमवाप्नोति
निः संन्यासंन्यासयोगयुक्तात्मा कुर्वन्कर्माणि मानिर्मम स्थाणुः
न वा च संन्यासयोः श्रीभगवत्प्रसादापर्णस्य ईश्वरार्पण
रूपस्य संन्यासस्य समस्य च सर्वस्वः त्यागात्मस्यायोगा
विभाग कीदृश प्रश्ने अतएव कथयेति तन्मे सन्तामोहनिवृत्तये
श्रीभगवानुवाच सर्वसंकल्पसंन्यासो शान्तस्य नवासन =
नाकिंचिद्भावनाकारं तद्भाव परमविदुः तं विद्योगविदुर्योगवित्
नवुद्धयः सुविमलसर्वज्ञानादहविनिवृत्तोपिरयां विदुः कर्मसुलपः फ
लं त्यागास्तसंन्यासं विदुर्बुधाः त्यागसंकल्पफलानाम संगरानिकथ्य

हृत्=

समस्तसकलनाजालस्येश्वरैकत्वभावनं गलितभेदनिर्भासमेत
देवेश्वरार्पणं मन्मनाभव मद्भक्तो मद्याजीनां नमस्कुरु मामेवै
ष्यसियुक्त्वैवमात्मानंमत्परायणः सामान्यपरत्वेनिर्दे
वैशिष्ट्येणहनुघाणपायाविमुक्तःसामान्यंशंखचक्रगदापद्म पं
कजमनाघनघनश्यामैकमनाभव ब्रह्मात्मपरमात्माद्विधावै
तद्वैतवेति यावदप्रतिकृतस्तमदात्मरतताआश्रितः तावद्धकुंजिका
रेद्वेषपूजांपरोभव तत्कर्मात्मसंप्रवृत्तस्त्वन्मनोत्तास्यासितत्पर मम
रूपमुत्ताघनकं येनमुक्त्यालेजायसे २७
ईश्वरेति ईश्वरार्पितसर्वार्थः ईश्वरार्पिताः सर्वेश्वर्याः शुभाशुभमत्कृपायेनता
दृशाःसर्व्वाश्वरात्माईश्वरेश्वरार्पितश्चात्मा येनतथाभूतश्चसतनिरामयःसर्वदै
नात्माभ्यर्चितभक्तलईश्वरोभव संन्यस्तेति संन्यासयोगयुक्तात्मा कर्म
फलत्यागसंन्यासयोगःसर्वेति सर्वार्थसंकल्पत्यागसंन्यासयोगयुक्तःआसन्न
निवृत्तितनुष्ठानाकिंचिज्ज्ञवनाकारंनाविधत्तेकिंचिदपिभावनायोग्यरूपस्य
स्मिनाद्दशाविष्णुर्विमिमान्वयपरस्त्वनिदेवपरधिष्ठाविद्धः ^ तदर्थंस्वयोगंगतश्चवो तत्ति
गं।।समस्तेति समस्तकलनाजालस्यसर्वस्यापसकल्पविकल्पजा
लस्यगलितभेदनिर्भासंभेदावभासरहितंयथाईश्वरैकत्वभावनईश्वरएवसर्वो यथा
तर्यामीनथानथाप्रवृत्तयानितानिस्त्रयंसर्वेव्यवहारइति यत्नमयत्वभा
वनंयतदेवसर्वव्यवहारस्यनान्निवेदनमेवईश्वरार्पणमन्मनाइति एवमनेनतथा

ज्ञावकाकारंनविधत्तेकिंचि पं.६

निर्म्मानमोहाजितसंगदोषाअध्यात्मनित्याविनिवृत्तकामाः द्वंद्वैर्विमुक्ताः
सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छंत्यमूढाःपदमव्ययंतत् यस्यसर्वेसमारंभाःकामसं
कल्पवर्जिताः ज्ञानाग्निदग्धकर्म्माणंतमाहुःपंडितंबुधाः निर्द्वंद्वो
नित्यसत्वस्थोनिर्योगक्षेमआत्मवान् यथाप्राप्तानुवर्त्तीच्चिमवष्ट
भितभूतले अपिस्फुटंति विंध्याद्रेवातिवाप्रलयानिले गुरुणा
ह्यनुगोमार्गःपरित्याज्योनधीमता अज्ञानादात्मनःसाधोरा
त्मायानिवासना आत्मज्ञानेमहाबोधाद्विलयंयातिवासना
इतिगच्छंतिवांतिद्विलोकना एवंतराणामेवमोनमुपस्थितेपुरुषा
तं अपमलुपराकासिनाअखंडेववनमुपेष्यातिजन्नपांडुपुत्रः ४४॥
कारे आत्मानंचिंतयुक्तामयिसंयोज्यमनःपराथरागायतनम्मःसततमामेवै
ष्यसि सामान्यमितिश्लोकवकुत्स्यवावचसाकारनिराकारंचमेरूपंतत्र
त्रापिवृत्तेदृशायांशंखचक्रगदापद्मधराकारंस्वरूपंउपास्य तदुपासनया
वृत्तमाचित्तवृत्तिशमाचपरब्रह्मरूपंद्वितीयस्वरूपंध्यानंवृंवल्पपर्यवसितं
सिध्यतीत्यर्थः॥ निर्माणेति निर्मानमोहाःमानोभिमानोहंकारइति
यावत् मोहस्तंतिामित्तभ्रमःतेनतात्पर्यानिवृत्तोजितःसंगदोषायैस्तेअ
ध्यात्मनित्याआत्मानुसंधाननिरताःअतएवविनिवृत्तकामाःसुखदुः

रहि॰

नि॰ उ॰ ॰ एवंसंस्थैर्द्वंद्वैर्विमुक्तात्ममत्सरो विगतासः तत्पदं गच्छति हृद्वागसंधानपरि तः नि
४५ त्यंसत्वगुणनिष्ठोनिर्योगक्षेमः इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारयोरुदासीनः आ
त्मवानप्रमत्तचित्त आत्मैकपथ्याश्रमगतवर्तमानलोभवर्जितमूलोभव
भूतलसमूहपराभूत्याः अपीतिमहत्त्वामध्यापादितरूपपरिरंहः शास्त्रमा
र्गोधीमतात्र परित्याज्यः इतीतिनिर्वचनमुपेक्ष्यानिवृत्ततीत्यर्थः ॥

अर्जुन उवाच परिगलितसमस्तशोकभारः परमुदयं भगवन्म
तिगतोयं मम न च वचनेन लोकभर्तुर्हि विपत्तिनापरिबोधितात्तः
स्थितोस्मि इति निर्वाणप्रकरणे अर्जुनोपाख्यानं नामत्रयस्त्रिं
शः सर्गः वसिष्ठ उवाच अपरराघववक्ष्ये हमिति हासमिमं शृ
णु यत्नकस्यचिद्विधितो किंचिन्मनन्यशालिनः आसीत्को
पिनमहाभिक्षुः समाध्याभ्यासतत्परः नित्यंखव्यवहारेणाप्त
यथायारिखलंदिनं समाध्यभ्यासगुप्तकस्यचिंतदेशेन
यथाचित्तिनयस्याप्रतिष्ठावगाहुत्यपश्चिववीक्षितो कदाचिद्विस्मयोधा
नो विरतो इति स्पदेकधीः कंचितस्तचिंतयामासस्यासतनस्यः क्रिया
प्रीति दिनपतिनाश्रुतिवत्रिलोकभर्तुलिवचनेनपरिबोधितामम
तिपरिगलितसमस्तशोकभारात्पीपरमुदयं प्रकाशं गतः ॥ इतिवा

तस्या चिंतयंतो जाता प्रतिभेयमिति स्वतः भावयाम्यहं लीलार्थं सामान्य
जनस्तुतिना इति संचिंत्य चेतोऽस्य स्पंदितं किंचिन्मनोऽन्तरं स्पंदसंस्पर्शात्
संत्यागमात्रेणावर्तिते इव तेना चिंतानरेणाप्यकृतनामात्म
वांछया जीवितोऽस्मीति सा तस्ताकाकनालीयवांछितः ॥ ॥
सिद्धविवरस्थे निर्वाणप्रकरणोत्तरार्द्धे नीपाख्याननाम त्रयः त्रिंशः सर्गः नष्ट
बुद्धिविवेचितो पुष्पादिरपि चिंता विश्रांति बाधका नोति दर्शयित्वार्जुनाख्यापि
कावर्णिता इतीनीमेवाजन्मपरं परमेश्वरं कल्परूपभ्रांति परंपरामात्रसिद्धि
निदर्शयितुं दृश्यांतरतया प्राप्त तत्प्रख्यापयितुं कालनिरूप्यते श्रासीदिति महाभि
द्वः मलान्यरिष्टा दृश्यव्यवहारेणासमाप्यभ्यासप्रबंधनीना समाधीति समाध्य
भ्यासेन शुद्धनिर्मलीकृतस्याभितोऽभिषिक्त चिंतयति भावयति आरूढस्य
वस्तुनो भावस्वरूपग्रहणे तद्रूपं भवति अतुर्वां चिंतयामि वा कदाचिदिति
समाधाने विरते समाधेर्व्युत्थितः क्षिप्र कामव्यवहारप्रकारे ॥ तस्यैति
चिंतयतस्तस्य लीलार्थं वितादनाप्य सामान्यजन प्रशंसिनास्सामान्य
जनः सा धारणा जनः पामरजनरूप्यर्थः तद्भूतानि भावयामीति स्वत
एवैषा प्रतिभा जाता ततो विशेषोऽजाताः इतीति एवं एकैकप्रकारेण संचिंत्य
स्पंदितं स्वतस्तादृशं चिंतनसारेणांतरान्तरं शुद्धरूपस्पंदनं तत्प्राप्त्यै चेतनास्थितं
वयास्पंददृश्यस्पंदनसंत्यागमात्रेणास्पंदरहितं संस्पंदनसंत्यागः सर्व

रमस्त

त्रिवा
६६
४०

जीवटो विजहाराथ स स्वप्नपुरुषश्चिरं स्वप्ननिर्माणनगरे कस्मि
श्चित्सुखी स्थितः तत्र पानं पपौ मत्तो मदनिद्रामवाप्य स्वप्ने दद
र्श विप्रत्वं पाठानुष्ठानकाष्ठिमत्र प्रातिभामात्रसंपन्नं चित्ते देशां
तरान्निवत् कदाचित्स द्विजश्रेष्ठः स्वल्पव्यापारनिष्ठया सुप्त्वा
पानीर्थवहन्ति वीजाकवत् ग्रामिवद्रुमः द्विजोपश्यत्स्वयं स्वप्नेसा
मंतस्त्वमप्यात्मनि स सामन्तः कृताहारः कदाचिद्दिनातिदूर्या
प्राप्यश्यद्राजतां स्वप्ने कुञ्जलयपालिनी तकरपविन्दपस्व
स्थस्तस्थामास्तामितो जः प्रापश्यत्स्वात्मानि स्वप्ने सुस्त्रीत्वम्
संविवैरान्यागः पूर्वाभ्यासवात्यागश्रुत्यर्थः ततमाचैरणावर्तिनो रूपान्तरं प्रति
पद्यते प्राक्षिविंयथाहि जलं वायुवशाद्वीचित्वं एव पूर्वसंस्थानत्यागेन तत
रंगादिरूपतामापद्यते तद्वत् तेना चिन्तानेरन्यान्विताकल्पितपुरुषो स्वा
वियमेवास्मीति जीवटोस्मीति काककतालीययात्रिण्यवद्दृश्याभिमतं तत
७ नराभिजनविद्यावृत्तादिनाप्रासंनामहत्तं स्वैनैकाविद्व्युत्पन्नात्तां कल्पितेत्यर्थः ॥जीवट इत्यादि
द्वयमिदं जीवटप्रभृतितद्भ्रपर्यन्तामितो स्वप्नापरम्परा जीवटः स्वप्नेपाठानुष्ठानाष्टिमत्वेद ॥
स्वपाठेनतत्तदुक्ताचरणेनचकाष्टिमत्तत्कनाहात्म्यं प्रातिभामात्रेणैव संपन्नं विप्रत्वं ददर्श चित्ते देशा
न्तराभिवत् तथाहि चित्तदेशादेशान्तरमापद्यतेतद्वत् स द्विजश्रेष्ठः कदाचिदल्पव्यापारनिष्ठया

सासत्त्रीसति ःश्रांतानिद्रांगाढामुपागता अपश्यदात्मानिस्वप्नेस्वर्गीतमनिर्वचलं
सासख्तीबोलनयनाकदाचिन्निद्रयामुक्ता स्वप्नेदर्शद्धीत्वंस्वाभ्यस्याह्नस्मात्सति ॥
तिर्यंचोपिप्रपश्यन्तिस्वप्नंचित्तेस्वभावतः दृष्टान्तंमुक्तांतयोर्वचैतस्मरणमदात् सा
वसत्त्वलतामुख्यफलपल्लवशालिनी वनदेवीकक्रीडालतामुक्तविलासिनी वीजां
तःसांकुराकारसंमत्तेसङ्गेयोधिरूढया सापश्यदंतःसाक्षित्वायस्फुलंवनमा॰
मवः कांचित्कालसंभ्रमत्वकलयाजडताघनं मकुतूपरदधार्याप्यात्मानेमुक्त
द्विसद्वायारतेरणास्रोतिदुष्कनाधिरूढपता पादस्थवनुनातिद्धामभागतांस्वप्नेकात्मानिया
नाकाकुक्ता एसस्याद्रिमेनैयेव जलदमालयाकुक्तासामंतानंमंडलेष्वरवक्रमपश्यत्सव
सामन्तःस्वप्नेकुरस्वलययालिनीखिलदिग्मंडललसमर्थ्यार्थराजतांचक्रवर्तितामपश्यत् सवन्नृपः
साकरउरात्त्रीस्वर्गोत्थितांतांसतिर्यचोपीत्यर्यन्तरन्यासः यतोदृष्टांतमुक्तानांवचेतोदत्तमनुपदं
तेस्मरतासत्ततीः यतोसौःसंस्कारवशात् तिर्यंचोपिस्वप्नंपश्यंति सा वल्लताववनदेवानां
वनक्रीडास्थलतागच्छत्वा विलसंतीवभूवासा वल्लतावीजांतस्थांकुराकारसमत्तेयोधि
रूढयापश्यति सा वल्लतावनदेवानांवधीजांतर्गतस्यांकुरस्यायस्याकारसमत्वमेनाधि
रूढत्तयेवरठनम्याधिरूढयास्याश्रितयाक्तः सन्याश्यातमनोलतादेहाद्धीरित्वोलंवनं
लताभावोचितत्वात्पैठोकाचित्तलं गतमपश्यादतिलतायाजाग्रदशादर्शित्ता अप्येसैवल
तासंभ्रमत्वकलयासंभ्रमत्वस्यायाहृशीकलासावितिःतातृषैपकलयाघनांजडतांवि

निर्वा॰प्र॰ संवभूव सरोजिन्यां व्यसनी बिसनालगः क्वचिदेवरतिं यातिश्चेतोजडमतेरपि तामाजगाम ना-
४७ लिनीं परिलोलयितुमुत्तः रम्यवस्तु तं योयेवमूढानां जडमतेः पदं नलिन्यासत्तयासार्धंत
47 र्ज्जूरतामत्वगाम यो भ्रमरोवा रसालोका दारसालोकभावना प्रागादर्शात्मानमामोदम
त्तहस्ति तयोदित्तं मुक्तं सागरगंभीरे गजः खातपपातश्च बभूव वल्लभो राज्ञो वद्धातेना
संमर्ह भूषितः क्वचित्समरं घातितो रत्नमुपाययौ गंडस्थलभ्रमराभ्यासाज्जजोभूयोप्यभूदलिः
पुनः कुराक्रान्त्या याभित्यां [illegible] पार्श्वस्थ्यं हंससंवित्या बभूव कलहंसकः क
लहंसश्चिरं तरं योभिरन्यासहसंलवत य हृष्टया पाकदाचित्तुः जातः पद्मजसार
सः ब्रह्मसारसतोया नोविजहारससारसः कदाचिद्दृष्टशापस्य रुद्रं रुद्रपुरे खगः तत्र
बुधिरभूत्तस्य रुद्रोऽहमिति निश्चितं ॥ ॥
हंसरूपं जाड्यमलमूयरूव [illegible] भ्रमरास्थितं ददर्श ॥ स बभ्रम सरोजिन्यां व्यवसनं [illegible]
[illegible] बिसनालैर्गोवभूव [illegible] जडमतेरपि [illegible] क्वचिदेव
स्त्रीव्यक्तेरतीं यातिस बभ्रमरसत्तया नलिन्या सार्ध्रंगौजैतद्ध्रूपार्थमानतद्रूपालोकाभावनयाग्रा
त्मानमामोदहस्तितया मोदेन गंधविशेषमत्तो यो हस्तीतिद्भावेनोदितं ददर्श स वगजः
केनचिद्राज्ञा खातगर्तेनिपात्य वद्धः शिक्षितश्च राजवल्लभो भूत्वा क्वचित्समरे हत्यमा
नो गंडस्थलगतभ्रमरभावनया पुनर्भ्रमरो भूत्स भ्रमरः करिपदाक्रान्त्या चूर्णितः पार
र्श्वस्थ्यं हंससंवित्या कलहंसोबभूव स च कलहंसो योऽन्यं नरेण [illegible] हृष्टया पद्मजस्य

रुद्रमूर्त्तवपुस्तन्नविजाह्नवरेखया नेत्रैः शिवपुराणाद्यैर्गरागोष्ठीविलासिभिः ६
द्रुतलतुजमहानाविलासिन्यानयानतः स्वमयोध्यादत्तमपश्यत्प्राप्तकंतया
तिपवसाविताववपुस्तभगवान्हराः उवाचस्वपमेकांतेस्वस्वप्रशान्तविस्मि॰
तान्क्रोडिउविज्ञामायेयंवतविस्वविमोहिनी असत्येवापिसद्रूपाठ्वदृष्ठम्
वारिवत् एवमत्यन्ताविज्ञानसंसारावायमुमिछ वृद्धीष्व इमिति मांतस्त्वम्
न्याहविवस्यशिशः कास्मिंश्चिद्भवसेमेत्वरहंजीवाहतामाकः कास्मिंश्चिद्व्र
स्तरामेहः कास्मिंश्चिद्दत्तव्याधिपः हंसः प्यन्नकोस्मृत्वा विंध्यकाद्येस्ववासताः
एवंयोनिप्राप्तंगायत्रयानालेभिनितिरक्षता ॥ ॥
ग्राव
प्रलयाः सारसोऽहंजातः सचायको हंसः कदाचिद्वल्मीकपूडवेयुमनेकपूद्दस्यातयो
नयाकल्पोहमीतिस्मिकस्वयास्यान्निषित्तडाद्रिस्तन ॥ सेपुनि नवकल्पकल्पमनवपुकलाका
रवपुरायहंसोयवागोष्ठीविलासिभिः सच्यमपरसिंहस्तैस्तेस्तैः प्रसिद्धैः शिवपुराणा
द्यैः रुद्रलोकप्रवर्तरैः शिवमहात्म्यवर्णनादिभिः यथ्येछयाविजाह्नवारेकल्पानिकल्प भव
उत्तमहातविलासिन्यीमर्त्तमहानविताख्यातयाधियाप्राप्तकतमपूर्वजन्मसत्मृतमयोध्यततस्त
दंतहत्तानपश्यशानिरावरणोनिरावरणजन्मांतरेदर्श्यावरणालितंविज्ञानमेववपुर्यस्यस
भवावावानहरः स्वस्वमप्रशान्तविस्मितं स्वीयेनस्वमप्रशान्तेनाविस्मितः प्रानएकांतेस्वरमेवेम॰

निर्वा॰
४८
48

अत्र वर्षसहस्राणि चतुर्युगशतानि च समतीतान्यनंतानि दिनान्युच्चरित्तानि च
तांस्तान्सर्वांश्च संसारानुस्मृत्यालोकयाम्यहं सम्यगालोकदानेनानुगृह्णाम्येकैक
शोऽप्यहं इति संचिंत्य कद्रोमेशोऽतंसर्गं प्रजगाम ह यत्राभिद्युर्विहुस्थस्तत्र शावस्व
स्थितः बोधयित्वा भिद्युं चेतसा चेतनेन तत्त्व योजयामास संसाराभिद्युस्त्वाऽस्त्व
तोऽन्यं रुद्रमात्मानमालोक्य जीवटादिमयंत्रया बोधादविस्मयात्तैरपि स्म
त्वं ऽस्तोऽहमिति अयं मायान्यस्तत्त्वैवापि मिथ्यानसंतापि मनुवारितम् इदं रूपस्त्वसौ सद्
यो विश्वं विमोहयति काऽपि शिवे एवमिति श्लोकत्रयं वाक्यं अत्यंतचित्तसंततसारसायन्द
मिवक्लीपुभ्रांतोऽहं त्वमनोमात्रकल्पनादनेकेषु संसारेषु जीवटादिरूपेणायोनिशतं गच्छन्निति
देहानालक्ष्तां यात ॥ ॥ अत्रेति श्लोकत्रयं वाक्यं असौ रुद्रः अत्र जन्मांतरेषु सवर्षसहस्रादि
रूपो भूयात्कालोऽगतः तस्मात्तान्नानारूपान्सर्वसंसारानुस्मृत्याय गत्वा आलोक
यामि तेभ्यश्च सम्यगालोकयामि तेभ्यश्च सम्यगालोकदानेन तत्त्वमपास्य एकैक
शोऽस्मि एवं संचिंत्य यत्र सर्गे भिद्युर्विहितस्य यः मठोऽस्थितो विरूपं तस्मिन्नाभिद्युवश्रंतिविहारो
मठ उच्यते रुद्रस्तः स्थितः तत्पदाल्ले तं सर्गं प्रजगाम बोधयन्विति ॥ तथा ताः अभिद्युं बोधयि
त्वा अबोध्य चेतसा चित्तेन चेतनेन ज्ञानेन च योजयामास अभिद्युरपि अन्यतो अन्यं संसार
रुद्रमिति साभिद्युस्त्मानं रुद्रमालोक्य तत्र या जीवटादिमयं स्वप्नात्मानमालोकयतो
बो॰

अथ कदाचित्तस्य सिद्धस्य विवोत्पाद्यजगमतः क्वापि जीवटसंसारं विदाकाशे कको
सांगंतश्च ते ध्यामियोऽप्यथ कचेत्स्वचेततेनच बोधयंतस्तयोस्त्वासन्नाविस्मि
ता अथ विस्मिता एकरूपास्त्वित्पास्ते क्वचिद्दुकजीवटाः जगद्विशद्वि
संसारवंतोऽथ संमिलितास्तथा दिव्यज्ञानादिवैरस्तेर्कसूर्याः शतसहस्रम
द्भूताप्रेषिता सद्वृत्तिं प्रति स्वंस्वमालयं येन कदाचिन्नाम्मायायामवलोकितस्यादि
तं स्वांशास्तामेवसंसारास्थितिसंप्रेषिता पुनः प्रययुः स्वास्यंदांशपिंजी
वटप्रसिद्धमयः स्यकलैत्रेस्वमं देहं तपश्चत्वा प्यकालतः ततोकेद्वरासंगत्य
मन्यरमार्थविगमात् भावित्स्याहेिपिमायया यामाहित्वाविस्मयंययौ ॥ अथेत्या
दि अथ कदाचिल्लवकुजीवटाचैनामाषिप्रबोधने सतितेसर्वेपि कल्पवदिव्यज्ञानतया
कःप्रश्नाः स्त्रियो विराजिरे जन्मनो भेदोर्जन्मश्रत्तोपभोगयपार स्वशोकमनुसंधायेपरमा
पदिप्रेषिता ततो जीवटादि संक्रान्तिस्तत्र एवं स्वस्वमालयं प्राप्तुः कल्पतोत्तर
स्यानान्तावकुत्वात् स्थिवस्मितिवीस्तथादिर्दृष्टोपिजीवद्विज्ञानदयः स्वस्व
मानसप्राप्यत्वेन कलतादीपि सद्भस्मीत्वादेल्लोकेदृक्स्माभुवामिति श्लोकपंचकार्थः ॥
सर्वमिति चित्तकोशो कोशवत्सवस्तुतिधौस्वरूपेसंर्धव एवमतिमत्ता स्वर्ह्यात्मत्वादसौवित्तपश्याते
नश्चरारेसालदात्मकंतद्रूपंसत्सर्वकालविद्यते सर्वस्यापिसंविदिवर्तित्वात् यदिविद्यते
नास्तिवान्तसंध्यानेनकथनप्राप्यत इत्यत्राह ॥ संकल्पेति संकल्पस्वप्नसंकल्पगतवस्तु
यथादेशाद्याप्राप्यते सैवसिद्धदशा अभ्यासयोगाभ्यां वायुनिरोधेन वा विना न लभ्यते येषामि
त

वसिष्ठोवाच सर्वमस्तीतिचित्तः बोधोयद्यथालोकयत्यसौ चिंतयस्तंवाप्नोतिसर्व्वा
त्मत्वात्संशयं यत्स्वप्नेदृश्यते तद्वत्संकल्पेस्वलोक्यते तत्रस्थएवद्यतेतत्रसर्व्व
कालंतदात्मकं संकल्पस्वप्नगंवस्तु यथावदृश्यताप्यते यस्मभ्यासयोगाभ्यां
विनात्वेतन्नलभ्यते येषांतुयोगविज्ञानदृष्टयःफलिताःस्थिताः सर्वंसर्व
त्रपश्यंतितएतेशंकरादयः सर्वहामिमंतंकार्य्यमेकामिद्धस्यास्तिष्यन्ति इति नि=
रागांकुशंपश्यन्कष्ठाप्नोत्युत्तरांदिशं ॥
ति येषांतुशीघ्रंतायोगविज्ञानदृष्टयः योगःसमाधिविज्ञानंतत्रध्यानंतत्रध्यानात्मजंज्ञानं
तज्ज्ञान्योदृष्टयोदर्शनानिफलिताःफलवत्यःस्थिताः एतेशंकरादयः स्वसंकल्पा
नुसारेणसर्व्ववस्तुसर्वत्रदेशेकालेचपश्यन्ति सर्वत्रमिति. ग्रामिमंतंसर्वकार्य
मपिएकानिष्पन्नदेकानिष्पन्नंवासीष्यंति इतिरागांकुशंपश्यन्कोनामोत्तरां
दिशंप्राप्नोति ॥ संकल्पेति संकल्पार्थंतत्परैरेवावगम्यतेप्राप्यते अग्रसंस्थिता
र्थः अग्रेपुरोभागेषुसंस्थितोर्थः अग्रस्थार्थपरैःपुरोवर्तिवस्तुतत्परैरेवावग
म्यते अग्रेति योनरःअग्रस्थेवस्तुनिदृष्टिंत्वैषुप्रस्थितेसतिसंकल्पसंकल्पि
तमर्थंप्राप्तुमिच्छति तदस्माविवेकीएकाविष्ठत्वाभावादेकत्र्यानात्यर्थाभावात्तत्सदय
ग्रस्थसंकल्पितंवाभयंतरमन्यत्तत् यदुक्तितत्प्राप्तुमिच्छतितत्रदृष्टिस्थापनेपुत्रयो
रप्यसिद्धार्थनाशः इहोत्तिष्ठन्देशकालेचावस्थायास्यामितिवा अथवाभितर्वे
दिकस्यमितिवायदेकध्यानसांकल्पंएकवस्तुविषयस्यध्यानस्यफलसंबंधः

संकल्पार्थपरैरेवसंकल्पार्थोविगम्यते अग्रस्थार्थपरैरेवाग्रस्थोऽर्थोविग
म्यते अग्रस्थेबुद्धिसंस्थेयस्संकल्पंमाप्नुमिच्छति तदासावेकनिष्ठत्वाभा
वात्तन्नाप्नोत्येवह्ययं कश्चविद्याधरोहस्त्यामहस्त्यामितिवैदिकः प्रत्येकज्ञान
तापफलंदृष्टांतत्वाव्यासिध्यथे तस्मादेकार्थनिष्ठत्वाद्भिक्षुजीवेनकद्भूतां
प्राप्यकद्रात्मनालब्धासंकल्पार्थस्यसत्यता:॥
तदेकार्थासिद्ध्येदृष्टांत: तस्मादिति तस्मात्सर्वलोकाद्वेनोरेकार्थनिष्ठत्वात्संकल्पा
र्थैकनिष्ठत्वात् भिक्षुरूपेणजीवेनतद्भूताप्राप्यतेनकद्रात्मनासंकल्पार्थस्यसत्यताप्राप्ता॥ ॥
भिक्षुसंकल्पजीवास्तेप्रत्येकंतत्पृथक्जगत् पश्यंतीद्धंतद्रूपत्वात्तथा: सर्वे
वसत्यता: एवंतेभिक्षुसंकल्पाजीवटघाद्ब्राह्मणादयः कद्भविज्ञानवशतः स्वसंक
ल्पपूरिता: ततोऽकद्वेशसंगत्यविविक्षुतत्पदपदा श्रीरामोवाच एवंतेभिक्षु
संकल्पाज्जीवटब्राह्मणादयः कथंसत्यत्वमायाताःसंकल्पार्थैकसत्यता व
सिष्ठोवाच एकःसहस्रंभवतियथाचैषजनार्दनः अंशावतारलीलाभिःकु
र्वन्जागतीस्थितिं एवंतेभिक्षुसंकल्पाजीवटब्राह्मणादयः संभूयसंवि
देकांशात्सत्यभूवाकिलास्थिताः॥ ॥इतिनिर्वाणप्रकरणेभिक्षूपाख्या
नामचतुर्विंशःसर्गः॥ ॥
भिक्षवीति तेभिक्षुसंकल्पसिद्धजीवकद्भूरूपत्वात् संकल्पानांसत्यतांसाफल्यंप्राप्ता

स्वि

ला

निर्वाणं ५. तः प्रत्येकंतत्तुजगत्पृथक् विलक्षणांपश्यंतिस्वतंत्रत्वात्सत्यसंकल्पत्वाच्चेतिभावः एव
मिति तेसर्वेपिस्वसंकल्पकल्पितनाजीवद्ब्राह्मणादयः स्वस्वमहिम्नः स्वसंकल्पपुरी·
स्वसंकल्पकल्पितजगंति स्वात्मानुगताःप्राप्ताः इतिश्रीमद्वाल्मीकिसूतनुतापदवाक
५० प्रमाणपारावारदृश्वानीश्रीमत्स्वयंदेवविष्णुदाचार्यविरचिते संसारतरणितात्मनिवासि
ष्ठविवरणे निर्वाणप्रकरणे शतरुद्रोपाख्यानंनामपंचाशत्त्रिंशः सर्गः ॥ ॥ एवमि
वशिष्ठउवाच सुषुप्तमौनवान् भूत्वा त्यक्त्वा चित्तविलासितां कलमलान्निर्मुक्तः
तिष्ठावस्थैकतत्पदः श्रीरामोवाच द्विविधःप्रोच्यतेराममुनिर्वैरैरिह एकस्का
ष्ठतपस्वीस्याद्वाङ्मौनमक्षमौनंचकाष्ठमौनंचवेद्म्यहं सुषुप्तमौनंमौने
नेप्राप्तलक्षणेहिकिमुच्यते श्रीवशिष्ठउवाच द्विविधःप्रोच्यतेराममुनि
र्मुनिवरैरिह एकाष्ठतपस्वीस्याज्जीवन्मुक्तस्तथापरः शुष्कभावितार्थं
शुष्कायांक्रियायांवध्नातिस्वयः हठाज्जितेंद्रियग्रामोमुनिःस्यात्काष्ठतापसः॥
प्राग्जन्मपरंपरास्वसंकल्परूपभ्रांतिरसि द्वेतिनिदर्शयितुं शतरुद्रोपाख्यानमुक्तं इदानीं
मोक्षसुषुप्तमौनसंपादकंवक्तुंकाष्ठकटीप्रमुखंसंघट्टघटितटीवेतालप्रमुखंसंघोपनिरूप्यते सुषु
प्तेति चित्तविलासितांसंकल्पादिरूपंचित्तविलासंत्यक्त्वाकलनामलान्निर्मुक्तः वास
नारूपमलरहितःसुषुप्तमौनवान्भवत्वमाराल्लतायाःसुषुप्तमौनवदुक्तरूपप्रमत्तस्तत्व ला
दःप्रत्यवस्वत्वैकतत्त्वलक्षणावस्थितिश्चावागिति वाङ्मौनादीनांलक्षणावदंते मौनेषुमुनीनां

न

यथास्थितमिदं सर्वं ब्रह्माभावितात्मात्मनि स्थितः लोकोपमोऽपि स्पष्टो इत्यर्थः
समुक्तो मुनिः स्मृतः एतयोर्यो भवेद्भावः शांतयोः मुनिनाथयोः चित्तनि
श्चयरूपं तन्मौन शब्देन कथ्यते वाङ्मौनं च वचसां रोधो बलादिंद्रियनिग्र
हः अक्षमौनं परित्यागश्चेष्टानां काष्ठसंज्ञकं ध्रस्करक्षित्त कलनमेतन्मौ
नत्रयं स्थितम् एतेषां हठमौनानां विषयस्थाप्तुतापसः ॥
समूलो मौनं तस्येमं कलिप्रोहेत्यर्थः ब्रह्मभावितामिति ब्रह्मभावितायां ब्रह्मभावनार
तितायां भ्रमतत्त्वे चकायांगीतीरमायां क्रियायां प्राणायामादिरूपायां चिदानिश्चया
समन्हठयोगांकुरोतीन्द्रियग्रामो मुनिः काष्ठतापसस्याधा यस्येति योमुनिः इदं जगत्
यथाभूतं तत्सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमिति निश्चित्य भावितात्म ब्रह्मैवाहमिति निश्चित्या
त्मानं विश्वात्मानि स्थितः स्वतः पूर्वसिद्धंतके यात्रो व्यवहारमात्रे रालोकोपमो दृष्टिमतः
स्वरूपमुखानुभवाद्भातिसूति समभिजीवन्मुक्तो मतिः स्मृतः उभयानुगम
सामान्यलक्षणमाह एतयोरिति शांतयोर्निर्विकाररहितयोरेतयोः प्रकृतयोः
मुनिनाथयोः चित्तनिश्चयरूपात्मायोगेन तत्त्वहतानेन वायायोक्षेत्स्यादि निश्चयरूपक
लिखितात्तद्रूपमात्मास्वभावो यस्य तादृशो भावो विद्यायामौ मौन शब्देन कथ्यते
हठश्रममौनानि रूपयेणायामघ्यममौनानि तिरागीलदापलाह वाङ्मौनेति वचसां नि
रोधा ज्ञानं वाङ्मौनं संसंकेरे योगवशाद्वलादिंद्रियनिग्रहोदृतमौनं मद्दशादक्वेष्टा

वचनानतद

निर्वा॰ अविभागमनाद्यन्तमास्थितं ध्यायतो ध्यायतश्चैव सोऽपु
५२ पशमो लंभ्यते यथा भूतमिदं बुधा जगन्नानात्वविभ्रमं यदास्थितम
51 संदेहं सुषुप्तमौनमुच्यते ॥ ॥
नं शरीरत्वेपवाक्क्रियाणां परित्यागः काष्ठमौनं स्फुरदिति एतत्सर्वं त्रिमौनत्र
यं भस्फुरच्चित्तकलनाविलसच्चित्तवासनं स्थितं एतत्त्रेधा हि मौनानां कास्ता
वत् तत्त्वविषयत्वाश्रयोत्तज्जीवन्मुक्तस्यार्थः ॥ अथ चतुर्भिः श्लोकैः सुषुप्तमौ
नमाह अविभागमिति ध्यायतो ध्यायतो वा कर्तृत्वस्य वासनिर्देवस्य वामुने
रविभागं अविद्यमानं ज्ञातृदादिविभागं अनाद्यासं विद्यमानं ज्ञातकमौद्रयं
निरोध प्रोक्तं अनाद्यन्तं उपक्रमोपसंहाररहितं यदास्थितं ब्रह्मनिष्ठं एतत्
सोऽपु सुषुप्तसंभवं मौनं उच्यते महायोगपदं सुषुप्तमौनमित्यर्थः य
दा सर्वत्र योगि प्रपंचस्य भाते स्वभाते समं यत्तदविषयाविषयालिंगत्वं
गतं दामत्वरूपं तदानंदसंश्रय परब्रह्मतावं महायोगमाकुरिरि यथात्व योगि
वःस्वभावयेवैकः स्थितो निरूपाधिकः यथासैव मनोवृत्तिर्महायोगः इत्येव
नशनि यथोति नानात्वविभ्रमं नानात्वेन परिभ्रान्तमिदं जगत् यथाभूतं येन
प्रकारेण निष्पन्नं प्रकारं तु ब्रह्मत्वमेव च एतत्तत्त्वात्मकं निश्चित्य असंदेहं निर्विकल्प
यतब्रह्मभावेमास्थितं तत्र सोऽपु सुषुप्तमौनमेव कश्चित्तु सुषुप्तमौन संपन्नमिति पाठः

तत्र मौनसंगतं मौनसंस्थानं मौनस्य प्रकारमित्यर्थः ॥

अनेकत्वं चिद्रूपात्म शिवमेवेदमाततं इत्यास्थितमनन्तं यत्सौषुप्तं मौनमुच्यते
आकाशं नैव चाकाशं सर्वमस्ति न नास्ति च इति स्थितं समं शान्तं यत्तन्मौनं
सुषुप्तवत् सुषुप्तमौनं योगीशो द्विविधे प्राप्यते खलु सांख्यायोगिन एके
स्मरे परे योगयोगिनः सम्यग्ज्ञानावबोधेनासिद्धएकसमाधिना सांख्ययेयेवाध्
ध्यायेते सांख्यायोगिनः स्मृता ॥

अनेकेति इदं जगत् अनेकं संविद्रूपात्मस्वात्ममात्र स्वभावायस्थिता दृश्यमाना तथोग्रं
शिवं मेलैवेति यदनन्तं निर्वाधिकं मांस्थितं अलं निःशान्तं सौषुप्तं मौनमुच्यते आका
शमिति इदं जगत् आकाशं चिदाकाशाविवर्जितत्वात् आकाशं नैव चमूर्तिमत्त्वात् न
चास्ति चिद्व्यधिष्ठानसत्तायाः सद्रूपत्वोपपत्तेः नास्ति च कल्पितत्वात् इति जगतो
ब्रह्मव्यतिरेकेणानास्तित्वं निश्चित्य समभेकाकारं शान्तं निर्विकारं च यत्स्थितं या
निश्चितं तत् सुषुप्तवन्मौनं सुषुप्तकलामौनमित्यर्थः सुषुप्तेति सांख्ययोगिनो योग
योगिनश्च वदन्ति सम्यगिति सम्यग्ज्ञानावबोधेन तत्त्वज्ञानोदयेनासिद्धेयम् एकः
समाधिः एकस्मिन्नधिष्ठाने यस्य नानाविधाविद्या निम्नद्रुपलक्षिताध्येयोगिन ज्ञेसांख्य
यैवस्मृता तेनैवावबुध्यायतिदृग्न्यां सांख्ययोगिनः स्मृताः ॥ प्राणादीनि येट
दुत्तयाम्ब संगयोगेन प्राणादीनामतिलानां संरोधो सत्यां तत्र तासम्पन्ना यत्तत्व

निर्वा॰ ५२ 42

प्राणापानिलसंशान्तौ उत्तमायेपदमागताः स्वतामयमनायंतंते
तत्त्वायोगयोगिनः उपादेयं तु सर्वेषां शान्तं पदमहं तदिदं यत्परं
स्थैर्यैः प्राप्यते स्थानं तपश्योगैस्तदेवाहि यत्र प्राणामनोवृत्तिर्यत्नेनतोय
लभ्यते वासनावायुराक्रान्तात्तद्विद्धि परमं पदं तत्त्वाकुर्वेवाश्रुदि
सदेवावदिवेदनम्यास्य स्वप्रेक्षसमरस्याकार प्रेक्षमाणानाविद्यते ॥
पदमाप्तास्ते योगयोगिनः तत्त्वाः उपादेयमिति शान्तं यत्कृतिमं पदमेव
सर्वेषां योगिनां कुपादेयं यतो हेतोः सांख्यैर्योगिभिश्च यत्स्थानं प्राप्यते योगै
रपि तत्तपदं स्थानं प्राप्यते किं तदित्यत आह यत्रेति यत्र याति मनः देवाः सत्ता
वायुरोधकान्तावासत्तेवेवायुरवबंधकत्वात् तयाम्बाक्रान्ताख्यातं त्वा प्राणामे
नयोर्ह्यन्निर्व्यापारः संमृतसम्यग्युपलभ्यते तदेवात्मा स्वरूपं परमं पदं विद्धि
एवमास्वरूपं विद्धि तत्त्वमिति तत्तावद्हतत्त्वोम्यसदेवतत्त्वतो रागाद
विचारणं तथैव स्वप्रेक्षसमरस्यामत्यवत्त्वृत्तिंतः अतःप्रेक्षणां विचार्यमाणमा
मपि संभवे विद्यते चाविचारसिद्धस्य विचारेणाविद्या त्रुटितेति भावः ॥
एकेति एकतत्त्वघनाभ्यासाः एकस्यैव स्वाभिमतस्य तत्त्वस्य निरंतरमनुसंधानं तच्चाप्रा
णानां विलापनं मनोनिरोधौ विचित्तयमेव मोक्षशब्दस्य तत्प्रत्ययः अतएव मोक्षसाधन
मित्यर्थः एकेति एकतत्त्वाभ्यासादीनां त्रयाणां मध्ये एकाभिनापि सिद्धेऽतरेषामपि ॥

विनं

एकतत्त्वघनाभ्यासः प्रमाणानांविलम्बनतया मनोविनिग्रहस्थैर्यमोद
प्रत्यर्थसंग्रहः एकार्थाभ्यासश्चैपारागोद्यवितर्यस्तयां: एकस्मिन्नेकं
सिद्धेसर्थान्तिपरस्परस्यरं स्नाविलाभाविनीनिस्यजपत्वांचेतमी कृत्स्न
मामोदवाक्मिन्वेनिलइवत्स्यते बाधकाधेयंवर्थंवएकाभाकाभावोविन दे
ष्ठनकः कृत्स्नख्यातारोनकांर्मिमोत्तारव्याकृतमं एकास्मिंनहदठेनविता
वंविभावयेत् भावोभावत्वमायातिस्वाभ्यासोयावद्दानते॥
सिध्यतइत्यर्थः यदिवाम्भाविनीइति श्लोकपर्यंवाक्यजातंतत्त्वंप्रारणाचेतर
सिकर्नरागीव्रविवाभाविनाविलानेलवत्कुरुमामोदववाधाराधेयवत्त्वमिस्वे
वरस्परसंगतेएवास्यितोहीमेरिकस्याभावेषेष्वापिविनाश्यतः स्वनाशेनका
रयोतमोत्तारव्यक्तेमेकार्थकृतत्त्वांएकास्मिन्निति इहठेप्रामाणिकेएका
स्मिंत्तत्त्वेनावद्भावविनाहत्तिंकिंभावयेत्प्रावर्त्तगर्यस्यायाकृत्स्नत्त्वयासाद्वेयोरा
तनंसत्तनभावत्वंमेक्यामातनत्वंफलमायाति॥ यदिति वैनक्रिलंयेएकचा
वंयास्मिन्वस्तुनिएकाग्रभवति विरामाभ्यासस्वभावः विरकालादृश्यमानवया
नवणाना पारवत्तिवपधाविच्यतारवकाद्रसत्ततसाना एवकरभवति ब
त्नीमिंडलदेशान्तिपत्यासत्तिरूपा समझतिविडुवत्युपरूपणामा शि
त्रादिकाल्पेत्नवद्भावित्विसमर्पयात त्तिविरमनतामिति सर्वेतागतः द्वाधेनो
पिविरागात्कैतिरापर्यात्त्कुरोभ्यागतमापितनोविमित्तनलहति हियस्माल्का

वेत

निर्वा॰श॰ यदेकत्तानंभवति तद्भवतिज्ञारागात् शान्तशेषोघविराभ्यासत्वाभाव

५२ तः वशिष्ठउवाच संस्टतिःस्वप्नविश्रांतौवेतालोदह्न्तानिभारतप्रश्ना

53 नाकारीयस्तुभान्यसंगात्नस्टतिभगवान्तात् श्रांतिविध्यमतटया

वेतालोविशुद्धोहाति: सकलविन्मतुलंगर्वादाज्ञागामज्ञिधांसयः सवे

तालोवसन्पूर्वकारमिंश्चिन्तज्ञानीव्यादे वकुवल्युपत्तावेरागानित्यन्ट

श्रनयारस्त्वो तिर्वितिमिंतिनिरागस्वकंपुरोय्यभ्यागतंनसः हृधितोपि

नरंहंतिसत्तोविस्यायदूर्शकाः सकलेवादवीगेहोजाणामनगरान्तरं

कं न्यायपुत्तयानंरमोत्तुधासमाभिनोदितः॥

रागात्संनोविद्वांसः न्यायदर्शकाःन्यायस्यप्रवर्त्तकाः वेतालोप्रज्ञाविनया

श्रुत्यायेनतलहवीत्यर्थः॥नन्वाति रात्रिचर्याविनिर्गतराजानोहिराज्यस्थिति

विचार्यौत्तमेकाकिनःप्रच्छन्नमेवेवेशान्तरात्रवटंति नयरात्रियाविनिर्गतोमरः

नत्रप्रापासत्स्यालंरात्रिचर्याविनिर्गतं नमःहव्योरेणाशद्वेनोन्नति

शान्तरः राजन्नलक्ष्योसिभीमेवबवलेनमयापुना कृणकृताविम

शान्तिवदमोज्ञममध्ये राजोवाच नतोरात्रिवरानित्यीयमंवेदात्तिवला

दिशा तत्कौतकचंधास्ट्षृतिकांटष्पातिनसंशयः वेतालउवाच नत्वम

भवन्यायन्यायोयतोमयोच्यते राजासिसकलाशास्त्रपूरणायाः

त्वयार्चना भनेनामार्पितारामजन्संतवाधपिप्रत्य प्रश्नानिमानयो

ह्रात्वंसम्भगारव्यात्कमलीति कस्मात्सूर्यस्य रश्मीनां विह्वाड्डानि ह्रशा
गाव: कस्मिन्न्यमानि पवनेम्हागमनसैगाव: स्वमात्स्वस्रातरंगच्छनशान
श्रो यसहत्स्वशः न्यजन्मन्मजानिरव घकम्यत् पश्रभात्वरं रंयात्वायोय
वर्षपत्रमात्रमेवपुनः पुनः यन्तुसंन्व यान्तःस्थने याकोराड़ःसएवहि
ब्रह्मांडाकाशम्नतो घस्यर्धमंडलमेव: अपरिस्फजातोऽत्वकस्याशो
घ्यरमारगाव: कस्मायाव प्रावस्योवपरमारड्मणाधीरे: शिलाता
भिंविडै: कात्तार्निरूपायसुजागत्रयी वशिष्ठउवाच यस्नुतकवति
वैतालेवच्छभञ्चास्थिलस्यासः उवाचवनतराजा दन्त श्रुत्वलावरं४॥
मेति सतवाप्यसिन्नवदस्यंमिवस्य श्लोक पंच कोनवेतालयाम्नाः कस्येति
तेवषडपुत्रगावस्तस्यस्य भविष्यति॥ तत्र ब्रह्माण्डानि कस्य सूर्यस्य रश्मीनां
हृशागाव: स्तत्मालेषण: प्रतिश्रयेतत्रस्त्रीपकुवेनाह उपरुशि कस्यसर्व
स्योतिरस्यापकसूर्य: वितसूर्यपवेति भामेन रमात्वयोक्त: यतोसौविन्नसूर्य
एवे एतन्तसर्वं जगत्त्रयमिप्रकाशयाति तस्यभासा सर्वमिदं विभातीतिश्रुते एव
विस्तृतयसुदितन्नृति भावित्याह: मेत्रउदितेनत्वे योक्ता सत्यपूर्णमेव प्यः नतस्य
सिद्धसूर्यवैलत एय माह पश्चविज्ञाता तात्मभावितन्नाशायः जीवत्वपेरादर्शी

रज्जोसर्प एवाचिन्त्यतर्क्यउद्गिन्नाः सर्वमेतत्तत्पत्यसौ विज्ञानात्मोऽपि
स्मोऽभावविनाशाय: इमे येऽभुवनभोगास्तस्मैवब्रह्मरसस्तव: किंना
नपरमार्कस्यभासातिभवन्तिव ॥
तः कस्मात्प्रवर्तकः परमेश्वरः भास्करादीनामपि तत्तेजोलेशत्वात् पद्म
केणीनाम् पद्माहित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलं यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्ते
जो विद्धि मामकमिति इमे भुवनाभोगास्तस्यैव विज्ञानपरमार्कस्य त्रसरेणु
तुल्याः रश्मयः तस्यैव भासा भान्ति उत्पद्यन्ते यन्ति च ॥ कस्मिन्नपुनरेतज्ज्ञ
गर्भः स्फुरतीति द्वितीयप्रश्नश्लोकद्वयेनाविष्करोति कालेति कालः सत्ता का
लरूपायाः प्रकृतेः स्फूर्तिः स्पन्द नभः स्फूर्तिः नभः स्पन्दनत्वात्स्पन्दसत्तास्यन्दस्वभा
वस्य वायोः सत्तारूपाविर्भावो मुक्तवेनतसत्तावकेवलवेलनस्यास्थिरस्या
दिकेनावेतनात्मकपावनं द्विविधं रूपं केवलरजः क्रमेणोऽगेऽधाः स्वभावा
यवे स्वामोदद्रूपरस्पर्शसमवायोऽग्नेरूपकान्तिरूपमन्नरूपं च रसतः स्फुरति
नेत्रं न रूपत्वं सद्रूपत्वात् भासमानभावत्वात्केनाविदाकारेणाभातीति स्फुरता
कस्मात्तद्रूपत्वं विकारित्वजडत्वदुःखमयत्वादिभिरिति दृष्ट्वाऽस्वभावत्वमात्मस्य
तमहंशोणगर्भन पूर्वस्वभावात्स्पन्दावपि चक्रं स्वभावस्य वस्तुरूपं तत्यजतीतिकारी

कालस्तानाभः सुतास्यं दसन्नाय्यचित्मयी ष्ठन् चेतनस्तावस्तवमित्यादिपा ॥
ठतं परमात्ममयैवायौरजः स्फुरतिविपुल कुलभाग इवामोदस्तडुपकं स्वतः ॥ न
जगदाख्यमणास्वन्नेस्वमात्स्वमान्नरवजश्च रूपंत्यजतितोशांतंब्रलयांतरे
वपुहितं रंभास्तंभोयथ्यापत्रमात्रवातरोत्तरं यत्रस्तत्तयैवेदंब्रसाविवर्ते
यथार्थः श्लोकेनविवृणोति जगदिति जगदेव महास्वप्नं मायामयत्वात् तत्रजन्मा
दि नुकस्वमाः सृष्टिस्वप्नातल भवन्न्याला शांतविन्तुलिंगब्रलयणोदीर्विकारस्व
रूपेकल्पितशांतरूपन्नत्यजति संसारव्यापिनीविद्यस्माधावंतत्यजाति संसारस्य
कोल्पितत्वात्सिति भावः रंभास्तंभाकदलीस्तंभः सयथापत्रमात्रविविविधद्रश्य
मानः पुनः पुनः पत्रमात्रमेवत्वं मात्रमेवत स्थापितनत्यपिविच्छिन्नयाकलमा
नमपिविष्वामिदमं नर्विवार्यमाराशब्रह्मैव ॥ ब्रह्मांडास्येयामहानोपिभावास्यानुव
मपरित्यजनतएकस्यराणोः परमाणाव इति पंचमश्चसार्धेनश्लोकेनविवृणो
ति सर्वज्ञत्वादिभि परमात्मासत्त्वत्वादिंद्रियाग्रदुग्राह्यत्वात्स्वरूपत्वा
त्मानुमश्राव्यत्वाच्च परमाणुकपरमाणुतुल्यः असावेव परमात्मामूर्तत्वा
द्दश्यकालादिभिरपरिच्छिन्नत्वात् मेर्वादिस्थलतापरिच्छिन्नस्यमेर्वादिस्थल
नामुपादानत्वेपि तेषु मेर्वादिवस्तु स्वपरमात्मनः पुनः परमाणुवदा
भाति परमात्ममहत्वापेक्षयामेर्वादीनामतिसूक्ष्मत्वात् अतएवयस्यैव
कणपरमाणुत्वमस्य महागिरिरियंजगत्त्रयीशैलांतर्गतानानिविडैकांत

ति·प्र·
५५
55

सूक्ष्मत्वादप्यलभ्यत्वात्परमात्मा परोऽणुकः । अनंतत्वादसावेव
प्राप्तो मेर्वादिसकलतां परमाणुवदाभाति मेर्वादिष्वन्तोऽस्य तु । परो
ऽणुरेवालभ्यत्वान्नश्वरकत्वान्महागिरिः । सर्वावयवरूपोऽपि तैर
नावयवः पुमान् ॥

सूक्ष्माकाठिन्यैकान्यभावात्सद्भासात्मनोऽणुः इति षष्ठं प्रश्नं सार्धेन श्लोकद्वयेन
विवृणोति परइति पर पुमान् अलभ्यत्वाद् अप्राप्यत्वात् परमाणुः अल्पत्वाच्चो
पि शाश्वत्वात् व्यापकत्वात् महागिरिरपि सर्वावयवरूपोऽपि स्थूलश
रीरं कारणतया पूपमानोऽपि तत्तत्सृष्ट्यैरवयवैः अनावयवः सर्वप्रपंचाधिष्ठानत्वेन तद्
भिन्नो यथा ॥ सर्वप्रपंचाधिष्ठानरूपिणोऽस्य चिदणोर्मात्रसारत्वात् चिद
नमात्रमेव सारमेषाम् इति तन्मात्रं चिदात्मेति मात्रस्यास्य पुमाज जगत्त्रयं मेरु मत्वं
घनीभूतः सतोऽंश एव हि यस्मात्कारणात् जगत्त्रयं किंचिन्मात्रस्य मध्ये मध्ये वर्तते मृत्तो
मध्यवर्तित्वान्यजगत् एतत् एव जगत् इति भावः । इति वाशिष्ठविवरणे निर्वाणप्रकरणे
वेतालोपाख्याने नाम पञ्चत्रिंशः सर्गः । सूक्ष्मत्वे पुमान्मात्मपादकविवेकप्रदर्श
नाय वेतालप्रश्नान्निरूपितां इदानीं तद्दुर्लभानि पंचितानि श्लोकानि । तत्प्रयत्नेनैव त

चिदणोर्मात्रसारत्वात्सर्वाधिष्ठानरूपिणः । अस्य चिदणोर्मात्रस्य
मध्यमात्र जगत्त्रयं किंचिन्मात्रेऽपि विच्छिन्ना जगत्त्रयं । इति राजमु
खाच्छ्रुत्वा वेतालः शान्तिमाययौ । भावितात्मा तत्र ध्यानं विचारयो ।

मध्यं

कां

त्पितयाप्रधिया उपशान्तवपुर्भूत्वागतो प्रन्तमानिर्देशैः वनखाविर
ल्लप्पालीविस्मृतनाविपुलांकुधी। इतिनिर्घोषप्रकरणे वैताललोपा
ख्यानेनामपंचत्रिंशः सर्गः ॥ सहत्यसर्वज्ञानाम्नि नातिमितेनाइतरा
त्मना प्रवाहपतितक्रुर्वन्नित्तिरिस्थितिस्थगतधीः ॥
अत इति दर्शयितुं भगीरथकथाकथ्यते संक्षेपेण सर्वैतोवाह्य
विषयाविने सहत्यप्रान्याहत्यास्तितिमिन स्वरूपाने स्पुलक्षेतराजन्मतो चेतः
करस्येतोपलादिनः प्रवाहपतित माचारक्रमप्राप्तकर्म कुर्वन्नित्तिरिस्थः प्रां
तधीस्तिष्ठ ॥ अनाकाशोत्ति मतसेवाविवारत्तत्परे स्पास्वा चेते नैव कष्यते वि
नवमत्स्थल्पामाभ्यपेक्षितास्यांचित्तवृत्तिः चित्तवमन्यानिस्तयाड्योवना
इति श्लोकद्वयवाक्यं ह्यविरागचमत्कारात्पामेनोविकारो विराग्यप्रतिस्वयो
यस्यांदशाविचारकोपिनकारस्त्रोविचारः एकांतइति अप्स्वमंजुलसकला
भावकाशाविसदशत्वामतसेवमनोवृत्तिः त्रिष्वेकस्मतशान्तात्मान्त
सममदृष्टिः स्थिरतुद्धेस्सदक्षयथाप्राप्तानुवर्तिनिः राजोभ
गीरथस्यैव बडुरसा ममापीसि स्पति रामउवाच यथाचित्तवृत
त्त्कत्वाराजोगावतारण भगीरथस्वसंपत्रं तनोक इयमेव
ष्टिः श्रीयस्विडवाच आसीद्भगीरथोनामराजापरमधार्मिकः भु
वस्तिसमुद्रमुद्रायामंडलीतिलकोपमः संकल्पानन्तरप्राप्तार्थ्याणि

रागवमत्र

ति॰ प्र॰
पद्

56

मतमार्चितः चंद्रप्रसन्नवदना यस्मात्स्थिता मस्तकोपरिव गंगास्रोतपा
नपङ्कज्यायेलपालालुवासितः योजितान्ध्रसरागोलोकेबाधवाल
कवधुना यौवनेकर्णमालस्कन्नस्य प्रसिपन्नेरपि प्राविवारयन्ने
लोकेयाद्वाद्पर्याकुलामिमां स्वविरागचमत्कारविचारकारिकौ
दृष्ट्वा वपस्यापिवत्रानुरोपैदेवाधस्त्रीमस्त्रविवा एकांतस्थितया
मासमनीपानि रसावव्य जयधात्र्याम्भिमान्दितत्यम्समनस्स सक्रु
ला पुनर्दिंगुव पृथामसादानानान पत्नपुनः नदेवस्पर्धाकृचिरस्स
मसमंजसमत्याप्यतेन संकुलव्याकुलापुनरिति पथामात्रान्त्रिःकर्म्मसांसारिकं
व्यापारं पुष्पकाविरसतीरसाविपरीतरसवाधनादातसून लम्पते त्यागभोगत्यागो प्राप्तं
प्यते॥ पेनेति पेन वस्तुलक्ष्मामेन सतामप्राप्तं वांछितं किंचिदपिताविशिष्यते
नदेवहतंत स्कृतनमलेथेषमन्यत्कर्मविसूचिकेव पुनः पुनः प्रवृत्तिहेतुत्वात् बंध
हेतु निवृत्तिरेवसत्कर्मेत्यर्थः यदाहुः प्रज्ञाद तत्कर्म यन्नबंधाय सा विद्या या विमुक्त
ये आयासाय परं कर्म विद्यान्या शिल्पनैपुणमिति विरति श्लोकद्वयं वाक्यं
विरसान्मांत्मना चिरं साम्यं रूपेरास्मद्यातिगता कोरसाय पडुस्थितः यदुदितः सेन
निर्विभागविलासिनातिविशेषस्फुरन्ता प्रयोनिकषखंडेन भरितात्मनाव्या
प्रैनद्दे पात्रे यस्य परतत्वस्य साक्षात्कारः स सहृडः स्वात्मनिलीनं ग्रंथ्यो बुद्यते
नवः स्वमहं वाक्यादय सुगंधि शिक्यते संसर्गः कैवल्य मस्तिनवान्त्रात्मना परमा

येनप्राप्तेनलोकोस्मिन्नाप्राप्तमवशिष्यते तत्कृतंकृतकृतंमन्ये पौर्वविद्
विका पुनःपुनःपर्युषितंकर्म्मकुर्वन्नलज्जते मूढबुद्धिरमूढस्तु किंकुर्यात्कि
लबालवत् स्पृष्टैकदेशोद्विग्नमनाःकदाचिच्चित्तलयस्तु एकान्तेसंस्थितेभीत
ममपृष्टपुष्कगगीरवः जरामरणमोहादिरूपसंसारभयकारिणां भगवत्स
र्वदुःखानांक्षयमनवाप्नोति विरलउवाच विश्रान्त्यात्मनोत्येनवि
विशिष्टावलासिता रामनहेयावबोधेनक्षेमेणनमारितात्मना १ हीय
१५ तेसर्वदुःखानिक्षियंत्यस्ययोगभिनः सत्तायाविलयंयातिसर्वकर्म्माणिवा
तंदृष्ट्वाभवन्तिवेत्तैषुसादयः क्षयमायान्तिसर्वकर्म्माणि पुण्यपापात्मकानि
सर्व्वाण्यपिकर्म्माणि क्षयमायान्ति भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्यादिश्रुतेः ॥ किंत ह
तेनैयाचित्तचात्मचैयाश्मीति शेनवरूपोतितस्यसर्वगतःआविष्टहृदयात्मिवसेय इ
त्यर्थः चिन्मात्रमिति श्लोकद्वयंवाक्य शान्तत्यादिलक्षणचिन्मात्ररूपेण
गुणातेवाक्ति इतरदाम्यानि रितोदेहादिरूपवस्तुएकोचिद्रूपवस्तुनोनास्ती
तिवाचि किमस्वरूपात्मिन्नपेप्राप्तिपत्तिःज्ञानेस्थिरप्रतिष्ठोनैमि मननःएतव
त्मात्स्वसंवित्तिः विन्मात्रानुसंधानमयीकथंकेनप्रकारेणसम्यक्प्रकारेणत
वैवत्यर्थः ज्ञातेनोति ज्ञातेनवक्षमाणालक्षणेन ज्ञानसाधनेन येनोहवैरहृदयाका १६
शेतेयानिवृत्तस्वरूपनिष्ठस्त्वमोनि मनुतेदाजीवःसर्ववृत्तिसंघातमकोभूत्वाम
योत्वजायते येनमुक्ततया स्वरूपप्रतिष्ठत्वे स्वयमेवसर्वात्मकंब्रह्मभूत्वा पुनर्जी
वभावनेतीर्थः ॥ किंनत्वानामित्यत्राहसाक्षिरीति श्लोकत्रयंवाक्य स्वात्मेति
य व

त्रि॰ प्र॰
५७

57

तेयत्नं चिदुरात्मा न तं संस्पृश्यंत्यात्मनिरूपितां स्वसर्वगतो नित्यत्वात्तमेतित॥
बोद्द्यं भगीरथोवाच चिन्मात्रं सर्वगं शांतममलं निर्मलमच्युतं देहादि
नैनरत्निं विदितिविशिष्टं तीर्थ्य किंत्व प्रतिपन्नि मे स्फुरतो मानितत्प्रभो
एतावन्मात्र संवित्तिस्यामहं सर्वदा कथं चिकलङवाच ज्ञानेन्द्रो
यातिस्तुन्व मेनिवेन्नो हृद्वरे ततः सर्वविभूत्वा भयो जीवोवा तज्ञायते॥
असक्तिरनभिष्वंगः पुत्रदारगृहादिषु नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानि
ष्टोपपत्तिषु मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी विविक्तदे
शसेवित्वमरतिर्जनसंसदि अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थद
र्शनं एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोन्यथा रागद्वेषभयक इक
र्तृत्वाद्याधिभिर्भवत अहंकारो पश्यति कपाज नितानसवाप्यते भ
गीरथोवाच प्रमीयसा दोषानीरान्तुरि वस्वको भावो॥ तौ
बयेष्वनासक्तिः पुत्रदारगृहादिषु अनभिष्वंगः ममताराहित्यं इष्टानिष्टो
पपत्तिषु प्रियाप्रियेषु नित्यं तुल्यं विषादराहित्यं मयि अनन्ययोगेन अभेदभाव
नया आत्मनः स्वस्वरूपस्य अनारतमविच्छिन्नं तद्भावनं प्रसन्नावर्तं ब्रह्मसेवा
हमित्यनुसंधानं विविक्तदेशसेवित्वं विविक्तः एकांतनिर्जनस्थायी देशः तन्नि
वनशीलत्वं जनसंसदि ग्राम्यजनसभायामरतिः अनवस्थानं अध्यात्म
ज्ञाननित्यत्वं आत्मविषयज्ञाननित्यत्वं तत्परत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं तत्त्वज्ञानप्रयोज
नस्यानर्थनिवृत्तिः परमसुखावाप्तिरूपस्यालोचनं ज्ञानसाधनत्वात्
समाचित्तौ

त्रिदलडंकां च पौरुषेण प्रयत्नेनात्यन्तकामभोगौघभावनं गत्वाऽवि
कासितांसत्तामहंकारलवं प्रजेत् पंजरणात्पंजरस्यावच्छिन्नलज्जादिता
रिवलं यत्किंचनतत्पौरुषेणास्फुटनतावदुत्क्षाति: सर्वमेतद्धियत्क्त्वा
यदि तिष्ठासि निश्चल: तदहंकारं निलयेत्वमेव परमं पद ॥
त्यक्त्वासीति प्रोक्तं इत्येतोऽन्यथाऽनासाद्यत्वाविपरीताविषयर्यंतनत्सादित्वम
ज्ञानं संसारहेतुः स्यादित्यर्थ: गतमिति देहादावहंभावस्यात्मज्ञानप्रतिबंधकत्वात् तदुपशां
तावेवात्मन:स्वरूपमवगम्यत इत्यर्थ: शरीरिणामिति संसारस्यानादित्वात्तन्मूलभूत
स्याहंकारस्य दृढमूलतया त्यागो दु:कर इति भाव: ॥ पौरुषेणेति पौरुषेणाप्रय
त्नेन वासनाक्षयहेतु:सम्यग्ज्ञानसमाध्यभ्यासादिरूप:पौरुष:प्रयत्नस्तेन भोगौघ
भवनां विषयवासनां विषयवासनात्मिका विकासिता परिहृत्य सत्तां गत्वाऽस्मा
भिन्नत्यक्ताहंकारलवं प्रजेत् साधयेदित्यर्थ: पंजरणादिति लज्जादिष्वहं वित्तेकर्मादि
चेतस संकोचे लज्जाभ्यादिशब्दा ज्ञातिकुलाभिमानादियुक्तया तदुक्तं पुराणा
शंकास्य लज्जा ज्ञात्यस्मावेति पंचमी कुलशीलं जपा जातिरष्टौ पाशा: प्रकी
र्तिता इति ताद्रूपलज्जादिरूपपंजरणात्पंजरस्मात् किंचनत्वपौरुषेणास्फुटत्वात् अभिनि
किंचिद्रूपविषयस्तत्ता त्रिलोकिं तत: तद्भावमात्रपौरुषेणायावदयितं कत्यत्र
तत्परतां तावदहंकृति: स्फुरणानिवर्तनं इत्यर्थ: सर्वमिति एतत्सर्वं

ति·प्र·
५८
58

शांताशेषविशेषो विगतभीः संत्यक्तसर्वैषणो गत्वानूनमकिंचन
त्वमरिभुत्त्यक्ताखिलाग्र्यश्रियं शांताहंकृतिरत्तदेहकसर्वेविल्वत
स्तेष्वेवमेघ्रामठन्मामम्यकाकितवानलं यदि भवस्फैद्वैसतुवै
रंसि वासिष्ठउवाच भुष्यतस्य गुरोर्वक्त्रात्क्रियाकारार्थभगीरथः
मतस्याजितकर्तव्यः स्वापारपरोभवत ३१ ततः कतिपयेष्वेववास
रेष्वन्तेष्वसः अग्निष्टोममखं चक्रे सर्वस्त्यागैकसिद्धये ३१ गोभूम्य
श्वादिरत्नादिद्रव्यौघानमयोषतः द्विजादिभ्यो विधुम्यो गुरायणाविरुद्धाय
विवादयश्च ३२ दिवसत्रयमात्रेण सर्वमेव परित्यज शास्त्वात्वमात्रा
शेषोसौवासीद्द्विजामभगीरथः ३३॥ ॥
त्रुद्धाभिमानादिकसर्वैमित्यर्थः॥ शांतेति शांतान्यशेषविशेषावशेषाणि विप्राश्रणो
हंगत्तस्योहमित्यादीनियस्यविगताभीर्भयहेतुः यस्मात् संत्यक्ताः सर्वाः एषणाः
पुत्रकलत्रादिवांछारूपिताः स्मनाहृश्यासत्त्वमरिभिस्तामग्राश्रियं त्यक्त्वाकिंचनत्वमेव
गत्वाश्राश्रित्य शांताहंकृतिः त्यक्तदेहकलत्रस्तेष्वेववारिभुमित्रामहत्मामपरि
त्यज्यगतमपिश्चलस्य गुप्तिवान्यादि भवासितत्वादिउधेरपुधेरसि उद्धा
रादणुन्नतोसि सर्वाक्ति स्वपलैवासीत्यर्थः भूर्यैतिमतस्याजितकर्तव्यः ३१

अथ सर्वार्थसिद्धिं नाम सिद्धप्रकृतियोरकं सीमांतिनेन्दुरागामि
वरकन्यं स्वमदद्दौ आक्रांते छिलनैरस्येकति : स प्रतिमंडलो
आधोवासोवशेषोऽसौ निर्जगाम स्वामंडलात् यत्र तत्रापतेनाम्नायत्र तत्रापतेऽरवात्
तत्र ग्रामे स्वारतोऽभूद्वेषवसाधैर्यवान् ३६ स्वल्पेनैव कालेन प्रशान्त सकले
यस्मः पस्मेरात्रीभितासौ प्रापविश्रांतिमात्मनि प्रथमनदीपानि भूपीठे कदा
चित्कालयोगतः अवशः शत्रुणाक्रान्तं स्वमेव प्रापत्तत्पुरः नानाग्रामाध्या
तत्रासौ प्रवाहपतितान्स्वतान्याशापेरारांगामन्वितांश्चैव वशानैभिद्धिपमयाबद्ध ॥
रूपदिष्टकर्तव्यचिंतोनिधायेत्यर्थ स्वव्यापारपरः राज्यचिंताव्यापारः तत्रतात्पर्य
वानिवाभूत्तान्व इति सर्वकार्यगोकतिथये सर्वधनत्यागाव स्वरसंपादनायेत्यर्थः
धर्मेति अथ भगीरथः सर्वार्थसिद्धिः सर्वार्थसिद्धि सर्वधनप्रमूल्यां स्विन्मप्रकृ
तियोरकां स्विन्नादीनाप्रकृतयो इमात्यादयः योयाः पुर नानाम्बयस्मिं शात्रनस्वी
प्राराजांतरगामिवसीमांतिनेस्वराज्यसीमंतेवर्तमानायस्मारपेददौ सामंति
नरपतिपाद्रस्तनका : समन्तस्थवादेशाः तत्रतत्समीपदेशाधिपतय इत्यर्थः
आक्रान्त इति छिद्रतारस्येराज्ञामेवेस्वप्नति स्वकष्टे मंडले सारा कुम्भक्रान्तेस
तीति अथसौ भगीरथः अधोवासावशेषः परिधानमात्र शोषो मंडलनिष्ठः स्वमंड
लान्निर्जगाम भूर्मध्यति अवशः स्वस्यतत्र देशाभावात्पार्थिकादुसारा यान्तु

ति॰प्र॰
५८
51

विविडस्तं नृपपोत्रस्तां चिरात् भगीरथ पूजयामास तस्य तं सा विषादं सप
[illegible]ना प्रभो रक्षणं गृहगतो ऽसि प्रार्थितो ऽपरिरागमुनिः तादृदेवाः इह ना
थोयं त्वया मया शताद्ते कतिचिद्दिवसांस्तत्र नीत्वा ऽन्यत्र जगाम सः
भगीरथो ऽयं हा कष्टमिति लोके न शोचितः अप्यात्मत्रो पशांतात्मा पम
रिविश्रान्तधीः सुरवीः आत्मारामः कदाचित्स पायत्रिलगुरु स्वमेव
त्वागतं कृत्वा तेन सार्धं भगीरथः कंचित्कालं तु वास्य स्थो वने ग्रामे पुरे
ऽजने समचलन्मुपनीतौ गुरुशिष्यौ समौ स्थितौ कलयामास तु स्वस्य
चित्तोद्देश्यस्य किमयं धार्यते देहः किं वा नैवाक्षि नेतनः यथा
क्रमं यथ्या प्राप्तमिति कृत्वैव यथा स्थितौ इतीति चिन्त्य यानि कृतनीतौ व
नाद्वनगामिनौ ननन्दतुरानंदनस्तु रक्तवमध्यम धनवनिवासिविम
वापैश्वर्यवा एधोदितः सिन्धुरथ्यार्पितकेशैर्वनान्तेजर्जरंस्तां ऋद्धैकर
पुरस्थेष्टैकास्मिन्ग्रामंडलांतरे वनपर्यंतपथमनुरहरघ्रामिवा
मिषं नवयकृतयः विद्वानस्पृदेशक्रमात्तथ कायिव्यतिसमसपु
ना गुरुपालस्पर्शाविशालयः तं भगीरथमासाद्य स्थितं पितावरस्मृति
राज्ञात्कातं स्वयमेवानन्तु रकदाचिद्विविश्य मायेत्यर्थः नानेति प्रवाहणतिना

नमत तत्प्रवाहात्तसारेरााश्नात ॥ स्वमिति स्वमेवस्वागतंकृत्वा स्वोचितंस्वागतादिसत्कारं कृ
त्वेत्यर्थः समन्तामिति देहः धातुनाविधार्देडुःखहेतुमध्यगंमतभवहेतुंकलयामा
सतुः किमिति श्लोकद्वयंवाक्यं श्रानंदस्त्रानंदयतीतितत्सुख हेतुत्वनंदतुः तामप
नदंतं दुःखंदुःखहेतुंमध्यमंभवभवहेतु धनामीति धनानिप्रसिद्धानि वाजिविम
वोध्वसयति: नदादियस्तत्राभ्यर्यंतद्यतदप्यसद्धोरित्यत्रारामादिकंतद्यासिद्धैरं
धुमहासिद्धिर्माद्भिः देवयोविभैरैतुष्टैःश्रीसौरार्पितमप्यस्मिन्जीरांभिनमि मंतरायधी
येतिभावः ॥ स्त्रीमिति मत्ताहयानदद्वंः मासांमन्तनीनावचः यथेति पितामहा
भगीरथ्यः स्रोणैतेपमाहृषीवाड्डनासर: वलिवत्सेनयागृहमारो ह्तम
तंगजे भगीरथ्योजयन्तीति जलारवैः नीरघ्रमाकपजन्मेगिरीद्रणां
महागुहाः तत्वनत्पाल यत्नंतरम्यरजानवाहनाः जगद्ग्रहाद
व स्थान्याः प्राहुरित्यन्यत्राधिवाः रघुकुलमाकमधिपोपयत्नया
सपुराहृताः मरुदाविविनीरार्गमत्स्यैवैवा हमिवंमडु ततःपा
लायितुंराजपमसादकर्तुमर्हसि श्रमार्थिनोपयानावानृपयेष्वी
नावतानुविनाः वसिष्टउवाच इतिसंयार्पिनोराज्ञातदूपिकृत
दूवः समसागरचिन्नापानवभवमभ्यगात समः समनीथी

शांतमना

श्री

नि॰ प्र॰ वीतरागो विमत्सरः प्राप्तकार्यैककरणारतिरुज्झितविस्मयः स्वप॰
६: वर्षसहस्राणि निपतत्त्वं सदाक्षणं स्वापितामरणेनात्ररागेक्ष्मुविष्णु
60 गामयोजयन्ते भृङ्गीशस्य महीपतेर्यथाः प्राचारवीथिका तुष्या [illegible] यो॰
त्रिमार्गगानुसार्यहीनदैवमरु इति निर्वाणप्रकरणे भृङ्गीशोपा
सगरसनया:शेषाःसुखास्त्रार्प्पितरवकाण्डुद्धृतसर्पभृङ्गीशपद्मपदवि पदशःप्रचार
वीथिका भृङ्गीशस्य स्पर्शकीर्तिः स्वयाचमोर्यः स्वदादिसमन्तस्यादिर्यस्मिन्कर्म
णि नशुष्यामवाप्ति नयेति महीजलाभवनाक्रियाविशेषवरां इति श्रीवासि
ष्ठ॰ भृङ्गीशोपा॰ नाम षट्त्रिंशः सर्गः ॥ पूर्वं दुर्लभापि विज्ञाविश्रान्तिः स्वक्षय +
वशिष्ठ उवाच सर्वं परित्यज्य प्रौढीकृत्य मनोलयं शान्तस्वात्मनि तिष्ठति
शिखिध्वजवदचलः श्रीराम उवाच कोऽसौ शिखिध्वजो नाम क
थंवाल्पवान्प्रभो पुनस्त्वमेकपयप्रसंदस्वबोधविवृद्धये वशि
ष्ठ उवाच द्वापरे पूर्वमभवद्दम्पती सङ्क्रमेण तौ मालवानां पुरे श्री
मान्नाशिखिध्वजनृपेश्वरः धैर्यौदार्यदयायुक्तः शमादिगुणसम
न्वितः शूरः शुभसमाचारो मौनी गुणगणाकरः सुराष्ट्राधि
पतेः चूडालां नाम सुताम् उपयेमे सतीं सोऽथ सहधर्मचारि
कन्या

यत्नाद्येष्टितस्यच॥

खिधुजः अवर्द्धतत येप्रीतिरन्योन्यार्पितचेतसोः नित्यमेवाभियुक्तत्वाच्चि
त्तैनैवलभ्यतइतिदर्शयितुंभगीरथ कथाकथिता इदानींतत्प्रतिबंधकपापस्
यतत्परयाभावेदुर्लभमपिब्रह्मज्ञानमाचार्यस्यप्रयत्नातिशयाल्लभ्यतइतिदर्श
यितुंमन्त्रिकोपाख्यानमत्रेशिखिध्वजोपाख्यानमारभ्यते इदमिति सर्वमिदंवि
धायपरित्यज्यप्रपंचहस्थितत्त्वज्ञस्तत्त्वावित्यकामः स्वयंपत्नीवत्तपरिश्रमगौरी
वंमनप्रोदीक्षप्रथकामिस्थाहुत्वात्याशात्ताः सम्राशीशिखिध्वजइवात्मन्यवलातिष्ठ अत्र
लो= वर्द्धतेति चेष्टितस्यपरस्पर लोकतत्संभावनायामास्तूपस्याभिवदाहाभिलक्ष्य
मिष्यः कलाकलापस्यकोविदोतौवभूवतुः स्वरूपमेकमेवैतावद
धकर्मविनागतौ एववृद्धिंवर्णितामिथुनानिर्मितस्पृह रेमेयौ
वनलीलाभिर्गुणिताभिर्द्विनौदिने अथपत्नीशुकक्षुववर्षावृत्तित्र
लिष्ठ यन्नैर्पलातिताच्छायमिवक्षणभाद्विवाभात्रिपातुः पंचप
क्षस्यपमत्पाण्डुर्विचरत्र हिमाद्यानीरवाभोजेज्जरावेपन्नलाल
रवी मृदुगलित्यविरसमालकमणात्व प्रादुर्भीवलतान्त्रवी
न्तुसैका दीर्घनामता यौवन यार पश्यस्तप्रयान्त्यवयोवत स्रवा
निप्रपलयनेशराश्ववृष्टुमधुनाः रम्यगर्भइवाप्तांगरोव्यवलहरोविरा
गदः मादिरस्यात्मस यायन्ता हृदमतिप्रीमत यदासापरगुवरतो
दग्धसङ्गाविहूयते प्रतीतिरपीयधुमंतत्संसारव्यापिनिषजं वि

लारे=

नि॰प्र॰ रं विचारयामास शास्त्रम् अध्यात्मसंमतं आत्मज्ञानैकमंत्रेण संस्
६१ त्याख्याविषूचिका संसारम्य तितिविच्छित्ततावात्तां न तत्परायणो ॥

61 मिथ शास्त्रे कलाकलापस्य गीतवादित्रनृत्यादिरूपस्य मर्मणोति श्लोकस्व
हूंवाक्यं श्रवणवक्तृत्ववैभवयाने कुतलचूडालाशास्त्र पूजयोर्युग्मं इतिता
सूयंशर्वैर्गलानि जराचाति पतनोत्सुकवीत्यादिस्ताभूकातेसासंसारासार
रतानि संपीयसंसारख्याभिभेकृपाध्यात्मशास्त्रं विरंविचारयामासेतस्व
यः तत्रकवीलकान्दीनाहृशीककिमायिति नादित्यात्मजावपरामृश्यते
तक्रमथारोणेतिनस्यवृत्तत्वाहितभारसायोध्यविलाभावासानविशेष
मे तश्चितीतज्ञतप्राशोतस्निषोताहिधाशायो । तदातद्वेतपरोतदीहोनोविरज
तः तत्रैवातिहितासौवाधयतोपरस्फर तत्प्रीतौतत्समारंभौतिरांसौ
भा बभूवतुः पुण्योविरतरामरमणीयपदक्रमा शास्त्रस्य वायमाविचारव त्वा=
कान्धिशास्त्रार्थसतारामात्मरात् इत्यं विचारयामासस्वमात्मातमर्गनि
श सर्वप्याएत्तावाधियाधवलये दूया चुडालरेवाव प्रेतितावत्स्वमात्मा
नंकिमहंस्यामितिस्वयं कारयायमानतोमाह: कथमस्तुत्थितः
कवा देहस्तावज्जडोमतोनाहमित्यैवनिश्चय: कर्मेन्द्रियगणश्चाः
स्मादपिनाजडस्स: बुद्धीन्द्रियगणोप्येवंजडएवेतिदृश्यते प्रेर्यतेमन
सायस्मादवसेवंभवचकः ॥ मनस्तेवंजडमन्ये संकल्पात्मकशक्ति

प्रम लो मन

मनस्येतेपरोक्षेरिवणाचाराः प्रेर्यत्वेबुद्धिर्निश्चये: बुद्धिर्निश्चयरूपैकजडास्तः
न्यैवात्निश्चयः स्वातंत्र्येनेवसंनिहितं मनःकरणत्वाल्पते अहंकारोऽपि
स्मारोजडएवावशात्मकः जीवेनजन्यते पक्षोवालेनेवभ्रमात्मकः॥
तौ तेषैवात्मज्ञानेविद्याचातिपत्नौपयोस्तौलाद्विधाश्रयेत्वाद्विधाः आत्मज्ञानेनिस्तौतेषा
प्रायत्नाश्रयपरापिया: ययोस्तेतेत्रद्दृश्यंतिपरो आत्माविलक्षणपरोक्षविद्येतजडावित्त
बेखापुनःकोस्मि यत्ति श्लोकद्वयंवाक्यं अव्याहृत्तानंतसीमासीमामायाएवा
गतम्वचित्तेनमन्यारकर्णावारिपिधियास्वमात्मानामितिपंचकमायाप्रकारेण
विवरयामास. देहइति देहस्ताकजडः तत्रहेतुः मरः भिवित्रः चलत्वाभित्वे
वतिश्चयः कर्मेंद्रियगणाश्च असमादेतदभिन्नाति जडएव बुधीन्द्रियाणि
गणाोपिपरत्वालोकेलाघवकरवमनसा:यस्मात्मेवतोनेस्याजुडएवेतिहृदय
तेनिरवीयते पमतइति संकल्पात्मकप्राणिमनवत्तदेपरोक्षः पायासृतस्वत्व
कृतौ= प्रिष्टाः निश्चये: प्रेर्यत्वः इतिजड मनसोवाकिप्यत्रेणमिरिति तेषपरांगैर्निर
जुदाबादिमयायंचाविशेषाः बुद्धिरिति निश्चयरूपाबुद्धिश्चबातेनास्वतंत्र
जानितृश्चसंप्रेयासारिदिक्कांकारणवाल्पते प्रेर्यत्वइतिजडैवातिनिश्चयः
अहंकारइतिनिःसरः विपरीतरूपत्वाद्विलक्षणः चेष्टाराहित्यत्वाच्चुवात्मके
कोहंकारोपिवालेन भ्रमात्मकोऽहं इक्षाजीवेनजन्यते कल्पनइतिजडएव

त्रि॰ प्र॰ जीवश्च कलनाकारो वासनात्मा हृदये स्थितः सुकुमारो ऽन्तरस्थैः

६२ केनापि परिजीवति अस्मिन् ज्ञानमेतेन चैत्यो लेषकलंकिना जी

वो जीवति जीर्णेन चिद्रूपेणात्मरूपिणा ॥

62

अवशात्मक इति पाठे पवं शस्वभाव इत्यर्थः ॥ जीव इति हृदये स्थितः अतः कैरणप्रति फलितचैतन्यरूपत्वा हृदये वर्तमानः अत एव कलनाकारः कलितस्वभावः वासना मात्रशरीरमयत्वात् सुकुमारः अध्रुवः प्रत्यक्सुषुप्त्यावात्मनि लीयमानत्वात् । देवि यो जीवः [illegible] तस्य [illegible] केनाप्यव्यपदेश्येन प्रासाद दायिना [illegible] परिजीवति [illegible] एवं भवतीत्यर्थः एतदुक्तं भवति यथा [illegible] काशोस्ति तथा [illegible] प्रतिबिंबं [illegible] बिंबभूत [illegible] काशोस्ति त त्र सर्वप्राणिनां हृदि जीव ईश्वर आस्ते तथा [illegible] गुहां प्रविष्टावात्मा नौ हि तद्दर्शनादिति तत्रैव मायाविधेयो जीवः [illegible] मायेश्वर [illegible] गौडपादाचार्यैः कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः कार्यका रणतां हित्वा पूर्णबोधोऽवशिष्यत इति [illegible] इति [illegible] मत्वा [illegible] चित्यादिरूपत्वात् [illegible] त्यो लेशकलंकिना चैत्यो लेशो [illegible] संबंधः तेन कलंकिता प्रतिबिंबरूप

चैतन्यभ्रमवन्नाज्ञानिहि श्चिद्रूपेरोकजीवाति आमोदव्यपतेनेवरवातेनेव
चिद्रूपः अस्यजडकेयाशावयत्नश्चिद्रूपजडं मत्रजननगतोह
निविरविद्रूपस्वरूकाते एवंविद्रूपमध्यंतं बुन्यान्कस्वतनयाखयुं न
डम्यस्यमनस्कलत्वचैतन्यैवप्रबोधाते इदानीमन्यमीतेएकोनभावि
ही॰ न्यचैन्यते अहेतुविरकालेवहातनेयमत्तामय एतोहिचिद्विलासा
नामतो शुश्रीडामादयः अमनःस एवाजेन्द्रप्रधानविनोदिनाः ॥
कलविन्नाजीरमभूनादनात्मात्मादपिप्पादशुंवस्यान्तस्पत्नेनपतेनपि
दूपेरोवजीवाविश्वरसात्न्यरयाति ॥ एतदेव सहश्चातमाह चेतयति चेतस्य
मेवनाविरण्ड्रप्राति फलनाति तादात्म्यागिमानवन्नान्य स्वस्मात्मापुविवशविन्व
दूतन्यमनस्यजडवस्यासवयत्नात् अस्यशाडाध्यपदवस्याशानिभावय
नाडपत्तयाहूनाजडसन्महाजलगत्नोदिवि रविरवतूपविन्नाखवस्य इति
नयपकारमेति एवामिति एतद्विरूपएवस्तोवन्मयकारस्यचित्यातस्व
नयाहस्वयहूयावन्तयास्वयमवजडजाडडमा एतदयतमसवस्मन्कलत्पवश्र
त्वापिपुनश्चैतन्यतप्रतमाविष्टचैतन्यतमवाप्यते तस्यस्थानदवाक्यादिशब्द
६३ मिस्तुतेः इदानीनिजनयधिमकवाक्यं एवाविवेकेन एतत्सवत्यतामजाडुप्या
दितुपस्यश्राविकल्पते इत्यतादेतनामजन्मोदाकिवारचे अहोराति अग्रमेकवाकं
वीयन्नातयात्राजितानितांचिविवतीनिमित्तत्वाव नाद्यातामित्यर्थः कितादि

महाविदेहेकैवल्लीहम्महासन्नेति योच्यतेतिप्तकलंकात्सम्मा म्युनिरहं
कारत्तपिस्सी सकाद्विलात्तविमलालित्योदयवली सन्मासा प्रलपर
मात्मोदितान्माहिः परिगीयते वाशिष्टोवाच दिनानुदिनमित्येसा
सात्मारामतयानया निम्यमच्चमैरवनयावन्धभ्रह्मानिषिद्धिः ति
रगानितूयोसपालिर्दद्धालिस्मर्गहितान्तज्ञानिन चा द्वीमहता
वारवारिणी प्रसन्नमयलालितपरिद्वाश्नितयतया सर्वोप्या
गीतनयाजगामात्मपदे प्रयतो रथवृिवेकपुत्रस्यास्तवशादकौ
दयेतयेकृत मनुष्णे ध्योतनताङ्मुष्यलोकोवात्तिविबोधना प्रयता
मलवयागीकदाचित्साशीरविधृजा घपूर्वशोभामालोकयसू
पमालक्ष्याचहृन्पोयोवनुष्काचमंडितेपणतःपुनः काप्येक
राजसेनन्त्रिकात्यापिमलयात्ततोः प्रणीता म्लतसगरे वलशालव
पदेकच कृतानंस्पन्दनपूर्वोवराजसेग्मित्रराधिये कालोगढुपर्त
सांतम्प्रद्विनं सम्भयापत्ता गंभीरं च प्रसंन्नं कचेन्तव्यप्रवासिनोश्रिये ॥
त्यचा प्राणप्रयेति विद्धिकासांता धमुद्देश्ववन्तुपचैनंत्वप्राप्तिफलमलेवि
द्विवासः मानतस्य मेताः त्तेमनोड्डीदिद्विषादयः सर्वपवस्तुतोसतापि
केवलानप्रविष्य बाधकैरन्यमव यावनेनाविनाभद्भाविनउदिनाःप्राद्वर्भ

ता:ग्रात्मन: स्वल्पानिसूक्ष्माभावत्रूपेणभ्रमतोविन्ना:संनवृधावमेवावि
भेवानामसत्यविकर्त्तैलैनोलिमित्यर्थ॥मणाविदिति श्लोकद्वयवाक्यं महा
सत्त्वा परमपर्यायोनि:कलिकायामसत्त्वाविदारितसेवब्रह्मपरमात्मादिनामभि
गीयतेइत्यर्थ: नन्समेतिकिरूपादीयतेतयोरेक:समशब्द:महशब्दपर्या
य: समसर्वात्मिकेत्यर्थ: अत्यन्तवैषम्यवाचीतमेकारणेनिलनेननु
तयापिद्वित्वातुद्वित्वामिति द्विनसद्वित्वाविद्विंपरवाड्वाविद्विनंद्विनपरसत्याद्वि
ंवाद्विनत्त्वहेवृपिद्विनेत्यित्यर्थ: एषारूडालानिरागेति रागइहाडपात
५ न:ग्रासक्ति:वदमिष्टानिष्टवृत्ति:सर्वभिन्नभङ्गयोग:नजहातिदेयातावात
नचाप्नोतिरागतावात्॥अप्याहृति:श्लोकेरूडालानवानुजवंतर्त्तानिवे
दयन्ति नाकिंचिदिति नाकिंचिज्जगत्तावत्प्रसन्नवत्तिदेहनातलातिशतिवाध्या
मानत्वात्तासत्यसत्यमनीषणानित्वात् ग्रसत्वेसत्त्वयावावव्यवहृतुमयोगकत्र
नएवकिंचिदाकारंमत्तसन्नात्मनाकेनापिदाकारेणापलादिनपरंमसयेनाहे
नूनात्माग्रात्माकिंचित्किंचिदाकारंभिन्नतावमापन्नोनिपावत्ततेतत्र
६१ स्मिन्नहंश्रीमन्तीकान्तिमतीस्थिता ग्रस्मीत्यहमर्थ्यंत्वयं शरीरेहत्वावि
५४. धाभ्रावावस्तत्ततम्भवलोकवदिव्यतेज:पनदेवाह इदमिति इदंजगत्सर्वंपारि

ति.प्र. चूडलोवाच नाकिंचित्किंचिदाकारमिदं यत्काल्मागता नकिंचि
६४ दाकारं तेनास्मि श्रीमतीस्थिता इदं सर्वं परित्यज्य सर्वमन्यत्समाश्रि
64 तं यत्तत्सत्यमसत्यं च तेनास्मि श्रीमतीस्थिता यत्किंचिद्यथा किं
चिद्यज्जानामि यथास्थितं यथोदयं यथानाशं तेनास्मि श्री
मतीस्थिता भोगैरभुक्तैस्तुष्यामि भुक्तैः खिद्यामि नेति वा न हृष्यामि
न कुप्यामि तेनास्मि श्रीमतीस्थिता ॥

न किंचित्किंचिदिष्ववविलक्षणां सर्वसर्वात्मकं सत्यं च बाध्यं सत्यं च
क= मानं स्वालिप्त्तेजगत्यनुप्रविष्टेकलिप्तजगत्यनुप्रविष्टं सयथस्मादा
पितं तेनाहं श्रीमतीस्थिता यत्किंचिदिति यद्दृल्लोके विनुमिलासंता
तृप्यत्यान् नाकिंचिद्धविश्वविलक्षणात्वान् न च सत्तु यथास्थितं यथोदयं
यानाशं जानामि स्वप्नादि यथाकं तेनिनित्तर्वजानामीत्यर्थः
भोगैरिति भुक्तैरभुक्तैः परक्तैरविरुक्तहरगौ विषयक्तैश्च भुक्तैरपि भोगैर्न
तुष्यामि भुक्तानामभुक्तानां च विसदृशत्वाविशेषात् पक्षपातेहेत्वभावा
दिति भावः न हृष्यामि न कुप्यामि रागद्वेषयोरभावात् ॥ एकेति ग्रन्थाका
शं काशेन्वाकाशवत्पारि हर्षे केवले विश्वे हृदये हृदयवत्सर्वान्तर

हृचे

एकैवाकाशसंकाशे केवले रमे तस्मै राजलीलास्तन्मेतांसीमत्रीस्थि-
ता जगत्तां प्रभरेवास्मिता किंचित्मात्ररूपिणी इत्यात्मन्येवकथ्यामि
तेनाहं श्रीमतीस्थिता नतु विविधवराणाभिः स्वत्वाभिः शास्त्रदृष्टिभु
रमैसत्त्ववयस्याभिस्तेनाहं श्रीमतीस्थिता पश्यामि यन्नयनतामि
मिरिंद्रियैर्वा चित्तेन वेलहितं दृग्जालं किंचिदेव पश्यामि तद्विरहितं
नाकिंचिदिति पश्यामि तस्मादीगान्तिनाप्याविरोदयामि वाशिष्ठउ
वाच एवमात्मानि विश्रान्तावदती त्वा बवा इत्ला स्वरूपमात्रं [illegible]
त्वात्मानि एवैव रमे राजलीला मनोहरिणी वा चन्द्रस्पादि कुलकमो जगत्तामिति
नाकिंचिच्च [illegible] यद्विश्वसता किंचित्किंचिद्रूपिता भवति सर्वं विल
[illegible] रूपिणी [illegible] जगत्तां प्रभरेवस्वाविभ्रता विरय लि
[illegible] प्रकारेणात्मन्येवकथ्यामि
तानिति नतु विविधवराणाभिः नतु [illegible] शास्त्रदृष्टिभुवसत्त्वा
भिः [illegible] वयस्याभिः सखीभिः सत्त्वमात्रेण नाद्या
मि पश्यामीति एवं तु [illegible] पश्यामि एवं सति हिता
[illegible] पश्यामि [illegible] एवं कारिति [illegible]
वं किंचिद्रूपिणं पश्यामि नान्यः संदधामि [illegible] रहितं [illegible] किं
५.४. किंचिद्रूपं [illegible] पश्यामि इत्येवं [illegible] विरोदयामि

त्रि॰ प्र॰ शिरविधजउवाच असंबद्धप्रलापासिवालासिवरवार्णीति रमसेरा
जलीलाभिरहमेवंत्वयात्मजे किंचित्पत्काताकिंचियोगतः प्राप्त
65 हसास्थितः अकस्मात्यदसद्रूपसकथंकिलशोभते भोगेरंश्चे
नैकुस्थेहमितिभोगाद्वजहातिवः उपेवासनाशय्यायाः स
मितिकियोदयास्ति ॥ असंबंधेति रमसेराजलीलाभिःअहमेवंत्वयात्म
जे यथाहंरमेएवंत्वमपिरमसे नरम संबद्धप्रलापासीत्यन्वयः राजली
लाभिः मेरावत्वयात्मजे इतिपाठपक्षेदालीरमसेएवमप्यारकालमे
पि रमस्वेवरसे इतिहासिप्यामलापवीभिपर्वतित्यर्थः नाकिंचित्किं
विदाकारमेरजनीकोविपड्नागन्याद्रसानि पः प्रस्तदसास्थितंकिं
चित्सायिव्यादितरूपवस्तु त्यत्कानाकिंचिदव्यपदृश्यवस्तुगतता :प्राप्तः
त्यनेअसन्यदसद्रूपः त्यनेअसन्यदंवस्तुपदसकथंशोभते प्रमापोपक
स्यपरित्यागाद्याधारणकस्यवस्वीकाराद्धतिभावः भोगेरम्भोरि
तियदुक्तं मन्यादिरसानि भोगादितियासदकर्मको रेवभोगेरलुष्टइति
मन्यमान प्राप्तानापिभोगाद्वजहाति तस्मात् प्राप्तभोगत्यागात्दरिद्र
वट्टभोगोभोगपणीवः सतकथंशोभतेसेवासनशय्यायामितिषा
ठेयथायकिश्चित्कापित्रः परिविष्टेषापिभोज्यवस्तुमंत्रीतिहित्वाकार
पिस्वकायायाद्धुपारोपवशाद्यासनएवशय्यायामितिभवसंभारः

वस्य पश्यामि तत्र पश्याम्यन्ये देवत प्रलापद्वयं सत्यमस्य सक
किल शोभते तस्माद्बालासि कश्चासि त्वं बलासि विलासिनीति
नालोपा विलासिनि क्रीडसे क्रीडस्व द्वारि वारिहृदय च प्रविश
स्याहृहसे वाशिस्व ध्वज इति शिवं मध्यं द्रोलीनकन्यापाकिंगा
मागतायां कल्पनात्मानि विश्रान्तो मनवासीन उद्भवापरागीति
रिव नान्यचूडालाख्या व्यापारपराभवत् तदा तयोर्जन्मतापश्चात्
ध्यायोत्पयोः नमि भ्यापार्थिवलीलया भिः कालेवकृतिर्यो
ययोः एकदा नित्यं तत्प्राप्ताविशिष्टाप्राप्याभिस्वयं चूडालाया
बभूव शालीलयाख्यगामेः स्वयमागमैं सिद्ध्यपसान्नपक
न्यका सर्वसेमातनाद्वत्तसमापत्तवतुरिर्जनोपकैवैकान्त
तिरस्ताखासानावाशिखनांगतवं ऊर्ध्वगमारोपवनाचिरम्भा
नःस्वः स्यात तद्धस्य पर्यः॥ यत्तपश्यामीति महत्तुपश्यामि वद्धरादीभिश्चिव
यीकरोमि तद्दृश्यवस्तु न पश्यामि ता नु संदधामि यत्त्व दृष्टं हृदयस्य व्यतीरि
तं यत्तदेव वस्तु पश्यामीति यः प्रलापः तत्प्रलापप्रमत्तपर्यकवचनं यत्त्वत्का
रूपं शोभीतेवा पत्त्यसत्याख्याति पाठे इति एवं तु पोमतोऽप्रीभवतुः प्रलापो
पत्यनकार्यशोभितस्त्वर्थः तदेति तदा तस्मिन्काले तत्र देशात तेन

श्रीरामउवाच कस्यस्पंदविलासस्यविरामाभ्यासस्येमेवदाम्नस
नगमनाशेनतत्फलपत्रैकशालिनः वशिष्ठउवाच माधुर्यरवि.
धृजकस्याधसंगात्पत्तिनामिमा प्राणादिपवनाभ्यासात्क्रिया
सिद्धिफलांपरराड प्रज्ञाःस्पन्दविलासस्याभ्यासवसाध्येतिरवासा
नाः यद्वाशिस्थानासकोवानस्थानकादिक्रियेः॥
प्रकारेणावाद्यस्थितिमानपोत्तामिःपार्थिवलीलावकृतिरूपःकालोपयो
गोगोत्रिसंचारोधव पकदेतिरवासमानमेवाकाशगमनागमः॥किस्यै
ति स्पंदविलासास्यप्राणस्यगतिविशेषस्यविरामाभ्यासादस्यासस्यविर
माभ्यासात्स्वेनस्याइतिप्रोक्तफलस्यैवावधारणस्याशिवप्रश्नः
स्वसाध्येनरवासस्याःस्वस्यरूपव्याप्तिरिक्तवृत्तिविषयवासनानाशरवि
लाक्षाणिन्द्रियाणामभ्यस्यमानेनजिह्वासंकोचानंतरभेःसाधनेस्वसस्थसः
प्राणस्याग्निप्राणकालत्वनदनेनारखिलापिप्राणायामोविवापवोभ्यस्याःइ
वपापादानानिरोधेषु रेचकपूरककुंभकेषुविविधेषुपातोत्त्वयः
नच खुदादिषारस्तकोवेहेठणाह स्थानकादिक्रियाङ्कभेदि स्था
नकादिमगण्डप्रदणेस्थानविशेषःश्रद्धिमानस्याप्राणादिप्रस्तग
स्थानकादममरवन्ताकिमाडपाप्रभेदाप्रातेत्तत्त्वमलवर्धेनगडसंकोचः

भोजनासनशुद्ध्यावश्या ध्रुशास्त्रार्थभावनात् स्वाचारात्सज्जनता
संगात्सर्वत्यागात्सुखासनात् प्राणायामबलाभ्यासाद्धर्म
कालेलकेन चित् कोपलोभादिसंत्यागाद्भोगत्याग वद्धक्रो
त्यागात्सततनिरोधे क्षुस्तु बालीविधेयंता प्राणाः प्रभुत्वाह
खि॰ त्स्यपुंसोत्सत्याङ्ग्वासिताः राज्यादिमोक्षपर्यंता समस्ता
फलसंपदः देहानिलाविधेयत्वसाध्याः सद्वस्त्रराघव परि
मंडलिताकारपर्यं स्थानसमाश्रिता सन्नर्वं स्वतिकाता
मताडीवाङ्गिधातुनाश्रिता ॥
खेचयाऽपरिनिनधानिरोधज्ञानिविवेकः नेत्रमूलवंधलद्वरागांपाश्चि
भागेनंसंपीड्यथानिमाकवयेद्गुद सुपानामूध्रमोक्ष्यमूलवंधो
पाभिष्यत् खेचरीलक्षणान्वज्रस्यः प्रथंजक ॥ भोजनाशयवनश्रम्रौ
भोजनस्य भोजनलुतः शुद्धिर्हितमितमध्याभावः आसनस्य शुद्धिरासनस्य निर्वि
कारत्ताशास्त्रशास्त्रार्थभावनात् योगशास्त्रस्य सम्यगनुसंधानात् स्वाचा
रोयोगानामनुष्ठानात्सज्जनायोगविदः सर्वत्यागात्सर्वकात्तत्स्याग
नात् राज्यादीनि देहानिलाविधेयत्वसाध्याः प्राणजयेनक्रांतिमादयोपि
सिध्यन्तीत्यर्थः परिमंडिलितेति श्लोकद्वयंवाक्यं परितोऽमंडलितोऽमं

ति·म·
६७
67

वीतरागस्यावर्त्तसदृशी सलिलावर्त्तसंनिभा कीटादिप्राणिजातेषु
सर्वेषु प्राणिषु सदा शीतावर्त्तस्वभोगींद्रभोगवद्भुमंडलाकृताः
नंसास्पंदोपपन्नमालेनानिशमि तस्यास्तन्मध्यवर्तिन्यस्मिन् कद
लीकोशकोमले पार्वती परमा शक्तिः सर्वशक्तिप्रवप्रदा श्री
निशान्निश्वसद्रूपाकायितेव भुजंगसी संस्थितोर्द्ध्वदिन्नमूद्वीस्वं कुं
डलीकृत्यवाकरोयस्याः साममर्मस्थानं समाश्रितो तस्योर्द्ध्वकुंडलीस्था
नंताभीस्तिर्यगधोर्ध्वंतः स्वस्वप्रकान्तिरूपासा ह्यष्टधा कुंडलीकृतेति या
ज्ञवल्क्योलक्तृस्योर्द्ध्वनाभेस्तिर्यगूर्ध्वमधश्च कुंडलिनीस्थानान्तिरूपणात्
नाभेरवमर्मस्थानात् नाभिस्थानमारभ्य मर्मस्थानसमाश्रिता
भवति नाभिश्च हृदयं गार्गि किंठकूपतपेवचेति याज्ञवल्क्येन मर्म
स्थानेषु परिगणनात् ॥ वीतरागस्यावर्त्तसदृशी वीतरागीदृशस्योपरि भागो
यस्तत्वास्तत्र वेष्टनतद्रूपस्यावर्तः तत्सदृशी सलिलावर्त्तसंनिभा यतः
शीतावर्त्ते तापकस्तुभ्भस्यभोगीन्द्रस्य भोगवद्देहवद्वृत्तमंडली सर्वप्राणिना
नाम्नाडीशब्देरहृन्नाम्याग्निवेष्टनिकानाम् ग्राहिकेश्शानिकेनितिप्रसिद्धाः
कारणविचाराडीपवमानेनवाधुनानाम्निनाराजनसारस्यदानिशमीन्यसूत्रयः
तस्या मतिस्थौकषयं वाक्यं तस्याः पूर्वोक्तायानाडाः कदलीकोश

अस्यां तमस्ता: संवधाननाडीो हृदयकोशगा: सा च कुंडलीति
स्पन्दस्पर्शसंविकलामला कलोकाकलनेनातुका यैनाचेत
नैवाकिन जीवतो ज्ञीवितोयातो मननीहुमत्तास्थिता संकल्पात्से ना=
वसंकल्पोबोधातुक्रिरितिस्थिता मलकायान्वितायातासो:
बाण्वेष्टकाभिधास्थिता कुंडलिनी देहे जीवशक्तिरनुत्तमा:
प्राणापानात्मक पन्याद्धकर्णप्रवृत्यसो समानैवोर्ध्वमा
यानीलमस्ता धायद्येत तन्नुभवन्ती मायाति सैव प्राणयम
वन्कोमलेक्षम्पतत्त्वेजोपिनी भुजंगसीम्मानि शंनि श्वसद्रूपा स्पंदना
हेतुत्वतां ऊर्ध्वं कितमरवीसवीसाशक्तीनाजवमदाडहासेलें: पाव
नीपवनसंबंधिनी परमाशक्ति: तंस्थिता पंचकस्यामिति प्रोक्तत्वयं वाक्यं
अस्यामेव प्राणशक्तो हृदयकोशगता: समस्ता नाड्य: संवधास्थिता: स्पंद
र्शसंविकलाक्रियाहेतु: स्पर्शानुभवहेतुश्वक्रमलासैव पावनीशक्तिर
त: कुंडलिनीत्युच्यते सैव वकलतेन बंधनेन हठभाकलेन युक्ता चेतनेन
तातोत्यास्पर्शानुभवहेतुश्वक्रमला सैव दनेनाविदित्युक्ता जीवनाडश्वास
तांचेष्टताहेतु: ४

ति. प्र. सर्वथात्मनितिष्ठेद्वेत्यक्तोर्ध्वाधोगमागमो ततत्तोर्ह्यपनेया॥
६८ धिरत्नम्मर्त्तुत्तरो ग्रंथः श्रीरामोवाच किंविनाश्याधिमुकुत्पादाः
पारीरेस्मिन्मुनीश्वर आधयोव्याधयश्चैवयएपा वंकप्रथास्तु
68 मे वशिष्ठउवाच देहदुःखंविद्धिव्याधिमाध्यंवासनामय
मौर्ख्यमूलेहितेविधानित्वतत्त्वज्ञानपरिक्षयो अनात्मज्ञानवशगत्वे
क्रियाक्रमराविना हृदिस्मितबकुरुरज रागद्वेषघनाःसाइदंधा॥
तदुं ^न ग्रामिदंनेतिजाज्ञंबुधान् आधयःसंप्रवर्त्तन्तिवर्षास्त्रमिहिकायथा॥
मोहत्वा निरूवाप्रवर्त्ततात् जीवशब्दवाच्यत्वांगतामनश्वाश्मररागहेतुत्वान्मन
इति स्थितासंकल्पाद्विविधान्मनोरथकल्पनात् संकल्पशब्दवाच्याश
क्तिमपिवोधनान्निश्चयोत्पादनात् बुद्धिरित्युक्ता सैवचाहमित्यभिमा
नात् अहंकाराभिमतांयातास्तनीवृर्यष्टकशब्दवाच्यापीत्यन्वयः स्थि
तेति देहेस्थिताकुंडलिनीशब्दवाच्याप्रकृत्तमायाजीवशक्तिरस्ति
असावेवप्राणापानस्वरूपत्वात् अथऊर्ध्वंवजाति सामाराश्चक्रिः
समस्तेवकदाचिदूर्ध्वमायाति अप्यानतरसम्मस्तैवाधोव्रजेत्तत्त

स्यान्निर्वाणमगत्तेरधुक्तत्वात्कुमानजीवोऽस्तीति मरणमायातीति यस्मात्को
रणात्प्राणमयी स्यात् ॥ सर्वथेति साधारणधर्मातिरिक्तोधर्मस्तद्वशा
त्कृत्तदोषगमनाभोऽस्याको यात्मानिर्देसर्वथा सर्वेणापकारेणाति खेदे
नाहिंसमनुत्तरो यत्नः मानुषस्यान्तर्हितित्वात् हेतोर्जीर्णोव्याधिरि
त्युपलक्षणाजरामरणादयोपिहीयन्त इत्यर्थः किमीति विनाशोत्पा
दयावस्थान्तर्हितत्वयेति कोविनाशोयेषांकाउत्पादोयेषामिति वकुमी
हि: देहेति देहदुःख शारीरदुःखलेकव्याधिविदुःखासनामयं मन:
मदुःखवस्तुमाधारव्याविदुःनेऽमि म्यापिदुःखेनत्वद्यानपरिहृतयेनाव
ता- तानिर्भावसामीभोऽरव्यस्त्येलेतानमलोविघात न्नत्वेति श्लोकद्वय
वाक्यं मनतवज्ञानवशातःनत्वज्ञानाभावात् स्वेद्रियाक्रमराविना
इंद्रियजयाभावेसति तानवाभत्येत्वमत्स्मइय हदिरण्येयमुक्तेहुतो
जीड्रावशान् इदंवस्तुप्राप्सर्वं नेत्येवकृपाद्यन्तमोहदम्या धायःमत्रवक्तीति वर्षेन्त
वर्वत्तोमीहिकाःआलेयानीच ॥ भेषामीति श्लोकचतुष्टयंवाकये इथाम्
सुधैविकायवाधित्पाउस्पशंस्फुरत्त्रीभुमौर्यविघनन्नांगन्ते सानिउरत्नस्प्दो
बोदकहेनोऽडिष्टसृपात्रस्पात्यवहारेणडुर्ह्यस्यसमशान देशराक्रमरोन
दुष्कालेम्लच्छादौभोजनादि व्यवहारेणाडुक्रियया: शवहेलादिरूप
वा:स्पृश्यानभवन्तीनकथाद्दिहाघिनजनानामासंगदोषेणाडुर्भो

ति॰प्र॰
६९
69

भ्रशंस्फुरन्तीस्विकाससौख्यंविह्वलतांगते दुरन्ताभ्यवहारेणदुई
प्राग्जन्मैसेतच दुष्कालव्यवहारेणदुष्क्रियास्फुरणेनच दुर्जी-
नासंगदोषेनदुर्भावोद्भावनेनच हीशात्वामहाविसर्गात्वाहारी
राणारम्भसत्तोसारागोविदुरत्नांयातेकार्यस्यविकलीकृतो दो-
स्थितन्यकारस्यानघेवाहासापिदेवास्यकर्तृति नथाःप्रहासिता-
बाध्यमिवाकाराविपर्ययः प्रतिकलाबोहिकीवापिशुभावो
व्यशुभागगतिः सैवाधिकासेवनस्यात्ताश्मिन्योजयतिकर्मो॥
वस्यवको धर्मदुर्ज्ञाचलेनच्यवनुरागरीणांप्रारणसंचारमार्गरागात्तीरणत्वाहर
रात्वाहारे ग्रसतनोसारगोविधुरत्नाविकस्यंयातेकार्येणविकली
कृतेस्वप्टोकृतसतिदोस्थित्यकारस्यानदुःखस्तुर्दैष्येमहातार्दि
रूपारम्भाधिकारियते प्राहुर्तिदाबाम्यांचाप्रितयत्नपूर्णात्मयाःस्वा
कारविपर्ययोऽकृतयद्रूपहृन्यकृत्यन्वयः प्रार्तिर्ष्वजन्मसम कि
गयोहिकोहृजन्मान्तिसंभेदाशुभावायायान्निर्वासनास्वाधिका
प्रवलासेवनात्मिनश्वानुरूपशुभेत्वशुभेवाकमेव्यवहारेतस्यात
नैवप्रकारेणयोजयातिप्रवर्तेयाति दुर्वासनावशगात्मापिजुसप
वारम्भारत्नीभावाय प्राप्नोयइति एवंप्रतिकिनप्रकारेणाहीवधेह
ति कोपिर्किंविधोस्ति सामान्यः सारभूतप्रेक्ष्यति नचपोव्यवहारसा

आधयोव्याधयश्चैवजायंतेभूतपञ्चके कथंचैतेविनश्यंति ॥
राघवानांकुलोद्वह द्विविधोह्याधिरस्तीहसामान्यःसारएवच ॥
व्यवहारश्चसामान्यःसारोजन्ममयःस्मृतः प्राप्तेनाभिम
तेनैवनश्यन्तिव्यावहारिकाः आधिक्षयेव्याधिभवाःलीय
न्तेव्याधयोप्यलं आत्मज्ञानंविनासारोनाधिर्नश्यतिराघव
यथारज्ज्ववबोधेनविनासर्पोनतनश्यति सत्वमाधिक्षयाद्व्याधि
पत्तुद्रव्यमन्त्रशुभक्रमैः चिकित्सकादिशास्त्रोक्तैर्नश्यन्तीत्य
त्रहेतुरस्याधेःसामान्यस्यव्यवहारस्यविद्वदविद्वत्साधारणत्वात् यस्तुजन्म
मयोजन्महेतुराधिःसंसारस्मृतः हृदयत्वात् शुद्धवासनामयश्चा
धिःसामान्योमलिनवासनामयश्चसारइतिनाभ्यर्थंप्राप्तेनेति
व्यावहारिकाःव्यवहारमात्रप्रयोजना आधयः प्राप्तेनमनसाभि
मतेनैववस्तुनानश्यन्तीद्रव्यप्राप्तौरिच्छानिवृत्तेरुचितत्वात् आधिभा
वाव्याधयोपिआधिक्षयेसतिलीयन्तेशाम्यन्तीति सारस्त्वाधिरात्मज्ञा
नेविनानश्यति अविद्यामयत्वात् अनाधीति द्रव्यादिसाकल्यक्षा
यादिरूपाणिमन्त्राश्चैत्यफलजपहोमादयः शुभक्रमाःदेवब्राह्म
णासत्पर्यादयः ॥ पुरीति श्लोकषट्कंवाक्यंवित्तेविधुरितेविदितोसवि
चितइति ॥

नि॰प्र॰ श्रीरामोवाच आधिक्कथंभवेद्व्याधिः कथंचसविनश्यति
७० इतिमेभगवन् ब्रूहिप्रसन्नपदयागिरा वशिष्ठोवाच चित्तेविधु
रितेदेहस्संक्षोभमुपयातिहि नपश्यतिहिक्षिप्तोजन्तुरग्रमेवनप
70 श्यति अतस्त्यक्त्वाप्रकृतंमार्गममार्गमनुधावति प्रकृतमार्गमुत्सृ
ज्यपराचीनहिरिणोयथा संक्षोभात्साम्यमुत्सृज्यवहन्तिप्राण
वायवः असमंवहतिप्राणेनाड्योयान्तिविसंस्थितिं अ
सम्यक्संस्थितेरूपेवयावराणांप्राणविक्रमाः कुजीर्णत्वम
जीर्णत्वमतिजीर्णत्वमेववा दोषायैवप्रयात्यन्ननाडीप्राण
विपर्ययात् यान्यन्नानिविरोधेनतिष्ठन्त्यंगः शरीरके तान्ये
वव्याधितांयान्तिपरिणामस्वभावतः एवमाधेर्भवेद्व्याधि
स्ताधिनाशाच्चनश्यति यथामंत्रैर्विनश्यन्तिव्याधयस्तत्क्रम
देहः संक्षोभमायाति चित्तायत्तंधातुबद्धंशरीरमिति एतदुपपा
दयन्नाह नपश्यतीति उद्विग्नोहिजंतुरग्रेपुरोभागमेवनपश्यति कि
मुतान्यत्प्रत्यक्षमितिशेषः तथाप्रकृतमार्गमतवेद्यमार्गमकार्यमेवान
धावति शरेणविद्धोहरिराद्रुवान्नत्र देहस्यसंघातमयस्यसंक्षोभा
त्प्राणवायवः साम्यमुत्सृज्यविषमंवहन्तिप्राणेविषमंवहति

यथा विरेकं कुर्वन्ति हरीतक्यः स्वभावतः भावनावशात्तः कार्यं
यथा यरलवादयः शुद्ध्या शुद्धपयसा धौतक्रियया सा पुनरेव
या मनः प्रयाति नैर्मल्यानि एकषे रोचकं काञ्चनं प्राणदोदुः
शुद्धे चेतसि राघव शरीरे दुष्टदुष्टे तस्य कर्तुं निर्वाणं भवते यथा
सत्य शुद्धो वहत्यन्ते कर्मसु प्राणवायव उदयन्ती न व्याधा
ति व्याधिरन्नैर्विलयं यान्ति आधिव्याधिविनाशे चोक्तो नाशोल वो
ति क्रमेणैवापि कुण्डलिन्यां कर्पायोगमधुना प्रकृतं प्रस्तौ ॥
संति नाडीशाविरसास्यन्ति विषमा स्यन्ति यान्ति एवं नाडीनां प्राणमार्गाविवि
र्यवात् वैषम्यात् क्षोभ उत्पद्यते दोषा यथा दोषा कुर्वन्ति कर्मजीर्णाति
मजीर्णमेव वा प्रयाति एवं प्राणवायौ विशरीरे विरोधेन कुर्वन्ती व्याधि
रूपेण गच्छन्ति नात्यैव यान्तोप्यपि परिणामस्वभावतः विपाकवशा
ब्रा० द्वाधि रूपतां यान्ति एवमुक्तो नष्टकारणाधिर्भवेत् तं चाशाबलेश्वर्यन्तियथाय
या मन्त्रैः स्पष्टारोग्य हेतुभिर्विलयं यान्ति तस्य क्रममेव दर्शयामि स्पष्टीकरणाय ॥
यथेति हरीतकी हरीतकीफलानि यथा स्वभावाद्वा विरेकं मलमोच
नं कुर्वन्ति तथैव यरलवादयो मन्त्रवर्णा भावन वशात् आरोग्यसम्पा
ति ध्यानवशात् रोगानिवृत्तिरूपकार्यं कुर्वन्ति तथा फलोपजनितानां
भावनैवेति व्याख्यानात् आधिनाशात्तज्जन्यव्याधिर्नश्यतीत्युक्तं तत्त्वा:

न्त्वा:

नि·प्र· प्यमित्याकांक्षायां तत्प्रकारमाह प्रश्नयेति श्लोकत्रयंवाक्यं प्रश्नयानिर्द्दि
७१ श्रयाभ्रमयया क्रियया पार्थिवार्चनादिरूपया साधुसेवया महाप्रश्रयप्रश्नरूपया
चयापहृये सन्निमतीनैर्मल्यंप्रयाति निकषेरालकंचनामिवतद्वत्प्रयेत
सिष्यस्य मतिर्देहेत्यादि दःसङ्गेर्वर्क्षिते स्वर्गादावपि निःसार्वं बुद्धिनैर्मल्यप्रका
शश्वतापासतिष्णुप्रोक्तानैर्मल्यं सन्निधारागावाधतः कोमेन वृहूानि न
पासाम्येनवज्ञ:संसारान्निगमर्यतिनिनतान्ना नांजुरराणव्याधीवनिप्रयाति
प्राधीति प्राधिर्वाध्यातिनिस्पात्रिकर्मोता शब्दाम डरूपात्त्रिकाम क्षत्र
श्रेष्ठिपूर्वोक्तप्रकारेण प्रोक्तो धधुनाप्रकृतंकुंडलिन्याकुंडलिनीविषयंक
थायोगंकथ्यमातंयोगंश्रुताउ ॥ पुरीति फूत्कारःकुंडलिनीपूर्वोक्ता पूर्वरूपका
पूर्व्यरूपकापरास्वस्यजीवस्य प्राणानामीको विद्धिकुंडलिनीम
नरामोदस्येवमंजरी नांयदास्वकाभ्यासादासर्वस्यापित्तेसर्व।
नंदेतिमेरवस्येर्ध्यकायस्य पीनतानत्या पदास्वकस्तत्राणात
रायतप्राणानामातुतं नीयतेसंविदेर्वोधंस्फोटधर्मोपक्रमं ॥
पवास्वास्यपूर्वरूपकामित्यपताध्याख्यायस्यतस्यजीवस्य प्राणानामि
काप्राणानांमनांविद्धि प्रामोदस्यमंजरीमिवयथा हि मंजरीसत्यमेवा
मोदक:प्राणमिति तथाकुंडलिन्यांसत्यामेवजीवइतिभावः नर
मिति पदः स्वका भ्यासात्स्वकाभ्यासेव पाद्धितो नांकुंडलिनीमा

पूर्यतमानं निर्विकारं संस्थीयते तदा भैरवं मेतुतं वधिस्थैर्यं स्थिरत्वं कायस्य
चैतन्यं स्थोल्यं चेति प्राप्नोति तादृक् एस्तकाभ्यासेका मोमेकरिवा स्थिरः
स्थूलसूक्ष्मभवतीत्यर्थः यदेति श्लोकत्रयं वाक्यं यदाकुसाकुंडलिनी ह्स्र
कम्पसा[illegible]रयतन्मूलाधारा[illegible]एस्तकाता पूर्णः [illegible]यतो दीर्घ[illegible]प्राणायामा
[illegible]यादि[illegible]भवति[illegible]संविदा[illegible]गतिभावतयादु
[illegible]परितना[illegible]दे[illegible]नीयते धर्म[illegible]केनावि
[illegible]विधा[illegible]कुंभक[illegible]
रायतप्राणाय[illegible]कुंडलिनी[illegible]नीयते तद्वदित्यर्थः ॥ तदा सा कुंडलिनी सर्पीव
सर्प्पी[illegible]दंडोपमा यत्र नाडी[illegible]
[illegible]
[illegible]योगिनेः[illegible]
[illegible]कुंडलिनी[illegible]
[illegible]
[illegible]दंडोपमा[illegible]
त्ति तदा वदेहे[illegible]मेव[illegible]
[illegible]

ति॰ प्र॰ नवदित्यर्थः इत्यादि इत्यभ्यासविलासेन इह शाम्भवाभ्यासविशेषयुक्तायोगेन योगिनो
७२ व्योमगामिनीं प्राप्नुवन्ति दीनां दरिद्राः स्वदशां इन्द्रपदमिवेत्यन्वयः ब्रह्मनाडीति =
श्लोकद्वयवाक्यं यदा सा कुण्डलिनी नाम परा शक्तिः ब्रह्मनाडी मध्ये हि न सुषुम्नान्तः =
प्रवर्त्तमाना ऊर्ध्वकपाटस्य मूलरन्ध्रस्य वा लिङ्गादि द्वादशाङ्गुलमूर्ध्नि [illegible]
परिमितस्याकाशदेशस्योपरिभागे नाडीमातानिरोधिनाम्नी नाडी शिरोधकेन
व= योगेन [illegible] सूक्ष्मात्सूक्ष्मस्थिरमवस्थाव
भासोपि न दृश्यतेस्मिन्काले व्योमगदर्शनात् सिद्धविद्याधरादीनां रक्तवराणां द
चिदाकाशहरसंस्थेन [illegible] इत्यन्ते व्योमगाः सिद्धाः स्वप्न
वन्मार्गदर्शनादपि जवाद् [illegible] दशान्ते देवकाश [illegible] प्राणोपि
रन्ध्रियन्ते [illegible] प्रविशत्यपरां [illegible] सूक्ष्मा [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ ॥
दर्शनप्रकारमेवाह चिदाकाशेति चिदाकाशहरस्यसंस्थेन चिदाकाशं [illegible]
[illegible]
[illegible] व्योमगाः सिद्धाः स्वप्नवत् [illegible] न केवलदर्शन

मार्गैस्चिर्षदन्याथिप्रयोविनाभ्यासमादाशिद्धिंवभ्यसत्तीत्यर्थः परदेहप्रवेश
प्रकारमाह स्ववदिति स्ववाहक्राद्वहृदिद्वादशांगुलपरिमिताकाशदेशपर्यंतरेच
काभ्यासस्तयतासायवियोगाद्व्रतो: मनसो प्रारावाधौविवंस्थितिनीतेसतिअप
रशरीरेदेहान्तरप्रविशति परकायप्रवेशसिद्धिर्भवतीत्यर्थः सद्भेष्विस्थादिना
त्यर्थंगमस्तसिद्ध्ययेवस्याकाशस्यस्पर्शार्थेव्याप्यर्थंवाग्रपकापः अनुतोव्याकलनांवा
चिकथ्यलीयते कार्यस्यैकत्वात्नपरिणामभेदेचभेदप्रसंगादितिभावः एकमिति
चिन्मात्रमेकमेवास्तिजगत्नजातमज्ञाः पदार्थसंदृश्ययोपिनोसंति॥ नादिति त
तोविलीनोत्माबात्मात्मसंकल्पोत्सुखतागत यदातदाजीवतिथोक्तमावि
लातांगत अस्तत्वमेकसकंपमेनेदृशरीरकांजीवः पश्यति मूढात्माबालो
यद्वाभिवोद्भूते एवहिविदितात्मानोभावयंतियत् तन्त्रयैवाभ्युपश्यंति
हृदभावंयातियाहृदभावांतुसंधात्वाविमूढात्मपिराघव विवंतपत्यस
त्तामस्तांविपत्नामपि एवंवस्यावदेवैस्मोवक्तेहृदभावंयात् अप
तेहितदेहादूरत्नादियालोकितंसुकः सत्यभावेनतुस्रोपदेहोदेहोभवत्य
ला हृदयत्वसत्यतावेनव्योमताप्यातिदेहकः अशोन्नादिपदप्रातो
भावव्यायुत्तिशेहृश्री सलमेयमहांवदेयोगसांतिद्धिंविद ॥

ति॰ प्र॰ चिन्मात्रं वस्तु संकल्पोन्मुखतां तत् यदात्मैवात्मानं चिन्मोति उपकरोति
७२ तदा आविलतां कलुषतां गतं जीव इति प्रोक्तोऽस्मत्यामिति सदात्माजीवः
स्वसंकल्पधर्मेण बालो यक्षमिव असन्मेवेदं शरीरं पश्यति एवमिति एवं त
विदिता त्रिसमालोकिनी स्वनुत्पन्नतत्त्वाः पुरुषाः यद्यद्रूपमेव भावयन्ति तत्तदा दृढ
७३ भावनया तद्वस्तु तथैव स्वान्ते पश्यन्ति हठेति सदात्मज्ञानरहितानामपि दृढ यथा
भावनाकृतं धावनाद्भावो भवता हठभावनायाः सामर्थ्यादिहं यद्दुःखेदकारि
षिदं कर्मस्वप्नजातत्पत्ति ... उदकोशिरं विवाहिनि कर्मावियत्तांडु
खलनुतां तपति एवामिति एवं वृत्त्यप्रपत्तीत्यंकुत्र सत्यार्थः
नदुनदर्थस्वरूपं सहुपलोकितां किंवारितामित्यर्थः आरोग्यादीति यो
गसासिद्धसंविदो योगप्रवभावनोतेन तपैव... ज्ञायते नास्ति इत्यत्र यातं
विषयांतेषां अरोग्यादिपदप्राप्तावपि इत्यर्थः इत्थं भावनायुक्तिः
सत्याभा अज्ञत्वभावनायां मानसे महत्वभावनायां महिम्ने ...
गरिमादिस्तायिकापि प्रजितिः सुखेन लभ्यत इत्यर्थः ।। आरोग्येति
मांडुडालाप्रवं वृत्ताभ्यासवतीयारोग्यादि ... प्रवर्त्यउक्तावस्थं वे
मानवः नगरादिवित्तगणं विलोकवृपेति विस्तरं विजहारीत्यर्थः संवी

अणिमादिगुणैश्वर्ययुक्तासान्नपभामिती "एवंमृकण्डुडालावितानाभ्यासवती।
सती जगामाकाशमार्गेर्गेणाविवेशांबुधिकोटरांचवाखवडुधापीठंगंगे।
वामलपानिला तत्रागमयागताभर्तुर्वित्तस्त्रैवर्यपयान्नदाम्भर्तारंबोधया
मीतितद्गुणायमवेदते यत्नेनवम्भर्तारमानिमतानाम्रतंप्रति पक्षशोबो
धयामासपितावालामिवात्मजं नचासावापनद्धत्तोराजाविश्रान्तिमा
न्माति मुक्ताफलंत्वसंह्निष्टमुक्ताफलंश्वामल प्तावत्ताधिकाले।
नतामेकग्रागणालिनी वालोविद्याभिवन्दपमूडालाडविदस: माघ न
लब्धानमदिश्रान्तितांसाधिधियमानम: दर्शयामासनोयत्न: सूद्र
प्रेवमरणीक [illegible] श्रीरामोवाच महत्पापसिद्धंप्रियोगेन्यायतसं
मपिशाशिवपुत्र: यत्नेनभापत्नोपोगं बुध्यनेत्य: कथंसमोग।।
अधिकोटरप्रवेशेन पातालगमनमुच्यते तापाकिनि सम्बुडालाभर्तुर्वित
स्यालिंगमुनापर्यदशाननपिपरागतानिदा भर्तारंबोधयामीति उपायनडुप
यंनहुधवोपायमेवावेदतेतिविचार पतितनपुरालिंगनमादिकमपेक्षते विप
वम्हपवेयतादद्वादितिभाव: नचेति मुक्ताफलममलोमुक्ताफलेकसंधि
तंमत्त पप्याविश्रान्तिंतापततानिनप्रदितिभाव:।। उपदेशेति उपदेशक्रम:

नि.प्र.
७४

वशिष्ठोवाच उपदेशक्रमोरामव्यवस्थामात्रपालनं ज्ञप्तेस्तत्कार
णंशुद्धाशिष्यप्रज्ञैवकेवलं श्रीरामोवाच एवंस्थितेवदनेक
मेतद्गुरुःस्थितो क्रमोगुरूपदेशाख्यआत्मज्ञानस्यकारणं व
शिष्ठोवाच अत्रत्वंशृणुपवाः कश्चित्किरातोधनधान्यवान् श्रां
तोविंध्याटवीमार्गेकुडुंवीब्राह्मणादिव तस्यैकदानिपतिता
गच्छतोविंध्यगतागुले एकावराटिकारामतत्रगुल्मालसमावृते
कार्यरणात्सप्रयत्नेनसर्वत्रतृणावृत्तादिकां कपर्दिकार्थमन्विषेडम श्लो॥

गुरूपदेशात्मकउपायव्यवस्थामात्रपालनंव्यवस्थाज्ञानवशात्तत्क्रम
र्यादानत्मत्रस्यैवपालनंज्ञप्तेरात्मसाक्षात्कारस्यकारणंशुद्धाशिष्यप्रज्ञैव
ज्ञप्तेःकारणमिति एवमिति एवंस्थितेसति जगतिस्थितोलौकव्यवहारे
गुरूपदेशाख्यःक्रमः आत्मज्ञानस्य कारणमिति तत्कथं केनप्रका
रेणवदेनप्रकार वदेत्यर्थः अत्रेतीति किरातः वैश्यः किरतिधनला
भायं घटतेइतिनः प्राप्तोतिव नाधिगुणानांगुणानां हिरण्येनेतिभूत्पन्नेः
वैश्यविडंवनोकिरातःकदर्यसंविभजनिवञ्चनात्किरातइतिकेलपाठः
धनधान्यवत्वस्यब्राह्मणादिवकुडुंविलस्यादितत्रयमर्थःएकपर्दिका।

ततो दिनत्रयस्यान्ते तेन तस्मात् कुजंगलात् दृष्टौ ऽद्य विप्रप्रतिमौ लब्धासि ।
ताम्रनिर्मलात् यत्र तत्र किराटनकपर्द्दी विनैव तु रत्नं लब्धं गुणत्रय ।
मतो राघव मया दीना तस्यास्तु गुरोपदेशेन सा आत्मज्ञानमवाप्यते अन्यद
न्विष्यते वा न्यलभ्यते ऽपि गुरुक्रमात् तत्वस्यास्य मूलार्थं स्पष्टरूपक
कथनं यत्तं अकारणं कारणानां परमो विकपर्द्दकः इति किराटो
न्वेषणा स्यचाकिराप्त प्रत्यक्षौ वित्यात् तस्यान्ते विंध्ये जंगले जंगलप्रा
यो देशः जांगल इति पाठे अल्पोदके स्वल्पतरु स्थलं वराटिका कपर्द्दि
लोभाः काकार्पि सर्पादि निकृष्टपराणां स्वभावः कार्पण्यपरा शायं स्वल्पः त्वरा
बुसादिकं च संकटे गरः कपर्द्दिका र्थं पतित्वा वराटिका मन्वेष्टुं जनत इति
कुजंगलात् कुत्सितात् दुराराप प्रदेशात् यथेति श्लोकद्वयं वाक्यं पश्यात्ति
कीराटनकपर्द्दी न्वि धीराणां यत्र गन्तुमूल्यं रत्नं लब्धं तस्या गुरोः सुतोपदेशेन सिद्धो
रामस्य आत्मज्ञानमवाप्यते वाप्यतोऽपि यस्मात् कारस्मात् गुरुक्रमात् गुरुपदि
ष्टादुपायाद्धेतोः अन्यद् उपलित्वं वस्तु वा विघ्यते घायते अन्यद् उपलितं वस्तु
वा लभ्यते सम्यक् ज्ञायते तत्वं तेषां महावाक्यस्य वक्तव्यस्य तत्त्वस्य तत्त्वस्य गु
रूपकथ्यवर्ण्य गुरुपदेशः अकारणानां साक्षात्कारणानां परमयोः कपर्द्दस्य इव प
रपरया कारणानां गतः ॥ श्रीमत्सांदेव्या कवचसंग्रहम् ॥ तत्र इति तत्र

स्पे: ज्ञान

श्रीवसिष्ठोवाच ततः शिखिध्वजो राजा तत्त्वज्ञानपदं विना कुंभगा
त्परमोद्भूतमध्यात्मविवर्जाः दुःखवासितादिप्तितमतामतनामयंविविध
लिखु नारवभीस्थापतिमाड तदेमतिवासिवास्ववा दत्तवतीनिराश
वंतोर्थयाद्यांसवकारत नव कुद्धादिक वनेवचानपारेतोदिम सं
वैयारपिविसिकात्यतमनाग्गपिलब्धवान् विनाय रवयोदीतोसत्
पस्यतविशोपमं ग्रथैकोस्कांतगत रुद्डालामेके मेतोस्थिवो
इदम धृत्यमकद्यावासाथे धृजः मूकोराज्यावरकोलद्दृत्यावि
भवाभ्रमयः कुनामिविरागोराज्ञेगेयच्छमिकावत मद्
स्वानितदुःखानिनापदोतवसंपदः कौडीकवंतोतत्त्वदशदिव
तपदंविनातत्त्वज्ञानकपस्याविसान्निपदस्यात्ययः नमोद्भूतवज्ञांतातीमित्रा
संधत्तयपज्ञान्निखाधिनकुर्वाति॥ नेति वनातिवासिनां देशाभंगसंमोहेतानाति
नसंग्रामेजनक्षयः धृद्धलिमितः ग्रमणिरागसंक्षयोपिनास्ति ग्रजरववाति
वासिनासुखराज्यसुखादपिग्यधिकंमसुखमन्ये॥
नदेशभंगसमोहेनसंग्रामेजनक्षयः राज्याराधिकंमन्येसुखवनातिवासि
नां पश्यावितर्कमेकान्नेमतोभवानितिश्रुतिं ततपाथारासिविवेकुतव
व्रतेषु तद्भ्रस्य ग्रास्मिन्मन्त्ररगोतान्धिबि ब्रंकर्णमहेसिमधुविघंटय

स्यांतत्वद्येविकलास्त्रियः॥ चूडालोवाच प्राप्तकालंकृतंकार्यंमज्ञातेनाथ
तेनरविशतेराजनेपुष्पंसरसीरजनेजराजस्तदेहानाप्रक्तोवनसमन्वयः
नधर्त्तान्यास्थात्रोवतेनैतन्मनरोवते शिखिध्वजोवाच फलमूलपलपत्रा
हीविहितानाभिमतस्यमे विधिमांगतैमेकेनोज्झमेकाललकानतं वालानव
मन्तवधर्मीनानगत्नवंत्वयावत एतमामापिहिस्थप्रगिड्डविगातप्रोवतः
मयः भवत्यापालयत्यैहराज्येस्येनव्यस्तत्मेकुंकुंवमसेहहतनपत्यो
यात्वेष्वत्रास्त्रियः वसिष्ठोवाच इत्युक्त्वादयितंराजानामिन्दुवतोव
शी उत्तस्थौतत्पश्चाद्विलांदिनकार्यंचकारह अपयोहितनपत्वा जा
तेसमस्तोपिवाकश्वसागरे अप्यार्द्रावसमयस्यांतिः शांतगाव
तातिशासिनाकोशोनिलीनेसकलेजने तत्योदयितांरुपात्मका
प्रजापातिदियो॥ वीरकर्मयंपामीनिलवैवाकवरध्वज योग्यापि
नाजसहसेसहस्राणियएगाणिडलानिलसाम्बवामेसुरसमंडला
नेनः विवस्यापिसरयापातिमेकानरस्वार्गावं एतःप्राप्तःएतस्य
त्रिचापित्वाहस्तपूर्वीःअवेनलंघयाम्नासमंडलानिविगिरीचूडेः न

त्रोमंदरशैलस्यन्नटस्यजनडुर्गमं प्रापकनतनन्यनडरस्कजवना
एर त्यन्यपालस्यालिलवापिवलितणदूपं सिगविद्यादिविज्ञा
नाभिन्नसर्वछिद्राश्रम लक्ष्मीणिविनिर्मुक्तोसिद्धसेव्यलतागृहं न
वैकास्मिन्नभेदृशे सचकरोटजालव संपादिनंनदघोरयंभा
वीरोनि वीरक्रमार्षवीरस्वयर्पं स्वयुति श्लोकद्वयंवावयं नायंतस्या
जनत्तपुण्यक्षेत्रः प्रासिच्चयारत्नाद्भूटंनिधुनंत्रभारपालसलिलानिकूल्याजा
लानिसान्यामिर्धारीभिः दीर्घकाभिवलिताःपादपायास्मिन्वर्णीरैः सिञ्चिलि
त्रैः वेषाभिवेदिकापर्यंसालपादिभिः विश्रान्तभव्यसर्वः भवर्धपर्णधिजानां
नाम्नमायस्मिन् ननाहसंमंदरशैलस्यन्नटस्यकाननंगत्वान्यत्वयः प
नस्त्वासैवेषावस्तुफलभोज्ननभाजनं सर्पपत्रंपुत्रभांडमहमालाकमंड
लुं कन्यांसितायतोदायहवीर्यमृगाजिनं सानिषाययोगंयनत्वमधि गे
कामंदरेनृपः संध्यासर्वजपंमातःप्रहरेसमनाकरोत् पुष्पोवयंवीनी
येनस्नानंदेवार्चनंनतः पश्चाद्धनफलानिकिंचिद्धनकन्दविसादिव
भक्ताननपरोभ्रत्वानिम्नायैकोनीसांवसी वार्षीसोवाच

एवं सिखिध्वजव्यर्गा मविकायां वनेस्थिते। इतनीन्तरेण चूडाला साकिं
कृतवती गृहे तत्राहं राज्ञसमयं वरे यातो सिखिध्वजे हरिणी ग्राम सकेव
चूडाला बुद्धियोगयात अपश्यत्याती निर्हीमासयनं स्वयं तांगतं उन
स्यो किंचिदा ह्वाजवदनाखेदशालिनी ह्रासितकेव महावली निलुमा
हांगपल्लवा तांगसम्योपविश्यवाचिंतयामास सा खिन्नधीः कृशदेह
प्रकृत्यत्तावनं यमगनलोविति तत्भापुधा किंकार्यं मितिश्चलीयं
व्रजाम्यहं भर्तैवपति उद्दिष्टा विहिता प्रकृतिस्त्रियः इति सा चिंत्य च
नारमनु पद्मसम्यस्थित्वा चूडाला वाशिरघूर्णानिर्गमार्थवरभायया॥
स्वरमन्मितिश्लोकद्वयवाक्यं मस्तुणात्तीर्गच्छत्वी प्राप्तिनामास तं दृष्ट्वी प्रासन
स्वपरी ... प्रीत्यर्थः तत्स्वदीतं चार्यमहा संध्यामिति श्लोकाद्वयं वाक्यं
प्रहरेण यामेयामीति किंवृत्तिवती कीदृशपरिखगुप्ता तादिति श्लोकद्व
यं वाक्यं विधिता शास्त्रेनाद्वि या: भर्तैवप्रकृतान्यार्ययगात्रि रात्रि स्थावा
वकारासि यतार्थस्य स्वस्वेनात्पेडो विभ्रमं ददर्शा यत्र पातालं तरौ
राज्ञो रखड्ग करपतिं च रसंपाती मालोकय स्थित्वा गगन कोटरे तां विष्ण
धंचिंतयामास सर्वं पर्करार्थं दिजाः भवसंभाविन्तव्यं तन्न स्वाभर्त
त: स्थित्वा तदेव संपादयितुं गगनात्तत्रान्यवर्तत श्वासांममा

नि॰प्र॰
७१

77

घृणामनंकालेनापत्निवारेणाहि मयास्यपार्श्वगतव्यमितियत्नरेव
तिष्ठ्ययाउद्दत्नोसाचिंतयचूडालोप्रविसात्नपुरुस्थल: हृस्नापसपद
कन्म्यनभसीवृत्त्वीकलो केवचित्कारस्नणेरणादेशोगता स्सप्राप्ति
भूपति: इतिपेवजनांकिमुन्नोसर्वमाप्स्यास्यामि चुदालाता पाहुं
स्त्नभर्तुस्वक्रमेरणसमदर्शती तणामाप्याद्विलपद्धोमास: संक
ल्पतलप्या वृकुनाप्कौमुकौवृवेशपदर्शाणता चूडालोवाणस
देवगत्नोसारिवधुज: भर्तु:समीपगमने ममकाहूलोपामित्यास्थि
त्वमंदरोपान्तगत्वा चकारसा चवालातलउपत्स्रुधानताशत्भसस्यपं
गामवाच्नस्कंधेनप्रापमंदरा कंदर ग्रहं स्थवत्म: स्यैवप्राविवेस
वलांतर:स्त्रपयोगेन वृषधेदहांत्वराभिवास्थितं हारकेयूर कटका
कुंडलादिदिवीवर्जितं [illegible]ष्णगणसंवरार्थविपति [illegible] जरसागतनिमार
लोकान्वाधागी चूडालापि वरस्त्वलोकोचिद्रान्त्विषादेव
भूवावात्माविनिजस्याच्छन्नोविषमेमोरर्थ्यासर्वसाक्षात्कृपिदाशय:
वक्रोसोति प्ररवेनरवमुरवेनासिसुसाप्यस्यपिप्रसघक्षुपेडु विश्वस्त्यनु
यामीदिरिद्रिस्थिानि नाहसामीति भाविष्यडाविभर्त्रु: सर्वश्वभाषुप्य
नद्वरूपामिताधेवनाप्यंविद्धिवेचत्नात्नयाप्ध्वेनंसंदेहोभीयामोद

एवंविधावस्समापन्नोपितुर्दशापन्नसादत:
पंडितमप्रोर्यचिंतयामास ॥ ॥

श्रिपत्न्यया इदं हृपपरित्यज्यत्पेताान्येतकेनाविनू सकाशमस्याग
छा मिवो धन्तात्मकृतमकालेयममकांन्तोतिमद्गुणज्ञकादिस्यादि न
स्मातापसवेषेराणवोधयाभिपत्तिंदंशात् [illegible] यपाकेत्वपरिष
घस्मातिस्थितः येनस्यस्याधवित्मलेस ततवंध्यतिषिंवाति पुनिसंपि
मधूडालनवान्सवधिजिसरकः ईषित्व [illegible] ज्ञातत्वंमडि [illegible] पपण [illegible] द
र्थ विप्र [illegible] पांमाशाविधिहुज्जा: दू [illegible] कषी [illegible] ाता [illegible] विक्व
रां [illegible] प्रतान [illegible] ताग [illegible] लापर [illegible] भूसष्वलयमवंकोमिशुम रता
मणो परिपितः नमोलोक [illegible] तिरस्त्र [illegible] [illegible] पथिरव [illegible] देव
पुत्रापराधिपमपरिप्लापद्धकः देवद्रवकम [illegible] कपट [illegible] ला
नमस्ताहृ [illegible] दशीयामानयाशि [illegible] पञ्चविप्रदहे [illegible] मस्तु ॥
भवतिनिक्रत [illegible] डपाविशन्न दृषिनिष [illegible] प [illegible] कुयाविवषाह ॥
[illegible] विपजडवान ४ वात [illegible] शीमिव [illegible] परापदतोक माव ॥
दुहोवाव ५ देवउवाच [illegible] आगमित [illegible] दिवं [illegible] फलं
नेपत्राशपद्यामिहस्यवान इत्ड [illegible] पातम [illegible] पालिउ [illegible] ५
पयलेनातुमपेदाय [illegible] पाणिकुलेनाव व [illegible] मनस्त [illegible] विरजीवि
७८ भवीति कथापयाकतकथायारामा हयः नैयापाकोवि [illegible] ति

नि॰ प्र॰ त्रिनेत्रवृत्तिः तेन त्रीणीति छिन्नदारकः छिन्नदारकः विजयत्रुतोषध्यानात् कृत्वा
१८ देवध्यानात् मत्यवत्पणतर ददर्शीति श्लोकद्वयवाक्य विष्णुमावि परांस्त्र
नेत्रसिद्धकोत्पत्तमन्नाडपरिवर्तमाने ॥ चूडालावाक्येशपतिनोगते श्रीराजादे
78 घोतितमनसोदारमारग्रहुतकनकाकल्पने निर्विराण्यंतिपसाधीक.
चित्तसंश्लतावातदि श्रीसिंधरासमसोऽभ्यशागतवक्ष्मामिदंतव स्फीतं
द्राज्यकत्रू स्त्रजाम लवनानि षेवरां शिरिवध्वजडवाच जानासि
भगवन्साधदेवत्वकोनाविस्मयः श्रियैवसर्वान्तियंयानायसोपि
भूतया नाक त्वं कस्य पुत्र स्त्वं किमायातोऽस्यनुग्रहात् एवं
मिशचार्षिंधिविमल्डिसमानन चूडालावाच वक्षनोष्पराकरदनाथ
नियत्वाह्तसमाताडन कोनामपरि एषुंनाविनीतंवचपेत्तुमानु
सत्यादुसिन्दुपात् कोशेषभाग्नानानारदप्रकृतिः प्रवापलत्यसे
मतानकस्त नितकोतुपः सकदाचिकुनिर्द्देवी एत्ययोधा
नमास्थितः तत्रस्मितगंगाशाकुन्दुहृतरणिराणि पकदृष्ट्वा
सत्कुनि ध्यानात्तेसारितास्वरिमसूर्ट धनदलयगसञ्जोबी हीला
मालारवेविकिमेता दिसमाकिचित्कोफुल्लभवाव हिमवलोकव
त्राममपश्यंत्लुगवामर्मभातिलोकमामायंतीबुनिं जलतीव
याकाडत्रंत्यन्त्रे मन वेषछकपवन्निदिनि विवसमर्पणिविस्मर

पमिवास्थितमप्रतिविचिंतसर्वांगं मन्येतन्त्वादृशंतदागतं सौराममालो
कयतत्कांतमहसैवमनोमुने: स्वनामनिभृतांविवेकांतकस्मानंदितंसकृ
रूं स्वानंदचालितो विजितं प्रेशरणाविलोक्यति वयकतसहदृष्टसमे
दनसरवालितंसदा थिस्विध्वजोवाच त्वादृक्शोपि वकुहोपि जीवकस्तो
प्यसौमुनि: कृष्णमेवाविशांद्रहियाद्गोद मदनदक्षयत्नौ ॥
व उत्कुकोलयतंयथायास्यापात्यात्योतेनमनसानिर्वाणापर्यंडदारंमह
त्यत्तपः संभतवास्सिकाश्चित् स्वासिधारेति स्वासिधारासमं स्वासिधारा
व्रतंतुल्यंतल्लतशांतएवाऽवत्यासार्द्धं पन्नगधर्मधर्माबाधावरेत स्वान
ति ति वृत्तिसंयुक्तादसिधाराव्रतं विदुरिति तत्साहृश्यवसान्निलिायामापिराज
लक्ष्पाभोगासामष्येपिलोगराणमात्र ॥७॥ वमुक्ताहालावापस्वरूपस्थितिर्
चूडालोवाच स्वरूपेनिर्मलेसत्यौ निमेषमपि विस्मृतो हृदयकुहा
लसमायाति प्राकृषीवपयोधर: स्वचरमातकुसंधानादप्यु रो
मषविस्मृतौ स्वरूपेऽवलोलसत्वे मिविनिहृदरूपिपिशाचक: इव
दुखकालस्यवेजीवस्यनेतर: तदनावाहितमेत: स्यादितिभेदवुवास्मिते: भावे
नवाध्यवाधेन भ्रांतिनानामयात्मनो हरव्याद्रयादना इत्यातिहृत्याता इत्यादि
मले तत्स्वात्मस्वरूपेनिमेषमात्रमपिविस्मृते हृदयकुहरोल्लासमादुर्भावमाप्नोति अ
नारतेतिविचितिचिन्मात्रस्वनावस्वरूपमत्रनारतोमुद्धायनाधेनोक्तं निमेषमात्रमपिविस्म

नेस

नि॰प्र॰ ते सत्येवद्दृश्यरूपं पिशाचवकंपवनोल्लसितेनस्फुरणं ति सुरेवेति जीवस्यसुखदुःख
७९ कलकलंकस्पंदः लोतःसुखदुःखलेशास्फुरणामेवबंधः तदभावःसुखदुःखकलास्पंद
लावासनामोक्षःस्यात्त इत्येवंद्वेयाहेयोर्बंधमोक्षप्रकारयोः व्यवस्थितिर्निष्कर्षः
79 हेयेतियदृश्याधिकवनांतश्रुघेतोति स्यात्मज्ञानमयात्मंनात्वस्वरूपज्ञानादतिनेन
धक्नेनवोधवो धेनवो ध्यस्यतेयस्यपरतत्त्वस्यवोधेनस्वरूपातिन्नपरब्रह्मानुभवेनसु
खदुःखवादिकंनाशनीतितिशान्तेसति तत्वज्ञानी सोम्यतांजीवन्मुक्ततामायाति ॥ सर्वमिति
सर्वमेवाविदाकाशाबुद्धेति घनानिफ्नये स्थिति यत्ते शमंयाति जीवितेः स्नेह
दीपवशान्तज्ञानमस्वभाववशान्तोजातजगदिदं सर्वं स्थितिवासनयात्तेन्यथ
मोथितवशेनस्थितं वासनाशममालीयधर्माधर्मैर्नगृह्यते तत्तोनज्ञायर
मित्युरितिनोदर्शनमुने शिरविध्वजडवात् भ्रान्तदारमताभ्यर्यवत्तिन्दुवद
नांवर भ्रान्त्यतिगुणातदंडचपरमाभ्यंतर त्वदाक्याविनवेकाद्यभ्राने
नानेनसुंदर यत्तेनेवोमतानात्मनर्जितिता मिशनिनमां ततसमानेनतं ॥
वदात्माप्नातिवदाम्युभोनतः श्रीव्यामिपत्तिनक्षात्तगतर्तागिरं तव तेनप ॥
भुजपुत्रेण मुनिनानारदेनततः कार्त्तवीर्यमार्येराकप्यपायपयास्थिते
सर्वदेवजगत् विदकाशंरूपंम्ब्रह्मैवेति वनाविक्ष्ययेस्थाति याति समताजीवन्मुक्त
भाव शमंयाति भ्रान्तमिति दृश्यजगदात्मस्वरूपंज्ञानंवासनया स्थितिम
ध्यायेपत्स्यचमधीभिवशीकर्पारत्नेत्रो स्थितं वासनामीति ततःकरसाम्यप्रस

चूडालोवाच ततोनिबध्नतातेनमनोमत्तमतंगजं विवेकविपुलालानेकङ्
कुधिवरत्रया ऽत्तितापार्श्वगेकृते स्फाटिकेवीर्यमार्प्पितम् संकल्पितेन
दीवि[illegible]कुम्भतेनपूरितः [illegible]ततोमासाद्गिरिगर्भादिवोदुराद् परिस्रावसमत्ता
द्रः कुम्भाद्गर्भो विनिर्ययौ सर्वसंस्कारसंपन्नेसत्तास्मिन्नारदोमुनिः भारद्वा
पोषं विधायवनमयोजयच्छास्त्रेषु तंपुत्रमात्मा यजगामब्रह्मलोकं गोदि कप यो
व्रतं भगवान्वेधा[illegible]पारगम् साधो सोयमहंनामकुम्भनामा
दस्मि कुम्भजः चत्वारः [illegible]वेदाममलीलाविलासिनः मातृष्वसामे
गायत्रीमाता मम सरस्वती यथाकाममशेषाञ्जगन्ति विहराम्यलम् ॥
तांशाममानीय धर्माधर्मैर्नगृह्यते नवध्यतेततः कर्मैव धाता[illegible]
न्ते इतिपर्वविधं तोस्माकंदर्शनं सिद्धांत । चूडालावाक्य ॥ ततइति श्लोकद्वयं वि
वेकविपुलालाने ज्ञानगजं वर्धनं[illegible]भः भृगुपुत्री वरत्रया चर्मपरिछ्नुः साधो इति
श्लोकद्वयं[illegible]वेदाममल[illegible]ज्ञानं[illegible]यति गायत्री
मेमातृष्वसामाता सरस्वती पोषयित्रीति कृत्वा तस्याः स्वसा[illegible]गायत्रीत्
नेवतत्वासरस्वतीप्रसादलब्धं सार्धन्तपूर्वपतिकुम्भवाक्यम् ॥ ज्ञानमितित्रयंज्ञा
न साधनम् [illegible]कालान्तिवा हनायकाल हरणरूपायविनोदायैव । क्रिया । तपः [illegible]

नि॰प्र॰
८॰

80

शिखिध्वजउवाच अधुनैतिष्ठान्यत्वं साधो धत्पानां धुरि धर्मितः आर
तस्यान्दिकक्षायत्त्वयास्मिन्समागतः नकेवलं तयाभावस्वेनः शीतल
यन्ति मे राज्यलाभादयो येन यथा साधुसमागमः चूडालोवाच आस्ता
मेवाकर्णनाखर्वधन्नोकापितं मया त्वमेक एव परमसाधो कस्त्वमद्भुतो
विकिन् शिखिध्वजोवाच वपुरतोऽसि ज्ञानमसि एष प्रवेश्य कम्पस्य सुस्सा
रसयमीनत्वान्निवसामि वनान्तरे शिखिध्वजो धं भ्रष्णालस्य त्वकारा
स्थामिह स्थितः अमीमीमस्मित त्वक्तसं स्वक्लसजनस्मृतः पुरः हैमानस्वपितृतां
सम्पर्क्तुपांस सम्पादयन्नापि दुःखवान्क्षयामि दुःखेबोधमन्तं मोविपासित्वं पु
चूडालोवाच ज्ञातं हि परमं श्रेयः कैवल्यं केवलं केत्पलप्रा कावाग्नि
धनत्वाये वविनोदायक्रियादिना अलघ्न्याव हस्तीनां क्रियाणां परायणा
वासनामात्रसारत्वात्तस्य सफलाः क्रियाः सर्वाप्रवापफलाक्तस्य वासा
यादिरूपः अदितान्यलहानि भ्रल ज्ञानं दृष्टीव अनात्मविदा क्रियैव परामव
यास्यरागतेः पतीवालता मात्रतां स्वात्मकल्पवासवा प्राप्यतां ज्ञेनोदरस्य सेवाक्रि
याः सफलाः नतानिर्वाणस्य ज्ञस्येत्यर्थः ॥ कर्त्तृत्वमपि सर्वं प्रकृतं कर्मानिवाम
त्रौलवं कौसुमफलादिकं वस्तु कर्त्तारे पूर्वसांन्तरी पराममेत्य यैन्यासिन्धोप

मा

मा=

क्तं तरेयथायातिविलयं शूर्वमार्द्रवं तथैववासनानाशेनाप्नोतिक्रियाफलं
नरवतावेनफलतीयथा प्राबलताफलं क्रियानिर्वासनाऽवश्यफलंफलति
तोनयथा यस्यमोरः कृतयंयातंसर्वत्वलेशेतिभावनात् नोदेतिवासनातस्य
प्राप्तस्यैवांबुधर्मिणो वासनामात्रसंत्यागाज्जरामरणवार्जितं पदंभवतिभ
जीवो जन्मयोनिजन्मविवर्जितं भवाब्धिनं मनोज्ञानंतेयंरतिर्वासनंमनः
ज्ञानेनततोपताम्नेत्यणेजीवोनजायते ज्ञानमेवपरंश्रेयइतिब्रह्मा
दयोऽप्यते संसारजालस्यज्ञानत्वात्किमज्ञानंवांछितं कोऽहंकथमिदं
ज्ञातंकथंपशाम्यतिवानिमं राजाविदसेकस्मात्तात्किमदृश्यवानिलससि॥
यथाविलयंयातितथैववासनानांनाशेसतिक्रियाफलमापिनाशमेति वा
सनाक्षिकत्वात्क्रियाफलस्यफलद्विपपादपत्राह नेति प्रबलतासारापैत्तर ख
रागस्यतेवः सायपात्त्वाभावत्तुसम्भावेनैवफलंनफलंति कुसुममात्रपर्य
वसितत्वात् तथानिर्वासनापिक्रियाऽश्रमजनमांतरेफलंनोफलंति तस्या
स्त्रापितादृशस्वभाववत्त्वात्॥ कथमिति पारावारविदसंसारसागरस्यपार
कथंबंधः कथंमोक्षइतिप्रश्नानुदाहरन् पारावारविदांपादाःकस्मा
द्राजन्नसेवसे साधूनांसमहत्त्वानांपारिप्रश्नेनसेवया संगमेनचमो
क्षंलभ्यतेमच्यतेयया वशिष्ठउवाच कांत्तयादेवतापिप्राप्तातयेव
त्ति

त्रि·प्र· प्रतिबोधितः एवमुक्त्वा विरराम कुम्भो वाक्यं शिखिध्वजजडवत् ॥ शिखिध्वज
८१ उवाच अहो बोधितोस्म्यद्य चिरात् तव सत्कृपया भो सर्वार्यसम
४ संगं त्यक्त्वाहमेव संस्थितो ऽहो ह्यमे तावद्यं मन्ये पापकर्मण्येव सक्तः । त्वं
मेव न आगतं संप्रबोधयसीह मां गुरुस्त्वं मे पिता त्वं मे मित्रं त्वं मे का
न न शिष्योऽस्मि नमस्कारो यद्यपि दीनतव कृपां कुरु यद्दुदारतमं वारितं
किमन्यत्तेन यथोच्यते तवाभिमतिः पुनस्तद्बोधोपदिश्यतां मे चू
डालोवाच यत्कृपादेयवाक्योऽहं राजपुत्रेति मितोऽन्यथानेकधा
प्रोक्तं मयि तव यदिह फलं वद । यत्कृपादेयवाक्यस्य वचः फलमिहेयंली
तया अज्ञानफलमावाच सीदारात्तसंविदः ॥
वाचं च न्यूनहैर्बाधितां परावार दीनान्स्येति पुनः कुंभवाक्ये
अकुणादपीति लीलया यत्कृपादेयवाक्यस्य ज्ञाना
स्य चक्षुर्विचित्तमाप्तिमदासंविदः स्वकर्मफलतां व्रजन्ति ॥
शिखिध्वजः यदिति त्वं यद्वदसि विधिरिव बोधिकं कार्यमित्यवाच्यवा
रितमेव मयास्वनुष्ठेयं एतावाया मेवोदितं पुनः कुंभः प्रयोति बालोप
यांपितुर्धर्मविडं पादनं नात्यक्तं युक्तिसमर्पितमेवादत्ते स्वीकृते र
ति तथ्यैव कर्ममपि भवबोधः ॥

शिखिध्वज उवाच यद्दातुं तद्दत्तुं सुयं मया विधिवत् उतेः अतिवाद्दिनौ
वाभ्यसत्य नैमन्त्रपोदितं चूडालोवाच यथा बालः पितृर्वा विषयत्र सैव
पादय स्वदनोऽहं तनैव त्वं गच्छात नवचनं मम प्रथमं सूत्राऽन्योराजानन्दूता लो=
न किंचिदद्भुतं एवान्वेवरो विष्यामी प्रकृतार्थ्येष्यवादस्यापि अतो
कारिषिनुमानुसीमानस्यानंस्तर्हिगच्छानापिलयां सर्वथा स्नानं परित्यक्तोऽननु
ज्ञानात्यज पदं भगवन्तयत्वसंसाधेनाविताभिनिसाधने प्रवृत्तो वाड्वोाव
द्विरच्छित्तं शोषतीय प्यानस्य तन्नेवमन्त्रा कालेनाप्यवसाम्यवा काल
स्यचयाव स्तां स्यमनेनिर्विधं प्रक्षालितः शिक्षुविक्ता माली: किंवानासिना
स्तुचतान्मनां भासिमग्नोऽस्मि तपसाभ्रहस्त प्राप्यं ददस्सि: मेरोतुद
वस्त्वगच्छो मानिरिक्षुमिवोदितं वमुवमानिराज्ञो पुनस्तु भिप्रवयवान
सौ त्यागि प्रागिनिं सभ्रात्रे स्थीतस्व पामद: संचिन्तयामास मनसा स्त=
प्रक्षालिता ॥
अयमिति मामातिः श्लोकैर्द्यावक्ता अयं तव ऽपशेवनीमिति विद्या अयं हप्यमानो भनिता
भवातिवाभानि एवेत्तुभनिम विनिश्चेत्य नहाहिं मावित्ता मानिर्वभवेत्येन अतः सं
देहदशायाप प्रथमोपावलवस्टप्रामिस्पर्शनैः कदाचिद्दूनेदपि मरांगिद्धाक्ता

ति॰म्र सम्प्राप्तेवैतस्यया दीर्घदृष्टिः विस्मयंभ्रमं अयमागरोऽर्मशीलोऽयमारिणिये
८२ तद्दैवेद्धः पश्यामि न स्पृशाम्येनं कदाचित्स्पर्शतोऽक्रीजेत नैत्ता
वत्तैवकालेन मरणीन्द्रः किलासीद्यानि जीवितान्येतेनासिद्धान्तीत्या
82 गम्य क्रमः कृपरणः कृपणेतेनाह्वालोलालात नलत्तोपमं एतत्ता लोकं
प्रपश्यामि विचन्द्रमामिव भ्रमात् ॥
मारिएतावत्तैव कालेनना सिध्यति किलकिं नार्जीवितान्ते न प्राणान्त
पगादिनैव मत्त्ता यत्तेनासिध्यतीतिमागमावामारासाधनकदाचन क्रमः
अहंत कृपरणस्तत कृपितेन मंकुपितेनाह्वालोलालाजिलत्तोपमंअलत मूलकं
तस्यारवास हर्षं एत्ता लोकं विचन्द्र मिव भ्रमादेव पश्यामि ॥ एतावती स्फीता
कृत्त एतावती स्फीताभाग्यसंपन्नमागता अद्यैव पदातोऽभिमतो
द्रष्टुमिन्द्रं कोपि देवमणात्तत्तोमणाभाग्या भवंतीति येषामल्पे
कालेन भवन्त्यभिमरवास्ति यः अहमल्पतपा कृता धुवराको मानुष
किल [illegible] मागतानि मामभाग्यैकभाजकं एवं विकल्पसंकल्पे
चिरमतः पराभवज्ञानमारोग्यत्वोपतन्नमकरोन्मोचव्यमोहितः इति
तस्मादस्थितेहयातोमाणिजीपातिद्रुयः त्यजानिहावमत्तात्संशयात्मरण

मिवोक्तिनाः पुमानमृदयः क्रियफलं वपुर्विरतेन्द्रसाधनो हि जनेस्वकार्येषु
जनोत्पन्नधावसाधितः॥
भृत्यैः भाग्यसंपत्तमित्युक्त्वागतनायत्वं पुरुषाभाग्यसंपदो हेतोर्दुष्टमेवसर्वतः स्ति
त्रिदंसदंशिद्गमाप्नोति येषामल्पेनैवकालेनाशिपोभिमुखाभवंति तेकोविदेष
महांतोमहाभाग्याभवंति अत्र उनरत्नपतयाः साधुवाक्यः साधुतांसोब्धोमा
नुवेषवक्त्रवोमामभागेषेकभाजनांसिद्धयः कथमायांतिपर्वांविकल्पसंकल्पैः वि
कल्पैः संकल्पैस्वाविरंपराप्य शश्मोऽस्य मोहितोद्यान परवश्रोमारोग्यरूपेण
त्वनाकरोत्॥ दद्दर्शेति अत्रसहस्राद्विः इंचकोःसिद्धैरलंकृतैरेवपुरः स्थानं कल्पद्रु
ददर्शापकल्पद्रुपंकाचरखंडमरवंडितं अत्रहिर्धन्वकोसिद्धैरस्कुटमन्यम
लाहितैः अयं स्ताभारोपादितिमूढत्वात्मनिन्नवस्तुवस्तुनां दुखमेवाहि
तोहितोमस्देहेमेवपश्यति तत्रतामपिमादावप्राकृतीसाक्षियंत्रो।
सर्वविक्तानप्तारेस्मात्राध्यतेकिंधनैरिति देशोपमसुखोदृत्तोजवे
पापिभिरावृतः दूरंगत्वापथ्यकामंस्हरवंतिशामिसंपद इत्यादि
पुमारीमृदः प्रत्यकानलभाषयो तत्रकाचरोत्व्यापूरिमहिलीमाषद
गतः इतिचिन्त्यामकरापुरुषव्याख्यां॥ चुडालोवाच अयोर्नमपरस्मकुत्राप्य

नि.प्र. प्रत्युत्सृमिव परंप्रबोधनं बुद्धेः साधो सहस्रशामान्यमतः अस्ति विंध्यव
८२ नेहल्लीमहा सूप्पपरसूप्पपरसूप्पपः वल्गास्यिविषमो दीर्घेत्तिस्यात्तं
8) स्कुरसूर्णमखंडितकाचखंडदर्शमिव पामीति सम्यक्ः तास्मिन्काचखंडेऽप्र
यच्चिन्तामणिरिति वस्तुतः परमार्थचिन्तामणित्वं अबुधे अज्ञो हि मोहि
तं सद्रूपं दंडतिकाविशेषं हेमवत्यप्रयाति अस्तीति महाप्रपयपप्ययो
महासूप्पपानामपि सूप्पपः श्रेष्ठः वल्गास्यपाठ विषमो वल्गादप्पाधिवीक
ठिवो वल्गास्ति विषमात्वात् पाठवल्गा पुरकोटिरिव विषमादित्यर्थः स
विघ्नो ।। सत्यति महास्तिहस्तिपेन कर्त्तालोहजालोनस्थैरवलयासाधनेनआतितो वध्यो
भूतः इत्यनिवद्धस्वक्रूरस्तंभवलायाः आह्वितिः सन्नमंत्रवगापदरनंत्रमायेति वाक्य
मवद्धो लोहजालेन हस्तिपेनाकिलाभितः निवद्धो यंत्रवगामायक्रूरसंभवलाति
गडनीर्भेदं चकारस्सम्पांगजः दन्ताभ्यां यत्नस्ताभ्यां मंक्ष्ववर्णोन्निशयेन
तस्यताव्रिगडच्छेदं हृद्यासहृदनित्त्वयः यथा तांप्यगजेन्द्रस्यमूर्द्धि तालमरोदि
तः सोपत्तद्दुर्गतिभंगरवप्राप्यकारिणः शिरः तं परख्यातिनं ह्रुह्मामहेतः
कतरगायथो कोपि स्फारगुरुणाः संतः संततिर्ष्यगान्नावपि पतितं दलया
मीन्निपकिनाममम सपोरुषं वारस्मोपीतिकलपन्नानवानसन्नरिपुं कोवलः

तं परित्यज्य प्रदेशं समययोगतः गत्वेकजो सम्कुल सोऽहमिति पठस्व देहधी: सोऽहं

त्रिविधगत्वं यत्वा कुल्मकान्मूरितं वते विरचालस्पर्श भेदकसाधिवत्कावनवे

तेदाद्विवक्षरतिनयोनकाणां मंत्रयोगे नेद्दं धनिग्रवणः मंत्रस्यत्यप्तिनो वंशं धनिस्वधी

य स्व मारि [illegible] तिपकः मातनुरोः सकाभात्रगजेन्दस्यमावि यपात्रू सहविस्वानिव

लयस्वत्र [illegible] माहुराणि मौरव्यादिति नरोमौरव्यादित्वावाश्चैनोः ग्राण

स्वोत्तवलयं वक्रे तत्रिपः कानने गर्भितः उपयक्त्वज [illegible] चेन मूल [illegible] ल

वः द्विमेकनि पंचपंचवारसो नाविलंवने नाभिमध्ये पवनीम: [illegible] वि

वपघोः हृतानि प्रयोदहेवद्धतीन लक्ष्मीति पके तत्त्तः तीक्ष्णा घ्राणपेदुः वन

[illegible] प्राण पवनवाहिः मातलित्य [illegible] वेयपथयोगपातीनारिख नत्राणा

प्रयत्नात्तुः स्वगतानिवंधमं मौरव्यारुगीमिनकालं वक्तं मावाक्रियाक्रमैः

मुणे यथन्वरोद्ध: स्वयपाती विधंगजोयपा इति गजेन्द्रोपरव्याल

शिवि धृजाडवायमारी सापकावि धेमवृ धनाधमरा [illegible] स्वविनंत

[illegible] जालप्रल मेप्रक पीतुक श्रीगणेशजनवद्युमा [illegible] ः ॥

तितकालवर्त्तमादे एवक्रियाक्रमेः उपायभेदैः रणीधकृतानि रं प्रथमक्रमेणतु:

स्वं यानि विधगजोपयेयस्त्ववः इन्दुनी [illegible] काव्यावायस्व [illegible]

पूर्वि: [illegible] सा पाकवि धेमवश [illegible] धवानि [illegible] विषपाणु [illegible]

१ यो [illegible] पंचाशं यः कुमान [illegible] शः मन्वयानेव [illegible] तंत्र

लि.प्र. चुडालोवाच योसौशास्त्रार्थकुशलस्तत्त्वज्ञानेनपंडितः सत्संसाधकः प्रो
८४ क्तः सत्यमेवमहीपते नशोलपसिशास्त्रेषुतत्त्वज्ञानेनवासिसेवितः विचित्रि
84 ताभातीसाधो सर्वत्यागमहत्तिमं नमन्त्रंसर्वदुःखानांत्वंसाधयितुम्
पतः संत्यक्तवताराज्यंसदाराधनबांधवः स्वदेशस्थानिकृतत्यक्त्वात्
त्रैसीममासतं केवलंसर्वसंत्यागेशेषितानमानितत्त्वया नतंस्तवता परि
गो यावन्नाप्नोतिसरिता तावत्त्यागाविकल्पत्वंबंधउदरवाहरागत्॥
प्रगल्भताशयाद्दस्तंसंसाधकः प्रोक्तः शास्त्रोक्तविधिनातस्त्रासाधनाच्छुचि
स्ते किंत्वपिस्वयत्नाथात् स्वयस्तस्यसाधकः उमसामेवयन्नस्यंशास्त्रेषु
नतोऽभ्यासितेनेहादिविसान्तेनधातिख्याचनास्ति कतात्तिर्हिर्विनामानिरत्न
त्रागतविद्यानि शोकदयवावदे यतोऽभ्यतारसंत्यक्तंयनस्वार्थिहृतमेन
प्रथमागतोसिचित्तंत्वंसर्वदुःखविनाशकंसर्वत्यागंतयाविनाशमातिसमस्त
चित्तकंपनकृत्यत्ववः कथंनार्हितावितामानिर्मयानवलब्धं स्यक्तह केवल ५
मिति अर्थप्रयत्नवावदे यतस्त्वयासर्वसंत्यागोमानीः केवलांशशिखिध्वजाक्षि
मातोनतपकस्त्यर्पः नतस्तस्माछितो सर्वत्यागस्यापूर्णत्वात्तदिव
योविकल्पत्वाप्यावशेषोनत्वमाकोशमिवुदस्व॥जाताशिखिनिशोकदयेन
कं स्वमितवतांशिहृसर्वत्यागः परमानंदः परमात्मानंदीयसिनसाहानुदयः
उक्तोधीयप्रमितादयः सर्वत्यागोतभवति यतोसौपरमानंदहेतुः सर्व
रामं

नायंस्वपरमानन्दः सर्वत्यागो महोदयः कोप्युदेत्यन्यएवासौ विरसाध्यो
महानिति चिंतयेन्निगतेहृद्विविकल्पेनवचेतसि वात्येवकनस्यंदेना
गंधोडीयतेयतः सर्वत्यागमहास्तेयतिकमललोचन त्वयकावमणि
ईश्वरत्वयासंकल्पवतांश्च अभिमानन्दमुत्स्वकर्य्यस्तथाय्यंयः प्रवर्त्तन्ते
तिनेवस्तुनिदुःसाध्योत्वात्महामहाप्रभावस्त्वन्ना चिंतामणिरिवाश्रि
तोऽन्यलब्धवानास्ति नलब्धवान्भवांस्साधोस्फाटिकस्यापि रवंडि
त्यागशिवरसाध्यो महानन्दएवकोपि इत्येवंचिंतयाविकल्पंचेतसिवृ
द्धिंगतेसतितेत्यागः प्रोड्डीयगतः वात्ययावातस्पंदेनवनस्यन्देकंपेनहृदि
गतेपरीयप्याप्रोड्डीयगच्छतीतिवत् अभिनीति अभिमानंदः कृत्स्नाथवा
सर्वत्यागोमित्रंपरमितानंदंदुःसाध्यंचवस्तुयथाचिंतेति त्वयकाचमा
णिंलब्धवान् अन्येयत्नःकिंचिदपिनलब्धवानित्यर्थः ॥ इदानीविंध्यहस्त्या
कर्षणविरूपणेति पीतसर्वत्यागहितान्तपवधोयथावालि चित्तेन विंध्यहस्तीभवा
न्भूसर्वचाहैराग्यविविवेकोचत्त्वदीपेनतपदप्राशलो खलादिव धर्मजंकत्वात् इति
पवनत्वकृतानवधकथान् दुःखकृत्वाच लोहजूंजालासूपाशपाशजालं षं
खलाभंगत्वात्सर्पश्चोभित्यागोहेति पवनत्वात्तनारदेशो वाभधवस्तरात्मे
त्यजमानेनबद्धाकासपर्भ्रंशः पतितोहस्तिपकंअपेक्षाहस्तिनोऽस्यामनुवाम
स्या
तत् ॥ ॥

नि॰प्र चूडालोवाच योसौ विंध्यावने लक्ष्मीं त्यक्त्वास्मिन्नाश्रमे तले भवान् योवै
८५ राग्यविवेकोत्तेजोत्तस्य दृश्यतो नाशितो पश्चासौ वासनाक्रांतिना।
85 त्यागोल्लासितप्रयत्नः सदानंदवदान्यान्नितान्यरक्षोनिडः खदु ग्रंथिः।
क्षोभ्य थाह्यो तडुःखाद्दुःखभयात्भयं हत्वौकेत पके नेवराजको
र्वैराग्यानीयसे पद्मोल्लसज्जालेनवरमाप्यारिवेष्टितः तदाशापा।
शजालेन भवान्नापद्माहृतः श्राशाहिलोलसुष्णाविषमाविषु
लाहृद्दा कालेनहीयन्ते लोलैन्दुपातपरिवर्धते यद्दभ्रंजगज्जरसुशाखो
प्रखलौजालवर्धनं तनान्याजभवान्भोगान् भूमिरक्तपमकं
टकं पद्मालयपरार्थमेशोभ्यो तास्तीयकापनान् त्यापित्यक्तानित
त्यक्तयंद्राग्यपतिनं छन्न यदाविवेका प्युरुषाभोगाप्राप्नस्तुवी
षति तदाभकं पद्मेद्वात षेषेवद्दापिशाचवत् भोगो येनूनसुन्नु।
ते पत्रत्यद्वानसास्पृतः यदाविवेकोत्थसुखोभोगान्नतु त्यक्तुपा।
तिपुति तदापत्ता पुत्रेह्यानांधिवसुदापिशाचवत् ॥ सैवेत्य
सर्वत्यागमनासिन्नानिः शेषमत्वानदृश्यो षेदवलेनारसाय यत्रावयदां हृत्पिप
केनमूणोहृतिवंधतापवनेस्वान्तपर्वते क्षणावेननयोनियमाविरोध
नस्थानवलयस्य बालनरनालेनागभिरवंग्रुठनवनयोद्गः खकसंज्ञा

यदा वनं प्रयातस्त्वं तत्र पुत्रानंदतां त्वया पतितं सन्नालिहृतं सर्वधान्या
गमहासिता तेनैव शोकेनात्युत्साय स्मृत्वा परिभक्तं तेपः प्रपंचरवा
तेस्मिन्गृहसरोवं तियोजितः तैरेवापातयिष्यत्वं यद्धानं तत्त्याग
नं राज्यत्यागो विशेषेण बालानां निअरदायं गतं यत्स्वामबलायत्ते
तेवैरिणा लत्तिन कृताः तत्र यो दुःखसमुद्रसमभवत्तेनैव कार्पितं या
तस्य परिवार श्रीगजारिल्लपसत्तम सा त्वद्धाने तन्नृपतेस्त्रियस्तत्र गतिर्विसारिणी
यत्र स्वास्थ्यानवलयो बालानामभिकांक्षितः म्राहुतं तनयो दुःखमी
यस्तुतन्हृत्तिभिः इत्यथापितयः खातेदुःखे ह्यस्मिन्कदाचने स्वि
तो स्मिपुत्रालतले वधमपयाहावलिः पुनि यजहस्तान्याविवर्जितां च
डालोवाच यदुक्तं वच शालिन्यातपाविदितं वधया तदा हृदयं लज्जा
तानन्तत्कस्मान्नो रराहितं साहितवाथ्यविदां ... धत्तनिक्षारो
निव तत्सर्वसत्यमेवाद्य तत्क्षेपमादरात् श्रोपचे वध कन्तनस्यानु
पावाल्डशिनंदप तत्सर्वं च परित्यागः कस्मात्त्वाधिकरणिकृतः श्री
विष्णुरुवाच पतित्वं कन्यक देशात्यक सत्याविधः दारात
तद्वृतिभिः सावदावस्तां मीति ताच्यपी विसर्वः यदुक्तमिति शापातन्या

त्यं

नि॰प्र॰ कुंभोवाच धनंदारागृहंराज्यंभूमिःछत्रंचबांधवाः इतिसर्वंनतेराज
८६ न्सर्वत्यागोहिकस्तव नचास्त्येवापरित्यक्तंसर्वस्माद्भगवज्जन्मः ते
परित्यज्यातिःशेषेणपरमांयास्यशोकतां शिखिध्वजोवाच राज्यंवे
न्ममनोस्तंधनंसर्वंवनमेवमेशैलहृदादिगुल्माद्यंतदप्येतन्त्यजाम्यहं
वशिष्ठोवाच इतिरामवदन्नेवकुंभवाक्येनचोदितः निमेषान्तरमो
हेनावधीधीरःशिखिध्वजः ममतामुपावनास्थांतांहृदासहठविभ्रमः
प्रावृड्मेघइवाकाशंनिर्जरेवैवाभिमानजः शिखिध्वजोवाच सर्वत्र
शिवनरवस्मादिविवादपिवासनांपरित्यक्ताभयाद्यनुसर्वत्यागः
कृतायय अथैततस्यचूडालायाचवचनंतान्निष्फलंचेत् नतार्हिस्तुप
क्रोधमत्तः सर्वपरित्यागोपिवाकस्मात्घेत्रोर्मीनिदुर्गतिकृतः संस्तीत
कुंभः धनमिति छत्रंराजाचिह्नांताअन्येकंस्तुपलदारं इतिसर्वंपरित्यक्तंचित्ते
लर्वायंनभवति यतःसर्वत्यागःकोनामस्वरूपं त्यागःत्यागोनभ
वतीत्यर्थः तस्मिन्दीपःकहत्यजाहातवेति सर्वस्माद्गुणःअपरित्यक्तः
अनपगतउत्तमोरागः इत्याविधयत्नवास्ति नंतरागंनिःशेषंपरित्यज्यप
रमामशोकतांयास्यसि शिखिध्वजोवाच राजामीति सर्वरूपममदीयं

कुंभोवाच यद्वित्तं तटं वनं एवं चांसालिलं पादपं स्थलं इत्यादि तव नो
सर्वं सर्वत्यागः कथं न वा न वा त्वयैवापरित्यक्ताः सर्वत्यागस्तदङ्गनमः
शिखिध्वज उवाच एतन्नैव मम तो सर्वं सर्वं भाजनतादि मे वापीस्थ
लो आस्तु तत्तमेवाद्य त्यजाम्यहं कुंभ उवाच ब्रह्मणोपि न तस्वं २
संतत सर्वं भाजनतादि मे वापी नैतास्ति न इत्यकोत्यागो न सर्वतः न
वा त्वे वा परित्यक्तः सर्वसमदुगंडनमः शिखिध्वज उवाच एतद्ये
तन्मम तो सर्वं तत्सर्वं भाजनतादि मे पर्णकुड्य कुशमूलादि न मनावकुहम
जाम्यहं वशिष्ठ उवाच इत्युक्त्वोत्थाय पतत्सर्वं महत्पालाजिनादिकं
एकनैव समानीम दहात्यागतुष्टिः भाण्डजातं दहन्यप्येसौ स ह स्कंधे
नैवतत् केवलाकृतिरसौ हस्तुलि मानाह्व रूपतिः वासवांतत्र क्रान्यत्र शि=
सर्वत्यागी स्थितो यहं मत्रोतो चिरकालेन देवकोलेन प्रबोधितः
संपत्रः केवलः शुद्धः श्वेतो बोधवानहं किं नाम्नाकेलवस्त्येतत्मभ
वेकेकालिपाशः आयत्रा ग्रीपरस्कारस्थ्यानसदयं वलवतां मामधावतः
हीयते चिविधाबंधहेतवः आकृताकस्म [illegible] परमानिर्वृतिं गतः ॥ ॥
नौ वितरमनाहि शैलबलादि [illegible] मे व मया प्रमदीयं पदात्ति [illegible]

कि·प्र· ज्ञामीत्यन्वयः इत्यंति श्लोकद्वयं वाक्यं आत्मनस्त्रीवसास्यांवावासीन
८७ तं प्रथमभार्जोत्यन्वयः॥ कुंभः चद्रिरिति अर्द्धत्रयं वाक्यं पूर्वविद्यारवोवां शिख-
87 रिविध्वजवाक्ये किंनामोसि संकलितक्रमेंचुक्रिपरिकल्पितोपयोगभांडो
पत्करस्यान्नसद्भावावलंबनं भांडुभाजनं उपस्करं एतलोपकरणांस्यानांति
वासस्त्रसप्तंगरहं इत्यादीनं च अवलंबनं परिगद इत्यतियत एतान्किवामव
स्तुतकिंचिदस्तु इ·नैवेकलेकलाख्यानडुक्तं वैपुण्वे यच्च कः कुक्तो जन्तुः सं-
बंधात् मनसः प्रियाशान्तिर्वक्तोस्यन्ति त्वं वन्तो हृदप्रेशेमकसकावः इति॥
ग्रामस्थानिपरिवर्जितामिस्ठारवितोमिजपाम्पहं विवधाः प्रवृत्तयं-
याता सर्वंत्यागोमयाकृतः दिगंवरोहि दिग्वासोप्यवसमोयन
हं स्थितः देवपुत्र महात्यागायदन्यद्वदाशाख्यात कुंभोवाच सा-
क्षित्विलसंन्यस्तं त्वयाराजनशिखिध्वज सर्वत्यागपरात्नेना
मुप्याभिव पंकजः राशीशोवाच इत्येवमुक्तवान्नानाकिंचित्संवि-
न्यस्तमंत्रा इदमुक्तं महावाहो राम राजीवलोचन शिखिध्वज
उवाच इंद्रियव्यालसंघातोरक्तमसमयाकृतानि प्रीष्यतेस
र्वमिंत्यागो देहोमे देवनागमगि मनुष्यायपनदे भ्रागुपातासी

धृतः विनासाम्यकर्त्तांनीत्यासर्वत्यागीभवाम्यहं वशिष्ठोवाच
इत्युक्त्वादेहमग्रस्थेत्यक्षेपक्तुमत्तेभजवाद्व करोतियावत्कुम्भः
तंतावत्कुंभोभ्युवाचह कुंभोवाच राजन्किमितिदेहंत्वंविरा
गत्तं महावटे न्यजस्यतोगिरिश्वभ्रेश्विनोहन्निरर्थकं न्यक्तो
नापिशवीरोयाकिलतामसदारा सर्वत्यागोनतेयातिनिःपत्तिविधो
हिसः येनात्वंक्षोभ्यतेदेहे यदिजंगलकर्मणा तत्तत्पजाद्रिविन्पाय
नमहात्मागमान्भवान् शिखिध्वजोवाच येनायंचाल्यतेदेहः किंवी
जंब्रमकर्मणांकथमित्युक्ते परित्यक्तेसर्वंभवतिसुन्दर॥ कुम्भोवा
च साधोसर्वफलाकारजीवप्राणादिनामका तज्जडेनाजडश्चापिजाज्वा
त्रंसर्वमितिस्थितं चित्तंविद्धि जगज्जालवद्धाशिखिन्मित्रीयते तात्ति
न्नामाधोपरित्यागो भवेदिति जन्मनाकर्मणांवापि [illegible] जीवकृदात्
[illegible] देहपञ्चकेवेह देहाश्च नीलवारणा चित्तत्यागंविदुः सर्वत्यागंगता
गाविदोजनाः चित्तेत्यक्तेलयंयातिद्वैतमैक्यंचसर्वशः शिष्यतेपरमं
[illegible] सहस्रनामय सर्वत्यागः परानन्दोदुःखमन्यत्तदुच्यते
[illegible] मितदावरः कृत्वासर्वपरित्यागंशान्तश्च

न्यक्तोसर्व

२२

५

नि.प्र. त्वस्त्वोविजानासमः सोम्योत्तवासियद्रूपस्तद्रूपेभवभूपते शिखि
८८ ध्वजोवाच विनाश्यायोत्रहृपमेयथावद्भगवन्वद ततोशीघ्रपरित्या
८८ गंकर्तुमेवत्कांवरं कुम्भोवाच वासनैवसदात्मत्ववस्वरूपंविधिकेन
नः विनाशद्रूपपर्यायोवासनायाऽदाहृतः अहमर्थोदयोयोयंसर्व
नर्थैकभाजनं एतद्विद्धिद्रुमस्यास्यविधिबीजंमहामते॥
कुम्भः साधोइतिश्लोकद्वयंवाक्यं सर्वमनाकारंसर्वजगदाकारेणापरिणा
तं तज्जडंसंक्रान्तचैतन्यतयाप्रकाशकत्वान्नाजडं कल्पितत्वेनात्मव्यति
रिक्तत्वात् कुम्भः अहमितिसर्वानर्थैकभाजनंसर्वानर्थरूपस्यसंसा स्या
रस्यमूलकारणाययोयंमहामर्थोदयः अहंकारोदयोस्तिएतदेवास्तिवि
नद्रुमस्यबीजंनिदानंविधि॥एतस्मादिति प्रथमोद्भिन्नात् प्रथमाङ्कु
रूनात् एतस्मादहंकारादनुभवाकृतिः अनुभवरूपोनिश्चयात्मानिश्च
एतस्मात्प्रथमोद्भिन्नादंकुरोऽनुभवाकृतिः निश्चयात्मानिरा
कारोबुद्धिरित्येवशोच्यते अस्यबुद्ध्यभिमानस्ययाङ्कुरस्यप्रप
न्ना संकल्परूपिण्याश्चित्तस्याश्चित्तंचित्तोमनोऽभिधा ईदृशा
स्याऽस्यचित्तस्यदुर्द्रुमस्यप्रतिदारां शाखाविलवतांकर्षैनत्

१ लकाद्येभ्यरंकुरत्त्व मूलोकुरंभवाभ्युत्थागंत्यागोविदोविदुः वास
नाविविधाश्शाखाःकुलंश्योविविधंफलं अभाविताभवन्त्यंत्र
बत्वभावोनिराकारः वान्त्यविषयाकारमनुपतन्तोयेंकुरोजातःसेवबुधिरि
त्युदीर्यतेति अस्येति बुध्यभिमानस्यबुधिरूपस्याकुरस्यसंकल्परूपिणीया २
प्रपीतता स्थूलतास्ति तस्याः संकल्परूपिण्याः स्थूलतायाएवाधितो[illegible]
इतिवाभिधानाःसंज्ञाभवति ईहशास्येति ईहशस्यउक्तप्रकारस्यास्यचित्त
रूपस्यउर्ध्वतस्यशाखाविलक्षणंकामसंकल्पाविद्वरूपस्यउर्ध्वतस्यशाखा
विलक्षणंकामसंकल्पविचिकित्सादिरूपवासनाप्रशाखाविच्छेदकुर्वन्नुचित्त
स्यमूलकारवेशाहारात्मनोमूलस्यच्छेदंभस्मात्कुर्यादिति[illegible] तच्छाखावि
लवनप्रकारमाह वासनाइति त्रिविधंनामानाप्रकारंफलंसुखदुःखादिरू
पंफलंश्योविविधंभोवासनारूपाःविविधाःशाखासविकल्पेन[illegible]संधानेब
लेनच्छिन्नाः अभाविता उपेक्षितानसत्याः[illegible] भवन्ति॥ असंसक्तेति
असंसक्तमनासौनीरागवान्विदासनः संध्यात्मकारीयस्तुफलेन
नावित्तलतो भवेत् गौणाप्रशाखाविलवधुरांभ्युत्थमूलावकर्तनी
८६ चित्तवृक्षस्यैतत्वंमूलकाषपरोभव सर्वप्रयत्नेनमहाबुद्धेमूलदा
५

द्रुमलं कुरु चित्तकंठकखंडस्य भवत्येवमात्मविज्ञानात् शिखिध्वजो वा
च अहंभावात्मानं चित्तद्रुबीजस्य हेमन्ने कौतलो दहनाशक्योसि
त्कर्मशायणर्थकशो भवेत् कुंभो वा च राज्ञः खात्मावधारणं कोऽस्मा
मीति रूपकः चित्तद्रुद्रुमबीजस्य दहने दहनस्फुटत्तः ॥
यः प्रमन्तसे सक्तमनाः विषयेषु ताशनमविज्ञः मौनी मोक्षार्थी स्पृहः शांत
वादविवरणः शांताप्रलितत्ता परे संवादेषु संकथाशविवारणान् केकेन
कथामित्यादिरूपायस्य ताहशः सन् संग्रामकाराश्चावश्यककार्य
कारी भवति पुरुषो वा कुयोनरल्लूनाचिंतलतः छिन्नचित्तशाखो भवेत्
गौणामिति गौणानामप्रधानं मुख्याप्रधानं मुख्यान्नेन तिर्यग्विन्यत्कट
कखेडस्य चित्ताचित्तमेवकंटकसमूहात्मको वृन्दं तन्मूलदाहं स्वलंस
न्यकुरु एवं सत्यचित्तना भवति अहंमिति अहंभावात्मनो अहंकार
रूपस्य चित्तद्रुमबीजस्य दहने को वा अनलो यर्थकरः अर्थक्रियाकारी
भवेत् राज्ञान्वित्ति चित्तद्रुमबीजस्य अहंकारस्य दहने कोऽस्मीत्यन्तं रू
पकात्मविचार एव दहनः राज्ञा भद्रते इति श्लोकद्वयं वाक्यं जगदादि
रहंकारान्तो वर्गो जडत्वात् नाहमिति त्वयैव बुध्या बद्रुपः प्रविचार्य

शिखिध्वजोवाच मुनेमयात्वयाबुध्यावस्तुशः प्रविचारितः ततोहंजग
तांहेतुर्नमांसास्थ्यस्थ्यादिमान् कर्मेंद्रियाण्यपिनचनचबुद्धींद्रिया
ण्यपि नमनोनापिचमतिर्नाहंकारएकांडजः कष्टकलंयथ्याहेलि
तस्याद्वित्वंविदात्मनिः कुंभोवाच एतावन्मात्रकंदंयदिलब्धंमहीप
ते उडश्चात्तन्महाबुद्धेयत्तिंवदमेनघ शिखिध्वजोवाच चिन्मा
त्रमजमच्छात्मवेदनंविदुर्यावताय तत्रभावात्स्वदात्मे नेविर्तायर्नेनयेन
वयवं तद्रूपस्यमलंस्वंतद्रूपमलमकारणं चित्रद्रूमस्ययद्वीजमहंभावा
त्मकंहृदि नत्यजंतुंनशक्नोमित्यक्तंत्यक्तंमुपैतिमां मुनेयत्नाद्भ
तमित्यन्वयः विदितिं यतोप्रीयमानाभावः पदार्थाएतत्रयस्मिन्वस्तुनिखंदं
ते यत्ताक्षिनारंतेयेनवानिराणीयंतेनिश्चीयंतेतदच्छात्मानिर्मलंस्वजंचिन्मा
त्रंवेदनमेवादृश्यं हंशब्दस्यमरवोर्थः एवमिति यच्चिन्मात्रमुक्तमलं स्वबीजंतदहं
भावात्मकंमलंएवरूपस्यविशुद्धचिन्मात्रस्यमेहद्विषकारणमेवलयं
तद्वेति अहंभावात्मकंमलंत्यक्तुंयत्नाभापिमामुपैति अतस्त्य
क्तुंनशक्नोमि यस्मात्नशक्नोमितेनहेतुनाकदाकरणंतप्पेतस्मै भयामि॥

महं

नि.श्र. ६. कुंभोवाच कारणाज्जायते कार्यं भावात्मकस्य न तां स्तेकारणाम
न्विष्यक थयाप्युभमात्मना शिष्य विद्धोवाच मनोहमीति दोषस्य
90 वेदनं वोभि कारणं तद्यथोपशामं यातितन्नेव दमनीस्वत्ता चिकं
त्येन्न खल्वेन दुःखाय यथमर्हं स्थितः केन्योपशाम न तूह किमने दुःखो
पशांतयो कुंभोवाच कारणांकारणाज्ञोसि वेदनस्य युग्मे तत्कार्यं वो
धायिष्याभिकारणाकारणक्रमं ॥ ॥
कारणादिति कार्यं खलु कारणादेव जायते तत्कस्मात्कारणाद्दुःखभावात्म
कस्य कार्यस्य कारणमन्विष्यामो नैव कथयसि मनसापि शृणु हमिति दोष
स्य कृतं कारणं वेदनं चित्तस्वैत्यो च खल्वेव कारणं वोभि तन्न वेदनाय
था उपशमं याति तन्नेव दापनादेवा विद्हणोति चित्त स्तीचित्तस्य चैतन्यस्य
चैतन्य खल्व दुष्ट्यानुसंधाने तेन हेतुना क्वयम त्वं कारणे दुःखाय यावचित्तः स
तो दुःखोपशान्तये केन्योपशामनं हृदयस्याः कारणं ब्रूहि कारणमिति
त्वं कारणाज्ञोसि अतो वेदस्य कारणं वदाम्यतो वेदनानीमित्तानि दु
पशान्तं तत्त्वं कारणाकारणाक्रमम कारणाभावः कारणस्यकारणं

शिखिध्वज उवाच देहादिरूपयोदेतिवेदनं कलनात्मया असत्याभासया स्व
न्दो यथा पवनलेखया असन्नां वस्तुसन्नायां वंगच्छाम्यहं यथा अहंत्ववेद
नं चित्तबीज समस्तु शाम्यति कुम्भ उवाच विद्यते यदि देहादिवस्तुसत्ता तदा
स्ति ते अभावादेहसत्तादेः किं तिसंभववेदनं शिखिध्वज उवाच हस्तपा
दादिसंयुक्तः क्रियाफलविलासवान् सदानुभूयमानोयं देहो नास्ति क
थं मुने कुम्भ उवाच कारणं यस्य कार्यस्य भूमिपालन विद्यते विद्यते
भावस्य तत्कर्मप्रकारं वो धापयिष्यामि इदमस्य कारणं भवति इदमस्य का
रणं न भवति अभवत्यतद्बोधयिष्यामीत्यर्थः ॥ देहेति वेदनं कर्तृ देहा
दिरूपया असताभासया मिथ्याभूतस्फुरणया यावद्धु सत्तया यावदारूपसत्तया
उदेति पवनलेखया स्पंदः कंपइव असत्तामिति यथा असत्तया चित्तबीजं
अहंत्ववेदनं अहंकारतन्मात्ररूपं वेदनं शमं उपशाम्यति सोवस्तुकस्ता
तायां असत्तामिथ्यात्वं नावगच्छामि विद्यत इति देहादिवस्तुसत्ता यदि विद्य
ते तदा हि वेदनमस्ति संभवति स्फुरत्तिति यावत् देहसत्तादेरभावात्तु त
द्वेदनं किं निमित्तं निरालंबतामित्यर्थः हस्तेति सावयवोर्थक्रियात्क्रिया
कारी सदानुभूयमानस्य देहः कथमपलापितं शक्यत इत्यर्थः कारणानि

अविद्यमानमेवत्वं विद्धि सर्गभ्रमोदितं अकारणं हि यद्वस्तु तन्मिथ्या
रज्जुसर्पवत् शिखिध्वज उवाच आद्यात्पितामहो यस्मात्तेन सृष्टमिदं
जगत् स एवास्य कथं न स्यात्कारणं वद मे मुने कुम्भ उवाच सर्गादौ
केवलं शान्तं ब्रह्मैवास्ति महीपते द्वितीयकलनाभावाद्वेधसोऽस्ति
न कारणं शिखिध्वज उवाच वेधसः परमं ब्रह्म कारणं किं न मन्यते
अकारणं कथं साधो तन्न मन्ये पामि वेधसः॥
ति कारणं विना प्रतीयमानं कार्यं नास्त्येवानन्तं विनिस्तु विभ्रमो भ्रान्ति
रित्यर्थः॥ अविद्यमानमिति भ्रमोदितं भ्रान्तिकल्पितं सर्गं अविद्यमान
मेवाविद्धि हि यस्मात्कारणाय द्वस्तु अकारणं उत्पत्तिकारणं विनैव प्रती
यते तत्कार्यं रज्जुसर्पवन्मिथ्या आद्य इति इदं जगत्पितामहेन सृष्ट
मिति कृत्वा स एव पितामहोऽस्य कारणं कथं न स्यात् सर्गादाविति
सर्गादौ केवलं अद्वितीयं ब्रह्मास्ति तत्तु न कारणं निर्विकारत्वात् अत
दपि कारणं भवितुं न लभते द्वितीयकलनाभावात् द्वितीयस्य ब्रह्मव्य
तिरिक्तस्य वस्तुनः प्रतीत्यभावात् आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् ना
न्यत्किंचन मिषदिति श्रुतेः अतो वेधसः कारणं नास्तीत्यन्वयः॥ अनंत

कुंभोवाच अनंतमजमव्यक्तं यदाद्यमुपलंभनं अप्रतर्क्यमविज्ञेय
तच्छिवं शांतमव्ययं तद्रूपं कस्य केनैव कार्यमोक्षः कदा भवेत्
अतोनेदृत्तांकिंचिज्जगदेतन्नविद्यते चिन्मात्रं कल्पितं वैधात्र्यादेवत्रिविति
श्रितः तन्मात्रं जानितत्सर्गस्तदात्मक इतिस्थितः नकर्त्ताऽस्ति नभोक्ता
ऽस्ति सर्वं शांतमजं शिवं इति निश्चयमवान्नात्र ज्ञानं तत्तत्तांनय अत्रालोकि
थिलीभूतमेवं तत्वविद्दर्बुधाः तत्ताप्रेतविनोदेति एवं संस्थालोकिंज्ञः
तिति श्लोकत्रयस्यार्थवाक्यं अनंतमादिलक्षणं यदाद्यमुपलंभनं शान्तस्वरू
पं सत्त्वाचि तद्रूपं शिवं शांतं अव्ययं चेतिकृत्वा तत्कार्यं केन प्रकारेण कार्यं भ
वेत् तत्कार्यं विकारस्वरूपं कर्तृत्वं व्यतिरिक्तस्य कार्यस्याभावात् केनवाऽप
करणेनकेनाचित्स्याप्यभावात् एवं कर्तृत्वाभावात् भोक्तृत्वमपि नास्ती
त्यर्थः अतः कार्याभावात् इदं जगत्किंचिद्रूपं तत्त्वं अज्ञानेन जगच्च विद्यते
यत्तत्तोनवासिलक्षणम्पुवेधात्रीतत्त्वकाल्पितत्वाप्रियस्य सर्वभूतविनाशकमाणि
तः चिन्मात्रात्मवान् इत्येवं निश्चितो नित्यं आत्मानं जानाति सर्वं इदं जगत् तत्त्ववासनीय
मानं सर्वकल्पानां अज्ञानाविचारतः भवन्ति स्वरूपत्वात्
६४
प्र.प्र. सन्नामं तत्त्वमतज्ञानात् शांतं नय अत्रालीमिति एवं सूक्ष्मोक्ति लीलासिय

नि॰प्र॰
६२

९२

तावन्नं दृश्यते यस्य तस्यात्र भ्रमतः स्वयं सर्वं संस्थानविगमान्न स्यात्सो
ऽनुपपद्यते तस्मात्त्रिदात्मकतयात्मानीविज्ञो यो नित्यं स्वयं करब
लिमामिपदेवदेवः नैवैव पद्मजशनिस्वयमात्मनात्मा प्रोक्तः स्वरू
पमिति शान्तमिदं समस्तं ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ बुधाः इह सिंमाभावत्सुनिर्
युक्तिभिः त्वया न भावात्कर्मभावाज्जगन्नास्ति तेन नास्ति पदार्थदृक् ए
वं स्थिते विस्फुरसि विस्फुरसि त्वमसि बोधसि वा न मो संसृष्टपरं वेत्सि न कि
ञ्चिद्भूतमत्रावनं तत्स्वविद्धः यस्मान्नाशेनाविनाशे सर्वसंस्थानावि स्फुरतीति दे
ति समवायिकारणनाशे कार्यद्रव्यनाशस्यावश्यकत्वात्संस्थानवि हर्व
स्फुरितेष्वसमवायितानाशरूपत्वादिति भावः ॥ तावन्नमिति संपदार्थः प्रथ
मं तेजोद्रव्यविनाशो निर्विकारत्वाच्च तस्मादिति तस्मात् धियो देवः प
रमात्मा स्वयं स्वात्मनि त्रिदात्मकतया दृश्यमिव रूपेण विज्ञानतः स्वसंकल्पवश
दृश्यं प्रतीयमानं प्रपञ्चरूपः कवनि स्फुरति नैवैव देवदेवेनात्मनात्म स्वयं स्वरू
रूपमेव पद्मज इत्यात्मनैव प्रोक्तः इति ब्रह्मणो देवगोरिंदं समस्तं देवदेवाख्य
पात्संस्वरूपं बुधः इति बुधः प्रबुद्धोसि कर्तृभावात्कार्यं जगन्नास्ति
नैव जगद्भावे न च पदार्थदृक् सम्पत्तिरिति त्वमपि भ्रान्तिरुक्तं एवमिति

पदार्थविदनादित्यमसदेवावभासते अहमघालमेत्तेन शान्तमासे खकोश
वत् जगत्पदार्थप्रविभागदृष्टिः सदेसहि कालकलाक्रियौघा अहोतु
कालेनाचिरेणाशान्तात्रह्मैवशान्तास्थितमव्ययात्म वशिष्ठोवाच कुंभेन
बोधितस्त्वेवंसम्यक्वावबोधवान् शिखिध्वजोराज्ञाप्यमहामोहस्तमुद्रकात्
एवंकुंभकवोराजाभव्यमंत्तदकृतिमं स्वएवात्मपदेतस्मिन्स्थितोभवत्
बभूवामिलितमनोलोचनशान्तवाकुसुनिः शिलातलादिवोत्कीर्णो
निष्यंदावयवाकृतीः मतोमुहूर्तमात्रेणप्रबुद्धःस्फारितेक्षणं तमुवाचम
यतोहमतः परंकेनापिकिंचिदपिनास्तीतिवोधितः चिन्मात्ररूपोहमेवसर्वा
त्मासम्यगस्मीति वोधवानासिमतः कारणादेवंचिन्मात्रएवस्थितोसिमुक्तो यो
सिलोकेस्मिन्विमुक्तत्वनुपवबोधवानास्मितेनवाशिवः परमात्मैवास्मितन्म
मत्यमेवतमः [illegible] रसस्यभावात्॥ पदार्थेति पदार्थविदना
न् भेदेनपदार्थीकृतंधानाघोघेः अस्तदेवेदंजगदिदमनेकप्रकारेणाव
भासते अत्र एतेनपदार्थविपत्तेनालंपर्यभिन्नयेदानीमहंकोभवदाकाश खे
गर्भविघातमासे जगदिति सदेसदिकालकलाक्रियोमादेशादिनावित
रिता जगत्पदार्थप्रविभागदृष्टिर्जगद्विषयापदार्थभेदविषयाचसंवित्

नि॰प्र॰ कुंभोवाच कच्चिदस्मिन्पदे स्फारे मुहूर्तादुनि निर्मले स्तालेपाविर्भि॥
६३ कल्पान्तांस्त्वं विश्रान्तवानसि कच्चित्त्वत्प्रबुद्धोऽसि कच्चिद्भ्रान्तिस्त्व
९३ योगिना कच्चिदेयं परित्यातं हस्तं कृष्णमेकत्व सिस्विधर्जीवाच॥
भगवंस्त्वत्प्रसादेन महाविभवमाप्तिता महतीपदवीहस्तास्तर्वस्वि
धीस्थितानामया स्तंभविदित्वेयानाम होक्तम महात्मना मृगुर्लैका
स्तमयः संगः सारफलप्रदः जन्मतापिमयालब्धं यत्तवाम्महात्मन
तदद्यत्वत्समासंगात्तेनैवासादितं स्वयं मनंतमाद्यमस्पृतमेतत्क
मललोचन कथं न संपादितमस्त्यपूर्वमान्मपदं मया कुंभोवाच
भवस्तु उपशमं यातेत्यक्तभोगोऽपत्तोऽसि स्थिति काषायपाको निर्दु
ष्टसर्वेन्द्रियमारागस्य च पातिचेतासि विश्रांतिं विमलादेषि कोमा
या यथासितांबुकोशे विंदवः कुसुमांभसः देहान्मलानि सर्वाणि
कालेन कोमलेदरम सद्योहृत्यानि फलानि विपाकेन विगलंत्यधः॥
ता रेताशांति हृत्काम्यज्वयत्तमशांतत्वेहैव स्थितं भवास्थितं वक्षेति म्रमीलि
ता मनोलोचलोमीलत्तंनाम ह्रात्तिनिरोधः शिलान्तलाउत्कीर्णा रूपंका॥
दिमिशिलातले उत्कीर्ण निर्मित इव॥ कांचिदिति निर्विकल्पाया समा॥

भाजांसत्तत्येविश्रांतिस्थाने भगवन्निर्मलाविभववन्धयितामहावि
भवाब्धिरिणामुद्दयः मन्त्रीचुड्डीजीवन्मुक्तामार्गः मनसीति श्लोकत्रयंवा
कयं त्यक्तभोक्तृरोत्पन्नाविषयाभिलाषेकषायपाकोमंतःकारणपाकोरा
वैन्द्रियगणस्यचपाकोत्रानुकूल्योतिष्ठतोतिष्पन्नोऽर्कस्मांभसः कुसुंभकु
सुमादिकस्यकालेनयः पाकःतेनदृष्टान्तफलानीबदेलोन्तर्वाणिामलानीवि
ध्वित्येकत्वदृष्टान्तैिनंतदेवायानकथ्यन्ते पत्रयोलययोहर्षशोकयो यो
नसापरागतिः कुंभोवाच प्रबुद्धोसिविमुक्तोसित्यक्तचित्तत्व
यात्तयामलोदयोमुनिर्भैनीस्वस्वरूपतिष्ठनिर्मलं शिखिध्वजो
वाच प्रबुद्धस्यनतस्यचित्तंनामकिलप्रभो जीवन्मुक्तास्तदे
हिविलसन्तिकथंवद कुंभोवाच प्रबुद्धस्यनयोगस्यपावासनावा
नवासना याश्रोक्तावितराद्दतनसास्त्रास्यविद्यते यथावास
नयातत्रावविरहंजीतिकार्याभ्य तोत्वंसत्वाभिधांविद्धिप्रबुद्धस्य
वर्जितां मूढचित्तंचित्तमाहुःप्रबुद्धंसत्वमुच्यते अप्रबुद्धाश्चित्ति
नस्थाःसर्वेषुसत्वमलात्मसत्वमलाधिपः स्वर्गमोक्षादिफलदंदय
किंचित्सर्वमेवतत्र त्यक्तसमस्तसम्यग्सोयोप्यसावेववैभवा

भा

नि.प्र.
८४

97

पदार्थौघविमर्शात्मा धावनात्तिष्ठास्यन्दित चित्तभूः । अपरिस्पन्दचित्त
स्य संस्मृतिर्नेह धावति । यानि यानीह दुःखानि प्रस्फुरन्ति जग ति=
त्त्रये चेतश्चापलजान्येव तानि तानि महीपते । अस्पन्दे तमिद
ह्यस्पन्दास्पन्दत्वमेकत्वं नीत्वा निष्ठय स्याकाममेकमागत्य ।
चित्तचितिच्छित्येकदृशौ चित्त्वैकत्वविषये दृश्यैनवेवाचित्त्वं नित्तदेववाद्यार्थ
पृतयोर्दृश्ययोर्यौलयः नैव दृक्तान्तं सेव परागाति केवल्यं । कुंभः पुन
रिति पूर्वोक्तामालितावासनैव चित्तं सानुजास्यैतान्तीत्यर्थः । य
दा निमित्तस्य व्यवहारहेतुः पृथ्वासता सत्यमर्पिभे धीयते नचित्तमि
ति तदेवाह भृष्टमिति भृष्टमालिन्नं वा मनानुविद्धं पृष्ठद्रव्यशून्यवासनं ।
यथेति स्पन्दे चित्तस्य वाह्यः प्रसरः अस्पन्दनं समाधिः तावेकत्वं नीत्वा
नीत्वा सर्वदा स्वरूपानुसंधानेन विदेपा विदेपावभेदं नीत्वा शांतवृत्ति
त्यमेकं प्रशांतचित्तमागत्य व्याकामं तिष्ठ ॥ कथमिति यानश्चेति
शिखिध्वजो वाच । कथमेकत्वविभेपायातः स्पन्दास्पन्दाविमावुभौ
सर्वसंशयविच्छेदकारि नैतदृढात्मने । कुंभः उवाच । एकं वस्तु जगत्सर्व
विदंचिन्मात्रं वारिवाम्बुधिः । तदेवास्य दृतं धीभिः पृथ्वारीव वीचिभिः

ब्रह्मचिन्मात्रममलं सत्यमित्यादिनामकं यद्गीतं तदिदं मूढाः पश्यन्त्यं
गजगन्नाया सर्गश्रिवत्स्पन्दमात्रात्मा सम्यग्दृशो विलीयते उदेत्यस-
मूग: म्यग्दृश्याल रज्वा सर्पभ्रमोपया शास्त्रसज्जनसंपर्कसंततान्यासयो
गतः कालेनामलतां यातेचेत सोन्दा विबोधितो एतत्केवलमाभात
त्वात्मसृजिमयं ततं उदेत्यत महाबुद्धेस्वयमेवमहात्मनां रजितेकाचि
तैसंर्हीयारविद्युजमहीपते यथेदमास्थितं सर्वं यथायथा विलीयते
एतत्कुत्वाचमत्वाच धुन्वमन्तिनायक यथोत्रुसितं यात्रिस्तु
लटिचिक्यर्वकुंभः एकानितिसर्वजगच्चिन्मात्रमेकंवस्तुवर्याथुधः
सर्वेवात्मर्वात्रितद्वत् तदेवचिन्मात्रंवस्तु वीचिभिः मधुवाराच धीभिःवृ-
त्तिवृत्तिभिः स्पन्दते ब्रह्मेति ब्रह्मैवमूढाजगन्नयापश्यन्तीत्यर्थः सर्गइ
ती चित्स्पंदमात्रमेवसर्गं सत्वसम्यग्दृशो बाधितावयात्मसतानेविली-
यते असम्यग्दृश्यानरज्वांसर्पभ्रमइवोदेति शास्त्रेति श्लोकद्वयंवाक्यं
त्विमुक्तजिमयं विप्रकाशं धीति श्लोकद्वयंवाक्यं एतच्छ्रुत्वाकेनचि
द्वात्मात्मपुक्ति भिन्तुसंधायउवाचतत्वतोवगम्यद्दृश्यस्य स्फुट
स्वरूपपदेजीवनुक्तापदेयमेवाशितयात्रिवृत्यन्वयः पद्मयोनिवि
विधैराख्यायिकं ततकाले तत्र नारदोमुनिः ब्रह्मलोकान्मुमा

[illegible]

यदा

शि॰प्र॰ ९५

४५

पात्रीभवन्त्यमरसंसदं न मां पश्यन्ति चेत्तत्र सकोपमुपगच्छति
मोहजननीया भव्येन गत्वोस्तिकानुत्थव न्यक्तसंकल्पलेखेनन
किंचिदभिवांछता त्वयासे देव वस्तव्यं हास्मिकाभिवाँ व
शिखिध्वज उवाच इत्युक्त्वा भगवान् कुंभः तस्मात्तत्रैव मापयौ गते
कुंभे महीपालः परं वैराग्यमापयौ शिखिध्वजोवाच महोत्तुङ्ग
शीतलाभ्रशान्तीयं पदवीं निजं रसायतोडवाकरासंनमी
त्पत्नीवमे वसिष्ठोवाच एवं संचिन्तयन् राजा वनं निर्विसना
यः शैलादिवसमेकत्रीणि मौनमेवावतस्थिवाशनासि
द्धवतस्तेमौनेनातिः संकल्पेन राघवे प्राप्तिस्थानिश्चलं प्राप्त
नस्थौ गिरिशृंगवत् वसिष्ठोवाच निर्विकल्पसमाधिना
तस्थौ गूढो पर्णस्थितः एवं शिखिध्वजो राजा तइगलामधुनाप्यसौ शिखिध्वजं नं
भर्तारं कुंभवेषा ततः सा प्रबोधायान्वक्षिमागत्य ततास्तस्मान्नभः विलग्य समगधमा
कानं त्रैलोक्यालयसुन्दरं स्वपत्तनमयोगत्वाविवेशान्तः एवं तस्मात् हस्यवाम
वलोकस्यन्दकर्मविकारय कसमाश्रित येनाप्यतुलरंवरमेत्यसा ॥ ९१ ॥
श्लोकत्रयं वाक्यं मम अमरसंसदं देवसभामिति देवसभायां मोहजननीयां । क्तिपंतप्राप्य
तारीया ः त्वयातु किंचिदभिवाछता देव त्यक्त संकल्पलेखेन स्थातव्यं तेषमाति

वमवकुंभयोगेनशिखिध्वजवनंययौ ततस्तत्रैववनेभ्रमणमपश्यद्वनस्थमिगामि
विकल्पसमाधिस्थं तत्रापश्यन्महीपतिं राजानंतावदेतस्मात्प्रबोधयामित्यम
न्यदाऽश्रुशतिसंचिंत्यचूडालासिंहनादंचकारसा भूयोभूयःप्रभोरग्रेवनेचरभ
यप्रदं नचचालाशिंलेवाद्रीपदानादेनतेनसा भूयोभूयंचालितेनापितदासा
तंव्यपचालयसाचालितःपातितोप्येषपदानवबुबोधसः तदासंचिंतयामास
चूडालाकुंभरूपिणी अहोपरिशान्तस्साधुःस्वपदेभगवानयं अत्रालोकनं
यामिवैनावदेवदेहंमहीपतेः यद्यस्यसत्वशेषोस्तिबोधवीजंहृदंतरेन्यं
तमपिजीवाम्यिमौदीपत्यासिद्धये अन्यथात्वद्ःसनादेहमिमंत्यक्त्वोप
रंपदंअपुनर्जननायैवगच्छामीहकिमनया अशीघ्रोवाव इतिसंचिंत्य
चूडालास्पर्शेनिनयनेनच पतिमालोक्यसाशंकमुवाचवरवर्णिनी अस्मि
वंसत्वशेषोऽस्यहृदिसंबोधकारणं संबोधत्वेनदेहेनेसत्वशेषंवपुध्यत
श्रीरामोवाच भगवन्संशमन्तज्ञचित्तस्यकाष्ठलोष्टसमाकृतेः सत्वशेषः
कथंब्रह्मन् ज्ञायते ध्यानशालिनः॥ ॥
अहोशति सत्वरजस्तमोविमुक्तौ चित्तं चूडालोवाच अहोशतिश्लोकाचतुर्थ्यंवाक्यं
देहमालोकयामिजीवितशेषवद्भवति नवेतिविचारयामीत्यर्थः सत्वशेषोनी

वि॰प्र॰ चित्तशेषः स्पर्शेन प्राणसंचारसूचकेन शरीरगतसूक्ष्ममर्मस्थानसंस्पर्शेन नयनेन च जीवि
८६ तसूचकेनागलितगोलकेन रञ्जकेनायुक्तेन तेन वृक्षेनेन च सत्वशेषं व्यबुध्यतेत्यर्थः
वशिष्ठोवाच। प्रबोधकारणं यस्य पुष्पं लीनं वसंहृदि विद्यते सत्वशेषो
96 ऽसौ बीजे पुष्पफलं यथा। चित्तस्पन्दविमुक्तस्य तस्याचलसमस्थितेः का
यस्समसमाभोगो न ग्लायति न हृष्यति। नास्तमेति न चोदेति समेवात्मनि।
सुते एवं लोकार्थितं राम सांख्यनकृतं प्ररागं इति विश्राम्य चूडाला स्वदेहं तां
व्यास्थितं संततपाषाणचित्तवोस्थितिमापन्नवाक्यं तन्वता केन सः स्पन्द
नोसत्वं कन्नः प्रभोः स्वविशेषस्य पुनर्देहं स्वान्तोडुपेतपादिरागी ॐ भगवान् इ
तिरस्योत्सायातिविश्रान्तिजा विश्रेरसामगाक्रप्रवृत्तरसामृमयीवृन्दनि।
वशिष्ठः प्रबोधेति श्लोकद्वयं वाक्यं यस्य समाधेस्थ्यास्य पुष्पं लीनं वसंहृदि।
दुर्दर्शस्तत्वमरूपे हृदि लीनः सत्वशेषो बीजे पुष्पफलमिवाविद्यते। चित्तस्पन्द
विमुक्तस्य चलसमास्थितेस्तस्य कार्यं समसमाभोगत्वात् नग्लायति।
नास्तमेति न चोदेति किंतु साम्येनानिर्वृत्तिः एवमेव कार्थितं सामतं प्रशिवत्प्रपरः
इति श्लोकद्वयं वाक्यं चूडाला इति सत्वशेषे सतीति तिनी परकायप्रवेश
प्रवीणात्रासत्वदेवं सुसमन्वयपाचित्तो वोस्थितिमापन्नं तत्रयरसाधारणो चित्तत्वे।

त्तोः
त्थितास्तोद्यभोः शिखिध्वजस्य चेतसः स्यन्दं कृत्वा नीडं पद्मिराशीवश्यंवदेहं पुनर्वि
वेश ॥ तं सामस्थवनमाकर्णयं विनसत्वगुणाश्रालिनी प्रबुधे सत्त्वे देहे वसत्त्व इव प
द्मिनी हर्षं विकाशयामास तत्रांतरे कंरवात्रुडीश्चपश्यन्तं भमग्नस्यं स्वच्छेवेताः
शिखिध्वजः अहोवत्तवयं धन्याः पुनः प्राप्तो गुरुः स्वरः इत्येवोदाहरन् राजाकु
भाग्यकुसुमं ददौ दिष्ट्याहं प्रोतोसि भगवन्नागतोसि पुनर्वनं अस्मत्पावित्रीकरणं
नेवागमनकारणं कुंभः यत्तः प्रभृति यातोस्मि भवत्सकाशाद्दिवं दिवा त
तः प्रभृति चेतो मे त्वय्येवेह समास्थितं न रमे स्वर्गलीलासु निव्रत्यानिरता
मन्वया त्वाहं शोवं गुरुस्तत्पर्वतोहनि मित्रं तथा तत्र वा विश्वास्ये वापि शिवा
पश्चवमन्ये जगत्तिनात्तिमे शिखिध्वजोवा अहोतकालितं पुन्यपादपैर्व
विराजितैः यस्माद्भवादृशं संगोपि वांछितस्तस्मात्तस्यागमे भवद्भिर्यानिया
यौगपुण्यपावि सान्नवाहं यथासाधोतत्स्थामन्येत्स्वर्गोविश्रमस्थितो गुरुः त्ता
मेवरचास्थितिं स्वधाम बलं व्यप्रकाशितं विरिये यंयस्थाकामसुंवीरूभि
लेत्तथा कुंभोवाच परं पदे महानन्द कवि हि भ्रान्तवानसि इदं भेदमयं दुःखकं शिवा
त्तं त्यक्तवानसि कच्चिद्दापातरम्योऽभ्यः संकल्पोभ्योरतिनिर्नप्तां निर्मलत्वागतारा जन्
भोगत्नीदं समेवत्तो हि पदं यदशान्तानिशान्त्रसमसमास्थितं यत्प्राप्तं मेष सन्तेहंगाक
श्चिन्नमनंनास्यितं शिखिध्वजः त्वत्प्रसादेन भगवन्दृष्टा हरयारितगागतैः प्राप्तास्त

शि॰प्र॰ सारसीमातोलबोलववृयानिस्ववयः सोपदेश्यमस्माकं किंचिदप्युपयुज्य
६७ ते सर्वे देवा निःस्पृहाः समास्थिताः सोऽपि गतज्वरः ॥ ॥
९७ निःसंकल्पो विगतमोहः भयो विरागो नित्योदितः समसमाश्रयोऽसौ सौ-
म्यः सर्वात्मकसकलसकलताविकल्पाकाशकोशावेशादः समा-
समागतोऽस्मि वशिष्ठोवाच इत्यथ आत्माविष्वित्रात्मैः कथयामिस्तौ भि
परस्परं मासतावेधवेनारोचरन्तोऽविपिनेन्तन्तः वनान्यनेकानि रूपा-
णि जंगलानि तटानि यानि सरांसि गुल्मजालानि शृंगादिगहनानि दि-
वः सममेव समकालोऽसममेनौ स्थितावुभौ समसत्वेऽसमोऽन्यतरोऽपि च
त्योनस्यन्तः सहस्रानर्वदापिन्दवेवावुभजानैवयावव गृहं ग्राहामिदं इदं
नोनि विकल्पकल्पनामतः नन्हा एनयेऽपि भवन्त्येवाविबुधा
वैतु= विबुधन्तोऽसहदैकविदूलिवि धूसरौ कचिद्वदनादि यौमौकाः
विजृम्भानुरंजितौ दिनैः कतिपयैरेवं समविचरन यान्तया सखेद-
न्ततयावेव राजाकुंभवदावभौ अथ तत्कुरगभाभिं चूडाला स्वचूडाला
हष्टा शोभां स्वरूपं गताविवतया मां संभाविनी चूडालोवाच विजयन्ति :
तदा रात्माग्निरसाधिस्र नववपः गहनानि पुष्पजालानि साहसकाः
शिखिध्वजोवाच निःसंकल्पितिरिति शमसमाश्रयसर्वसौम्यः पायसे

विद्या

ज्ञातायथाप्राप्तन्नापिवेघसदा आनियस्वमदारार्थकिंतत्तेनकृतं
भवेत् नकिंचिद्वयाभ्यास्प्रपंचमथाभूनमं येनायंमत्पात्रिभर्त्रिस्म या
नेमापिमानदः इतिसंचिंत्यचूडालाकुंभवेषधरापति प्राहकान
नंमध्यस्यकोकिलकोकिलायथा कुंभोवाच चैत्रमासस्यशुक्लायं
प्रतिपद्दिवसोमल शक्रघास्यान्तमहारंभंस्वर्गेभवतीवैलतेः सान्नि
धानंमयानत्रकार्त्रव्यंपितुरखनः यथास्थितात्हितंघमीर्नसंन
ज्याकदाचनः प्रतिपालयितव्यंतज्ञातव्यंयेलचरतानवो क्रीडनात्
ध्यानकुभ्याम्यांसउद्वेगमगच्छता आगच्छामिदिनांत्तेयानीर्विक
ल्पंनभस्थलात् स्वर्गादितितदामेवतत्नंगोममकुसुये स्तुन्का
मंजरीकुंभोदयोमित्रायकौसुमं प्रीतयेस्वामिवप्रीत्रिंकांतानं
दनकृतज्ञं आगंत्रव्यंत्वयाशीघ्रमेवंवदन्निभूपन्तौ पुष्पवेनस्नान्वो
नप्रामप्रकारेरात्रा शयेनाभिप्रायेरगासर्वत्रसोम्योलवावीवाद्सहितः स
कालनादिमुक्तः संकल्पनाः कालयपुत्रादिममनापाशाः सममाधान्तोस्मितस्मं
सर्वगतंप्रलननप्राप्तोसमीन्यर्थः चूडालानिज इतिश्लोकचतुष्टयंवाकं नि
जः ष्यातिः सचडदारात्माडदारचित्तोनिराशीर्निशिवनंडभयोर्मर्वंशपः पुष्प

नि॰ प्र॰ जत्तायानकामिनी तानिपुष्पलत्तासमूहएवगरतारिताएवंविधेसुरवदुःखसा
९८ धनसंदेहेसत्यपिपाकामिनीभोगेच्छावर्जीनभवतिसाउत्ताम्रानिषिद्धस्थस्यागम
98 एन॥समुज्जृंतेति यथाप्राम्नमपिप्रानियंस्वमात्मीयंउदारार्थमस्तन्सुरवदुःख
मकुत्तात्पजत्तावेघाविदावेयप्रत्तप्रामवत्नाद्रेनाकिंकृतंभवेत् किंवाश्रयेजनं
साधितंस्यात्तु नकिंचिदित्यर्थः न्यायसुरवदुष्प्राप्तीवार्थएवस्यादिति
सर्वोक्तिएवार्थःन्नादिति नत्तस्मा प्रातरगात्मत्तयांत्यमस्ताविशेषेरन
नवंश्चपंचांकिंचिद्दवयाने पेनकाल्पेन प्रपंचेतहेतन्ताम्रायन्तत्रोमापि
रमते शनिसंचितापचूडालापत्तिंप्राहेस्यन्ववः कुंभीवाघ चैवोत्तिस्मो
नपंचकंवाकंश पातपुष्पाभ्यासमाधो ध्यानेतनस्समाधोउपे
गापक्रीडत्ता पुष्पशाद्वोजातिवाची मत्तोधिवकलोप्रात्स्यसुरवपा
योद्वत पप्यारतदादौ पयोदोमेघः नरसाव्योमभवतेलवुत्वात्तद्धूर्षे
ष्पीरिवध्वजहर्षोंव्योमिकुंभवपुर्महो शान्तावर्तेवबाहिरिस्मीर्येघ
स्वंत्तएमायथो प्राप्यमंजरितावकारं कल्पवृक्षोपमंपुरं यत्नःप्राग
हृश्येवेविवेशाललत्ताकुलं राजकार्यमिषपशोवारिगातत्रसंपाद्य
त्वरं शिरिवध्वजस्यपुरतःकुंभरूपधरापत्नन् नत्रम्लानपुष्पितिमुरवं
चकाराथिवमानसा उन्नुसनीहारमिवप्रपामारविन्नामिवांबुजं तं

हस्त्वात्तगद्द शाकारं सप्तउन्नस्थेशोशिखिध्वजः वमस्वारिवन्न चेत्ताश्चवस्त।
मुवान्वेदमादत्ता देवपुत्रनमस्तेस्तुविमनाङ्खलदत्तसे कुंभतत्वंन्यग्नत
रेशामिदमासनमाद्यत्ता सन्नाविदिन्नवृध्यायेनोहिवर्षविधादृन्ना :
नाश्वयाति गिरियातीत्वत्लाः पद्माइव जलाइता वाशिष्टः तेनेदमापाति
नेन्दुत्कोकुंभव्राहात्ततोविसन्न गिराविषतवया शीशांविशाश्वतनसमात
शिखिध्वजेति इशोनयतेस्मयः सात्राविनेवदारि शौर्यपावारिस्त्रौर्य
पावारिसन्माहुः आवत्ततोशोखिरूपमादत्तेतद्दत्त प्राप्यातेतेजोराका
श्रा रमंजर्यःकृत्वामंजारितोः नाह शाकारोःप्रासादादादिशांद्विवेशायासित्त
यतपवकल्पवद्दोयमतवतितत्रा शिखिध्वजस्यतोमागेचद्दडाला
चारिवत्रमानसेववकल्पनपात्स्वमृरवम्नानपुत्रिंच कोराश्यमासात्रि
सायश्वाद्दुस्त्रीलारंकरोतिस्त्रुवांचारिवलंकालितंकरोतित्तद्द
शसंतदशिपद्माइवजलाइता पश्चात्पद्माःकमलाविजलेवसन्तोपि
त्रान्याशाइतोनासपाति तद्वत्।। कुंभः पावदिति अवद्द्योस्त्वदुःखदशासु स्था
कुंभोवाच यावद्देहमवस्थासुसम्यक्‌वित्तपवये कर्मेन्द्रियेनीति
पुनितत्तेत्त्वविदःशठाः येद्यतत्त्वविदोमूढाराजताालनयैवते भवस्त्य।
भ्यःपलायत्तेग्टहीत्ताभ्यःस्तलावत्तः यावत्तिलंतथ्यातैलंयावद्देहंतत्त।

नि॰प्र॰ याद्दशा येन देहदशा मोनिसाहितं तन्यासिनां प्रवरं एवं देहदशादुःखप
९९ रित्यागो ह्यनुत्तमः यत्साम्यं केनसोपि योगात् कृतकर्मेन्द्रियस्थितेः या
९९ वद्देहं तावद्व्यवहारदशासंगविज्ञानता कर्मेन्द्रियैर्गृहीत्वा व्यवहारबुद्धीन्द्रियैः
येयावद्देहस्तु भावितत्वयैवानिर्विकारचित्ततयैव कर्मेन्द्रियैर्न तिष्ठन्ति तेनैव विदो
नभवन्ति किंतु सठाः वंचका एव येहीन्ति येपुनर्नत्वविदो मूढाः स्तान्निवालतयैव
हेतुना स्वभावतोगृहीताभ्यो वस्याभ्यः सुखदुःखदशाभ्यः पलायन्ते ब्रवस्था
निर्विकारंनीयन्त इत्यर्थः यावदिति तिलेषु सकलेषु तैलमिव देहे व्यापि सर्व
षु सुखदुःखदशास्वेवाम्नातोयो देहदशां वेनिवृत्वां शान्तिः सः असिवोर्वांछि
तान्निचत्वरछेदकवद्देहसारहितोपिनास्तीत्यर्थः एवमिति योगात्समाधेः स्तो
प्युक्तोयत्साम्यं निर्विकारता एवं एवानुत्तमो देहदशादुःखपरित्यागः कं
स्थि॰= र्मेन्द्रियस्थितेः शाम्येन देहदशादुःखपरित्यागश्चेन्नोच्यते ज्ञानिनामपि ग्र
तदसंभवात् यावदितिवस्माद्विज्ञानतापि यावद्देहदशा तावत्
र एव वराग्निर्मोचिन्तावारान्ध्मारेण कर्मेन्द्रियैरेव साहस्ता व्यवहारबुद्धीन्द्रि
यैः बुद्धीन्द्रियप्रवृत्तेर्बुद्धि प्रवर्तकत्वात् निवृत्तेः कर्मेन्द्रियाणां तु बुद्धिपूर्वमपि प्रव
त्तेः बुद्धिनिवृत्तावनिष्टत्वसंभवात्॥ परमोष्ठीति परमेष्ठिप्रभृतयो ब्रह्मादय
स्तेषामपि कालतत्त्वभक्षणानि अस्तागतत्वात्प्रवर्तितानि तत्त्वयो कोपविशे

तो

परमेश्वरभक्ताय: सर्वप्रबोदिताशया: देहावस्थास्यानिस्त्वतिनिवा:
नैरेवाविश्रय: अतोनन्तभक्तानिहृश्ययात्मभिर्जपियत्र तत्सर्वमेवनि
यातिं धावन्तिमुयण्णावुधिं तत्रावुध्यादिसाम्येनपारायादिचलैनेनत
नियानीयापश्यतीमायावद्देहमखंडितां अतास्तपार्वतीमेनस्कखवु:
खवदशात्मा :नियानिंयापयत्यंगदेहलंदोर्विषंडितां ॥ ॥
यद्यन्यार्थं वक्ष्योकवैयेनाविशेषंदर्शयन्नाह तंत्राहृति नेत्रामात्रावदुध्यादिसाम्ये
नेबुद्धिवुधीद्रियादिसाम्येनबुद्धिवुधीद्रियादिसाम्येनपारायादिचलनेनच कर्मेंद्रियासम
नताया तेनचया वहेहं तदेतत्राव देहपर्यंतमेवानियाति मंखंडितांयापयंति अतस्तु
सर्वेंद्रियत्तोभेशास्कखवु: खवदशात्मा: संतोदेहलंदोरनैतै: देहै: निपानींवि खंडितांवि
ती विषंखंडितांयापयंति शेष: ॥ शिखिध्वजोवाच एवंस्थितेमहाभागक स्यकर्देव
मीहशं लब्धवानासिदेवोपिवेदवेधविदांबरी कुंभ: कथयामितवाशेषंस्वर्गेप
त्तामघमोस्ह हृद्यावेदिंकुंभं परमायातिनाव खतावरिलोयातो भवतेपुष्पां
जरी दवापगनमलिघ्यसभाश्वाविविह्व ततःपितामहेंद्रस्य सभास्यानेय
पु॰ १ यात्क्रमं स्थितोस्यायतदोत्यान कालेपिनाविसर्जित: रहगन्तु मदंस्तर्गी

नि॰प्र॰ त्यत्कासंप्राप्तवानृभः दिवाकरहयेक्ष्वाकवंशाम्यनिलवर्त्मनि॥ त्वयैकत्रगत्तो
१०० भानुरेकेनान्येनवर्त्मना आगच्छाम्यहमाकाशात्सागरान्पातिलाकृतिः॥ त्वं
चाग्रेवारिहृताऽर्णिमेघानांमध्यवर्त्मना अपश्यंमुनिमायान्तमहंदुर्वाससंत
100 वान् कृत्वान्तस्यनमस्कारंत्यक्तखेवेहनामया मुनेनोलाघंवस्त्रस्त्वमभिसा
रिकासायानः इत्याकर्ण्यतुकोपाच्छौससशापमाथमानतः स्तनकेशवा
नौकान्ताहावभावाविलासिनी गच्छानेनदुरुक्तेनराज्ञोयोषाभविष्यसि
इतिश्रुत्वाप्सुरभंवाचंमन्त्यिर्नजर्गरद्विजान् विस्मयामिमनागयाकनाव
दत्ताहितोमुनिः इत्थविप्नानत्तासाधोशापोहंनमसस्रतान् श्रुतिवाहोदे
वां त्रेधुस्त्रीत्वमेतन्मयाकथं॥ गुरुदेवद्विजातीनालज्ञापरवशात्मनाकृ
मन्त्रेमयासम्यग्वनस्वयंयामितौसिया शीरिवधूजैः परिदेवनयाकार्यं॥
देवप्लवनाविधत्ते बद्धायान्तिनराःपापदेहस्यात्मानलिप्यते याह्वमत्रवि
प्रान्त्रवखेसाहोऽपिपरिखिद्यते नदान्यथाभूपायः स्याक्कस्वायमत्रभूमरा
वाशिष्य नाविवमादिभिर्वाक्येरन्योन्याभ्यासनं स्वयं कृत्वास्थितौवने॥
त्रिगौत्तहृदोरवोऽवल्लोमिवः अप्याकेर्ष्यस्यक्ष्णंभस्यस्त्रीत्वकस्यादृयत्तेव

जगामास्तं जगदीपो दीपस्नेहदयादिवाप्त हृदोद्या वडत्यायसंध्यामुपाद्विकां
धौरांवंदयित्वाऽन्यांकृत्वाजप्यं गल्मांतरे स्थितौ कुंभे सर्वैस्तत्र रैत्रेराममाएर ततः
वपुः शिखिध्वजं पुरस्तं स्यागेवाच गलदक्षरं ॥
पश्यमी वस्कुरम्मीव द्रवामी वांगायाष्टिभिः लज्जयेववनेस्मज्जन्मत्यो
हीत्वं व्रजाम्यहं पश्यमेपरिखिद्यन्ति राजन्ममाधिरोनुकाः पश्येमौ ममजायेते
श्रोत्रउरवाडुरासितलेको गुल्फमवलम्बानि सम्यच्छते हस्मशाणिमे संविदः
मुभवाम्यत्तोभितम्वजाद्य तेन्विमे वसिष्ठोवाच विपिने कुंभ इत्युक्त्वा तुसी
रिपत्रीवसवत रजापिपतमालोक्य खिन्नचित्तोभ्युधावत शिखिध्व
जोवाच साधो विदितवेद्यस्त्वं जानासि गतिं घटोगति श्रवस्यभाविवन्न
र्येस्मिन्मपरिखिन्नहृदयोभव कुंभः एवमुक्तवतिकुलामियामिनी हीमद्भ
भात्मनः नखेदमनुगच्छाभिनियतिः केनलंघ्यते इति निर्णीयतौ
खेदं नीत्वा तत्रुश्चामिव एकतल्पे निशांतद्वासीनीतवन्तौ विरस्यातो
मयप्रभातेनान्वरवैयावपद्मुतत्सद्गजायोवन वर्धस्वकुंभः कुंभोऽस्मत्कुंभ
श्रोकितन्मर्त्तिमान् इति श्रीराजमाहिषी चूडालावरवर्णिनी कुंभतनु

त्रि.प्र. मामित्राभर्त्तुः पश्चात्स्त्रीत्वमुपागता धिंजीहारवनांतेषु कुमारीधर्मि
१९२ णांनिशि कुंभरूपधरा चाहं भर्त्तुर्मित्रोरासंयुता ततः कतिपयेष्व
/0/ गतेषु दिवसेषु सा इदं प्रोवाच भर्त्तारं कुंभरूपधरा सती राजवराजी
वपत्नात्वमसेदं वचनं शृणु ॥ ॥
कुंभः पश्चीचिनिर्लिङ्गो पेप्रनास्यागवाहिणीः ननुत्तरै रंगैः पत्नाभीवन्मसावितिर
श्रोयः स्युन्रामोवद्धवामोवंवंद्धुमित्राद्दिरहिते मध्येवनुजन्मादौ स्त्रीत्वंप्रत्न
ति प्राप्यत्फलपिद्वि संवरारिणीवाह्यानिन्द्राभ्यन्तरारिणांचानेकानीति वकुव
चनं श्रमेनिनरकलहतेनितरवः स्त्रीकथाः पश्चाद्गुणाःनेडभेन्चापि संविदत्वन
रात्रभवामिच्वत्रान्निजवस्यज नमस्य च मायाकल्पितत्वेन देहारंभकत्वामा
वान्मयत्वंतात्स्त्रीत्वेकवन भावोन कृत इत्यनुसंधेयं ॥ ॥ कुंभः यदिनिस्त्रे
निशायांस्त्रीरूपं ज्ञात्वा तिस्यत्ताप एव एरमंगता नादिष्ठामुंगमाधर्मैर्नि
:मैनिकर्त्तुमीदृशं भर्त्तृकस्मैचिदात्मानं विवाहेन दत्वाम्यहं तद्व
चानेवमेतन्मत्त्रीरीचतेभवनत्रये एतदाराम्भांविवाहेशामार्यानि
निशिसर्वदा शिखिध्वजोवाच हंतेनाभिनकार्येरावक्ष्यांनीष्यु

भंमरवे पश्यामितन्महत्पुण्यं येन सितत्वयाकृत कुंभः यथैवंत
न्महीपालत्वान्तेमेथैवशोभनं राकेयं श्रावरगस्यास स सर्वेगणाः
तंमया राजाबुधोद्भवेचन्द्रेपरिपूर्णकलामले अन्यश्चेतमोमलवाले
द्वयोरेवभविष्यति इतिश्रुत्वाविवाहार्थंकुर्वन्कमललौच्चनराजं
भंद्रुत्पुष्पादिसंभारस्तत्रसंभूतं इत्युक्त्वाकुंभउत्थायपरत्नेवन
हीमूत्ना कुसुमावचयंचक्रेतत्यारत्नादिसंचयं॥ ॥
कचतङ्क्ष्यंवावयं राकासर्णचन्द्रपुत्राख्यपूर्णिमायः पूर्वास्मिन्नहत्तिजन्योत्रोजन्या
वरस्याशिनरघाः सर्वथवत्तोयत्रपालयाति वांछितार्थसाधनेनेति जन्यमत्रय
देनाविवाहःउच्यते आवयोरेवाविवाहोभविष्यति॥ तयोर्तिजन्यत्रसंभारंविवा
तथाजन्यत्रसंभारंकृत्वाकांचनकंदरे पयत्नश्चोमहामिवेक्षाचेमंदाकिं
नीनदी पूजयामासतुः तानेत्रदेवपितृत्नमौलीशायष्याक्रियापले
निशैक्रियान्यागेतप्येकत्रोकल्पवृत्तैहकुलाननिपारिधायसिता
नितौ कलानिकन्काजन्यत्रस्थानमायपतः क्रमात् एवावलाप्य
कालेनरविरत्ना चलंययो सांध्यकर्माणिनिर्वर्त्य घ्नकुन्भश्च

तानु

नि॰प्र॰ घयो उवाचेदं वत्तेनाप्यत्वं मां स्वयं श्रयस्व॰ क्रमेणाग्निचसं
९२ हाल्पमत्पाणिग्रहणांकुरु श्रोत्रं मदनिकानामभार्यास्तिपश्चलोव
ना एवमुक्तो महीपालः तत्सर्वमभवत्र्यम् एवं महेन्द्र दृष्यान्नाः
102 मोकुंभशिखिध्वजो स्वयं विवाहित्वा विशेषसंपन्नो भूत्वा गृहं पति॰
विलेसत्रं विविधावासप्रान्तं वनराजिषु प्रपक्वफलभारस्तु
च्युपल्लविनिकुञ्च द्वितीयेत्रिभिर्निर्गत्वा निद्रां याति शिखिध्व
जः चूडालाराजकार्याणि कृत्वा स्वात्याययौ पुनः ततोपा
ते कुमासेषु गते कतिपयेषु सा चूडाला चिंतयामास स्वे कुम्भ
करूपिणी कुंभोवाच सांप्रतं भोगनारेरणपतीन्द्रेहिया
विषजं माकदाचनचेतो स्य भोगेषु रतिमेव्याति वशिष्ठो
लेपकुलकस्त्वकुसुमादि द्रव्यसंभारं महाभिर्विप्रियेसखौ सृजयामास
सकु [illegible] क्रियाफलेप्यनिहो क्रियायासत्कर्मार्थ फलेयस्याशुभा
हितोतत्याक्रियात्यागेप्यापि सोन्तवैराग्यात् क्रियाफलेनिस्पृहोलोक
संग्रहार्थं क्रियात्यागे उवाचेति मदनस्य मदनतुल्यरूपाशिखिध्वजः

॰प्राप्ति

[illegible]

आगतं दर्शयामास समस्त आश्रमसंततिं इन्द्रमभ्यागतं दृष्ट्वा परिवारसम
न्वितं यथावत्पूजयामास वनवासस्याशिखिध्वजः शिखिध्वज उवाच
आत्मनो वाक्य किं हेतुना दूरादभ्यागमनकं दर्शनाद्दिव राजयुग्मा वनेभि प्र
सादाद्भुक्तमलिरिति इन्द्र उवाच इमे वयमिहानीता गत्वा तदनुतां हि शपयेत
व हृद्गि लग्नेन कस्त्वैराग्यवगावनगता इव उत्तिष्ठ स्वर्गमागच्छ स्वर्ग
सर्वत्र दुःखं सुखं त्वद्गुणप्रवर्यः स्थिता देवांगनागणाः
आकल्पं विविधा भोगास्त्वया विवुधसद्मनि जीवन्मुक्तेन भोक्तव्या
स्तेनत्वामहमागताः शिखिध्वज उवाच सर्वं स्वर्गसमाचारं वेद्मि दे
वाधिनायक किं तु सर्वत्र मे स्वर्गो नियतो न तु कुत्रचित् सर्वत्रैव तु
तुष्यामि सर्वथैव करोमि प्रभो एवमुक्तस्त्वात्मनसुः सर्वज्ञानां दैवानां तिः
यांकाश्चिदेकत्रास्थितं ध्वजं कनीयसं शक्रगंतुं न जानामि त्वदाज्ञां न क
रोम्यहं वा शिष्ट उवाच एवमुक्ते पतौ भस्मा स्तस्त्वन्द्रमशौचतः कल्याणा
ने स्तुकं भीति वदन्नत्रागिमायया तां मायां शक्रमानीय चूडाला समा
विलयत् दिक्षाभोगच्छायानां यांहित्य त्वेवतु धाधिपः प्रेमत्त्रः शासशा
शौमैश्शोभोगपर्वं शक्रागत्तसमागमे अप्रसंभ्रमम हेतुं च कृतवानव्य
वहारिकं मय्यपरवक्ष्यं चेतना विस्मरया स्मैव सादरां गतिष प्रधानेनेकनोवि

त्रि॰ प्र॰ दुलारिसा इतिसंविग्नमनसा ज्ञाविदावभ्युदितवत्तौ संध्याजप्यपरेतत्पाः
१०३ स्तारंसं स्वेशशिखिध्वजे सन्त्रासकलत्राद्गेहेनिरिद्धं पुष्पगच्छकैः पु
103 ष्पावने देवीनाप्राविश्यमदनान्विता तत्र संकल्पितेन पुष्पासायते
माल्यमार्जिता कंठे संकल्पितं कान्ताराखिंगमादाय संस्थिता आ
गत्यान्तर्विश्य कुंजात्तः संध्यान्तेस शिखिध्वजः मिथुनं तदर्शायाः
चागच्छमानः इति चागच्छन् स्तव दूरादभ्यागमनकदर्थनाहूराद्दागमिष्यति
सः शिखिध्वजोवाच आगमनत्तव दूराभ्यागमनकदर्थनाहूरादा
गमनश्रमयासः ॥ तदालोक्याविकारे रागश्चेत सास्वं नोषसं स्थितो
गावि हस्वं विंत्या एव शिखिध्वजः निसर्गगयपापका संडुरवास्तिगोवधा हस्वं विघ्नं
माकुलितं भीतागवित्युक्त्वा निर्जगाम सः ततो मुहूर्तमात्रेण श्रपंचं तमरुपदेशा
नियर्यौ दर्शयन्ती पुष्पाकुलं वपुः उपविश्य संददर्श निःसरवपे हेमाशिलातले सम
माधिसंस्थमेकान्ते मनागिव कामिनेदृशी तं च देशमुपागम्य लज्जावनतमि
ननाति सौम्यसत्तरंगं विद्वाम्स्तानमदनिका गणशान्तशिखिध्वजोध्या
नान्निरुत्तात्मरुवावट प्रसन्नम शुरवधामिदं सद्बुध्या धिया नान्विकोंऽपी
प्रमेवकंबु विधाय तानंद्रमागता अथस्तोषयतंगर्छकांत प्रसाद यत्र तेभिः
परस्परापितस्तेऽदुर्लभो त्रिजगत्त्रये मदनिका एवमेव महाभागत्री

यो

त्वभासितं वलीः कामोहस्सुंदरस्त्वभिरागं नकोयं कर्त्तुमर्हसि अबलास्त्रीतयावा
लातरुणस्य पराधिनी तेनत्वमर्हसि नाथ नंदुःखाबंधो भवसि साधवा शिखिध्वजो
वाच मन्ये मम नवा लोहितावि धनीभवद्वपुषः केवलं मा पुनरपि विनेतुं इत्यमिव मह
वद्द्वा वशिष्ठोवाच एवमुक्तया तन्वा स्थितेनास्मिना प्रियेशिखिध्वजे चूडालापि चिंत
यामास चिन्ताम्येनोदितापाय अहो वनपांसभूमय भगवान्नूयमागता नैनं
दुर्विनीत न मलेल्यापि संपदः आत्मवृत्तान्तमारवितं तदनं स्मारयाम्य
हं मंडकाम ममतीकारस्य पुरुषलेवमवाम्यहं वशिष्ठोवाच इति संचिन्त्य
चूडाला वपुरुपदेहं त्यजन्ति वधानीण स्वरसायपे शालं अथ पश्चाद्दर्शित
इक्षादि समयोन्नुवालोचनः शिखिध्वजोवाच शिखिध्वजकार्याचे प्रणाम सर्वांग
तयागीत ॥ कान्त्वंक न्यपलपत्रा श्लिकुत प्राप्तासि सुंदरी किमिहातिकिं यत्का
लं किमर्थमिहतिष्ठसि अंगेनाथाव व हारेणास्मितेनानुनयेन च मम
विलासेन मत्कालेवोपलक्षतो चूडालोवाच एवमेव प्रभो विधि चूडाला
स्मिन संशय आकान्तिमेव देहेनलब्ध्वास्य घस्याखयं कुंभादिदेहेतिनी
योगस्य बोधयितुमेवमे प्रपंचशतं स्यराख्यान्वायीप्रान्तो वनान्तरो गुरो विदितवे
६०४ दस्तेषु ध्यानेनैव दरवंडितं सर्वं पश्यति तत्क्षण ध्यानेनाश्चवलोकय ता वा
शिष्ठोवाच अथ चूडालयेत्युक्तो वहाप्रकरं नृपः आत्मोदन्तमशेषेण

नि॰प्र॰ ध्यानेनामलमेतत्ते त्वासवराज्यपरित्यागा च्चूडादर्शनावधि सर्वमालोकयन्

९४ लोविरमसमाधितं विस्तार्य्यतरसा बाहू पुलकोद्गततांगतो आलिलिंग चिरं का

104 न्तां समाधिविरतो नृपः घनानंदं ततां स्थित्वा तु [illegible] वेशलं तां मध्यां म

समारोप्य प्रोवाच राजा शिखिध्वजः एवं [illegible] संसार [illegible] ज्ञानिनो

यथा [illegible] केनोपमीयते मोहादनादिगहनादनन्ताविषमादपि पति

तं व्यवसायिन्यस्तारयन्ति कुलांगनाः निरिच्छया [illegible] संसारवारि

धेः [illegible] स्योपकारस्य कारिष्ये [illegible] क्रियां चूडालोवाच देव [illegible] क्रिया

जालपरे त्वयाकुलात्मानि भूयो [illegible] दुःखिताभवं [illegible]

[illegible] मयात्र [illegible] देव [illegible]

[illegible] संकल्पकल्पना [illegible] देव [illegible]

शिखिध्वजोवाच निरीहोस्मि निरंशोस्मि नभस्तस्योस्मि निःस्पृहः

शान्तोहमर्थरूपोस्मि चिरायाहमहंस्थितः [illegible] किंचिन्मात्राव

[illegible] स्थितः [illegible] स्मिताय

[illegible]

[illegible]

[illegible]

त्तीर्णोस्मि भवसागरात् सर्वान्तीतः सर्वगस्स्वच्छरूपाभिवायमहास्थितः

चूडालोवाच एवं स्थिते महाभाग सत्व प्राणेश हृदयप्रियं किमिदानीं

प्रभो ब्रूहि रोचते ते महामते शिखिध्वजोवाच प्रतिबोधं

शिखिध्वजोवाच नीरीहइति शांतात्मा सर्वरूपं शांतः अथ सर्वोहं कारोप्यस्मि

वृत्तिरहितरूपोस्मि सर्वकिंचिदिति सर्वकिंचिदिति सर्वकिंचिन्मात्राचिन्मात्र

विरहः सर्वाकिंचिन्मात्रं परिहृत्य यच्चिन्मात्रं तादृशोऽस्मि तेनास्मि तत्रोभवं वाक्यं

उक्तादेः यथानेन निर्गतिवाभिनो गुणादावास्त्रयत्नैः सपत्नीनेन दायनीसावा

मुक्तोनमितिर्यनानिरात्रिशायेनवप्रकाशोनममोक्षि यस्मि सर्वविषयत्नवव स्थि

मतभितप्रवर्त्येतत्प्रापितं यद्यत्वन्निष्कासंतन्देवास्मितनुवस्तुवक्तुं न शक्नोमि

नामज्ञानाच्चभावात् ॥ ॥ नज्ञानामिकानानाम्याभिवांछितं ॥ ॥

यदा वरासितत्त्वितत्वंकदाचिदिहचित्तत्त्वया वैदेवाकिंचिज्ज्ञानासितदेवकुलसुंदरी नदे

वधारायिष्यामिप्रतिबिंबयत्यासमाप्तिः नतोमितवनिंदामियथासिक्रक्त च

चूडालोवाच यद्येवं तन्मतं वाहीसमाकर्णः यमनान्तं सर्वाकार्यं जीवन्मुक्तानां

तत्तदेवातनुमर्हति सन्निवेक्यावबोधेतमौर्ध्वं दयालुवान्विनाः शिखिध्वज

यदाकाशावशदासाक्षिनावयं नमादाचंनमध्ये कृपेवयमुक्तयोगः मोक्षा

५.१

त्रि॰ प्र॰ मेकं परित्यज्य गत्वा तद्रूपतां गतः राज्येव प्रकृते नेमं कालं नीत्वा क्रमेण वै वि
१०५ 105 देहेनाग्रयतस्यामच्युभौ कालेन केनचित् स्वपके नगरे राजा भवत्वं स्वासने स्थि
तः उत्तमा हेतु कान्तानां महिषीते भवाम्यहं इदं दुःखमिदं तेन निमिषेणुलेनागा
मागते मम वै पदे शत्वेति स्त्न्वं विगतो घिरा: शिखिध्वजोवाच पुत्रमु
क्तं विशालाक्षी त्वयैतत्समयाय घिया कोवाश्चिकिल राजस्य गृहे त्यागे वा भवे
त् दुःखदुःखदं पापं विनात्यन्तकाकिंचनमध्वरं यथा संस्थान मे देमोऽतिष्ठा
वस्थानं गतो वशिष्ठोवाच अथोत्थाय कृत चूडाला रत्नकुंभपुरस्थितं
कान्तं कल्पयामास हृष्टसंस्मादृष्टि वारिभिः॥ ॥तेन मंगलकुंभेन तं तत्र स्वर्वी
भिस्तथा स्थितं भार्या भर्तारमेकान्ते स्वराज्येभिषिषेच स अथासने समा
स्थाप्य महादेवीपदे तया अभिषिक्तोऽन्तःप्रकृत्वा चूडाला मालिकां प्रियां
शिखिध्वजोवाच प्रियेकमलपत्राक्षि लालनं संकल्पसंभवा महावि
भवस्थानं सैन्यमाहर्तुमर्हसि वशिष्ठोवाच इति कान्तवचः श्रुत्वा चूडाला
वरवर्णिनी सैन्यं संकल्पयामास नीरंधीरतत्कालनं तत्रांगपदातिपव
रं हस्तपार्थिवमंडनं रथिनं हस्तसामंतैरात्तदौत्यपदं पत्नी तत्र: शिखिध्वजो
राजा महिष्यासमभिरुह्या पदातिरप्यसंबाधं कर्षं तामियतोस्तः त

स्मात्महेंद्रशैलेंद्राद्वलितस्वां पुरीं प्रति प्रापाल्पेनैव कालेन स्वां पुरीं विवर्णा
शोभितां पुरीस्थास्तस्य समनास्तदागमनमाहृता: विविदुस्तं यशब्देनाति
र्तूर्यमुक्तोदितास्ततः प्रकतां संप्रयातेनता सत्यादिनासह प्रत्युद्गतेन सर्वे
शास्त्रसंमतेनततेनैव वलद्वयेनतेनासौ विवेशनगरं नृप: दशवर्षसहस्राणि
राज्यं कृत्वा महीतले ॥
सहचूडालया राम विरक्तो देहधारणात् देहमुत्सृज्य निर्वाणमाप्तवान्
प्रदीपक: अपुनर्जन्मने राम अज्ञया भ्रांतिमुक्तया: चूडालया भोगभोगातृप्ता
भुंक्त्वा सकलमहीपाल चूडामार्गेण निर्वाणस्थित्वासौ दीर्घकालं परमं पदम्
मैत्रीभावात् शत्रुपक्ष: एवं रामात्मवानत्कृतकृत्यमनुसरत्या
र्यविशोक: स्थित्वा नित्यसुखं यथाप्रभ भृमत भोगभुक्त्वा दिलीपो
इति वसिष्ठरामायणे निर्वाणप्रकरणे किरातकविंशत्याधिकशततमोपाख्याने
नवमभंगीशिखिध्वजोपाख्यानं नाम सप्तत्रिंशः सर्ग: ॥ वसिष्ठो
तत: तावन्योन्यमनुरक्तयास्वरूपिणी पुरवोपितकल्पमसि इव सर्वे रिप्सेनजलेन
परस्परमभिषिक्तौ मत्त्वा सम्यग्प्रभवेत् स्वपुरीं प्रविश्य दशवर्षसहस्राणि
मात्मानं संकल्पमनुभूय भूयो जन्मविकल्पांशविदेह उत्तिनां जगमुरितिके षष्ठो
कौ

नि॰प्र॰ वाच ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं शिखिध्वजकथानकं अनेन गच्छ मार्गे
९६ णानकदाचनाखिद्यसे शिखिध्वजक्रमेणैव यथावबोधमवाप्तवा
106 न् कचो बृहस्पतेः पुत्र तथा त्वमपि राघव श्रीरामोवाच बृहस्प
भगवत तेः पुत्रोऽसौ भगवान्कचः यथा प्रबुद्धो भगवांस्तन्मासेन तथा वद
वसिष्ठोवाच बालभावात्प्रभृत्येव संसारोत्तरणोत्सुकः कचः प
दपदार्थज्ञो बृहस्पतिमभाषत कचोवाच भगवन्सर्वधर्मज्ञ कथं सर्व
संसारपंजरात् अस्मान्निर्गम्यते ब्रूहि किंनु नाम जीवतं त्वता ॥
संक्षेपः ॥ इति श्रीसंसारतरणिनाम्नि वाशिष्ठविवरणे निर्वाणप्रकरणे श्री
रामट चिंतामणिगजोपाख्यानंनाम सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ॥ पूर्वप्रतिबंधक
पापसंक्षयाभावे दुर्लभमपि स्वात्मतत्त्वानमाचार्यस्य प्रयत्नातिशय
लभ्यमस्तीति दर्शयितुं अनेकोपाख्यानगर्भं शिखिध्वजोपाख्यानमाख्या
ता ॥ इदानीं चित्तत्यागएव सर्वत्यागोनाम इति कचोपाख्यानेनाभिधी
यते बालेति बालभावाद्बोरभ्यति पदपदार्थज्ञः पदपदेन तं पदैस्तयोरर्थः
पदार्थः भगवान्निति जीवतं कन्याजीवः प्रमाधास्त्रीसपवनं दुष्प्रत्यालिपि
नांतत्वं पश्यनेन ॥ एकमिति सर्ववेदनं सर्वसाक्षिचिन्मात्रमेवमवलंब्यित

सर्वत्यागेन

बृहस्पत्युवाच अनर्थमकराघोराद्स्मात्संसारसागरात् उड्डीयतेनिःसं
गंपुत्रक वशिष्ठोवाच इत्याकर्ण्यकचोवाक्यंपितुःपरमपावनं सर्वमेव
परित्यज्यजगामैकान्तकाननं बृहस्पतेस्तद्गमनंनोद्वेगायबभूवह संयो
गेचवियोगेचमहान्तोहिमहाशयाः अष्टवर्षेषुजातेषुत्रिषुपंचसुवा
तथा पुनरप्याययमहांस्तोयेकास्मिंश्चित्पितरंकचः परिपृच्छ्याभिवाद्यैनंस
मालिंग्येतिपुत्रकं अद्यष्टावर्त्तिभूयस्कचषवृत्तान्त्यामिता अथवेदमह
मंवर्षसर्वत्यागस्कृतोमया तथापिनाननविश्रान्तिंनाधिगच्छाम्यनि
न्दितां वशिष्ठोवाच एवमार्त्तंवचस्तस्मिन्कचेवदतिकानने सर्वमेव
त्यजेत्युक्त्वावाक्पतिर्दिवमुद्ययौ गतेतस्मिन्कचोदेहाद्वस्त्रकलाप
मप्यपत्यजत् ततोबभौवकुमारेणशरदीयोभ्रसमोभवेत् पुनर्वर्षत्र
येणाप्यकस्मिंश्चित्कानने तत्रे दुःख्यमानमनाः माययनमेवापितरंएक
कृत्यप्रणामनमस्कारंकुमारोगिरापुत्रकं अयपुत्रमयोऽभूवःस्वेच्छा
मस्याग्नेय कचोवाच नानसर्वंपरित्यज्यकंचप्यवेराप्यतितथापि
तथापिविश्रान्तिस्वपदेकिंकरोम्यहं बृहस्पत्युवाच चित्तंसर्व
मितिप्राहुस्तत्यक्त्वाग्ध्वराजसोवित्तत्यागंविदुस्तत्सर्वत्यागंसर्वविदोज

नितिवि

नि·प्र· नाः वशिष्ठोवाच इत्युक्त्वा वाक्यतिष्ठंतं शुक्रकेतस्सानमः अविरोधेव

९० कश्चिन्नंपरित्यक्तुमरविन्नधी ॥ ॥

102 इत्यन्वयः नादितित्तत्वभावनाशाश्चिन्मयरूपभावनात् विदिति चमुत्स्व

रूपेण्यहंभावोनकुर्यात इत्यर्थः जोराशिरिव अनलेजलमिवचि ॥ ॥

चित्तत्यक्तोकिंनदावेदकानते तदासंचिन्तयामसावियेव मा विषं

राया कचोवाच पदार्थवृंददेहादिन चिनामिति कथ्यते तदेतत्किं

छस्यावास्यथ्यंनिराशस्कंत्यजाम्यहे चिन्तयाकासंगच्छामिरान्तं वि

तमहोरिपु शान्यायावत्यजाम्यागतं नान्तिष्ठामि विज्वरः वशिष्ठो

वाच चिन्तयित्वाजगामाथोनैकवर्षंतंपितरं गुरुं यत्रबृहस्पतिः स्वयं

चित्तत्यागंकिमुच्यते बृहस्पतिरुवाच चित्तानिजमहंकारं विद्धि त्वं

चित्तेजनाः अस्यायोयमहंभावोऽज्ञानोत्ता च्चित्तमुच्यते कचोवाच

म= अस्त्येस्य दुःप्रकृत्या गोनासिद्धिमुपगच्छति कथमेषाविलयंप्राप्तं

शक्यते योगिनांवर बृहस्पतिरुवाच अपिपुष्पावदलनादंयाशायते

चनमीलनादपि सुकरोहंकृतेस्त्यागोनक्लेशोत्रमनागपि एकमा

धंतरायितांचिन्मात्रंमममलं तं स्वरूपमापत्तिमं यांविचनेसंवृद्धिदत्तं

तदेवभावयन्साधुः शान्तान्तःकरणाशयः मिथ्यात्वरूपोहंभावोली
यतेतत्त्वभावनात् चित्कोयमहंभावः कोवानुकल्पनोत्थितः अतः को
यमहंभावः जातोनुकल्पनोत्थितः क्वाप्यजातोरजोराशिः क्वातलान्तु
स्थितं जलं अयं सोहमिति व्यर्थं प्रत्ययं त्यजत्वक तुच्छं परिमिताकारं ॥५
अयं अहं सोहमिति दिक्कालविवशीनं परिमिताकारं तुच्छं प्रत्ययं त्यज ॥ ॥
दिक्कालाद्यनवच्छिन्नं स्वच्छं नित्योदितं ततं सर्वार्थमयमेकार्थं चिन्मा
त्रममलं भवान् वशिष्ठोवाच इति प्राप्य परं योगमुपदेशमनुत्तमं जी
वन्मुक्तो बभूवासौ तत्तो देवगुरोः सुतः निर्ममो निरहंकारश्छिन्नग्र
न्थिः प्रशान्तधीः कचो यथा स्थितो राम तथा त्वं तिष्ठाविकारवान्
अहंकारमसत्तां विद्धि मैनमाश्रय मात्मजः असतः शशशृङ्गस्यावि
चयामाशु हेतुकान्तः ॥ इति निर्वाणप्रकरणे कचोपाख्यानं नाम सप्तत्रिं
दिगादि सर्वार्थमयमपि यदेकार्थमेकं तत्समममलं चिन्मात्रं भवान् अन्व
यः अहमिति शशशृङ्गवदसत्तमहंकारं नाश्रय मात्मपदे तत्पर्यः इति निर्वाण
प्रकरणे वाशिष्ठे पूर्वकरणे कचोपाख्यानं नाम सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥ विवृत्यो
गसहितो भागवत्प्रकरणे इदानीमविचारितरमणीयमहंकारः संसारे ...
पव

तौत्य

वि॰श्र॰ वशिष्ठोवाच विविक्तममलंत्यक्त्वाकाशेवस्यवस्तुचित्ताभवामातुःशि
१०८ तोभवात्यर्थत्वंमिथ्यापुरुषोयथा रामोवाच परमंगतोस्यत्र
108 स्वच्छिंतावानस्तचैवनो नष्टोपिमलयः पृच्छामित्वांप्रशस्तमिममीश्वरः
किमुच्यते मुनिश्रेष्ठ मिथ्यापुरुषनामको वस्त्ववस्तुकृतांजगद
त्किंजानंवदाशुभे वशिष्ठोवाच मिथ्यापुरुषकैषोयायशृणुराघवसौ
मनं इमामाख्यायिकांहासजननींमुदारिणां यस्तिकश्चिन्महाव वा
होमायायंत्रमयःपुमान् बालपेलवधीर्मूढोमूढोमेरखौतवे
बलं सपकां नैकाविद्युतंम्रत्येतवैवाति कोशांडकामिवकोस्तिम्रग
त्रहस्तांत मयामिथ्यापुरुषवृत्तांतोनिरूपतोवैवैनिश्चितमनोभेदि
ववत्वात् एकात्वकत्रेस्वभेदप्रतियोगित्वेनभेदोलोरवीवाचतेडभेत्रापि
स्प= त्यक्त्वाकाशेवाचभेदाभेदाभ्यामव्यपदेश्याचिन्मात्ररूपेवस्तुनीस्थितःसन्नशि
तोभवत्यर्थीनिर्भिन्नमेवामिथ्यापुरुषवृत्तःरिवतोमायमवृत्रस्तीतिमन्यत
त्रमयःपुमान् अहंकाररूपबालपेलवधीःबालवदल्पबुधिः सद्गति पुमाने
कांतोनिष्प्रपंचे शून्येनिर्विशेषेकेविदव्यपदेश्येचिदाकाशरूपेवस्तुनि
जातः तत्रैववस्तुनिवयोम्निकेशोडामिवकुंडलीतकेशसंचयसवनोभ्रम

तस्मादन्यन्नतत्रास्तियदस्तिचसएवतत् यच्चतत्तन्नदाभासंनचप
एषाहिडुम्भितः संकल्पस्तस्य संजातं तत्र हृद्भिम्बपेशुषः स्वस्यापपि
त्वाततामिवाखिन्नं स्तम्भाद्वात् इति संचिन्तयंव्योमरदार्थसोऽकरोत्
मुहे अस्य कोशेऽववधास्यांग्रशहितंस्वमपेत्यसौ अप्यकालेपात्मन्
स्वमरत्नाशामुपमायो अजत्तरोगाहइवचात्ततेवत्तरणवक ॥ ॥
तस्मैवचर्गांतिमन्त्रसिद्धिलिखुति ॥तस्मादिति तत्रविदाकाशेतस्मात्मा
यासरूपादर्त्काशादन्यन्नास्तिपदस्तितत्सएवसर्वस्यात्माहंकारिकत्वा
त् तत्तदाभासंतेनतेनविषयादिरूपेणभासमानमस्त्यप्रपंचास्ति किंच
यच्चवास्तुतिन्नच्छलपरपतीनामनुसंधत्तेडुम्भितित्वात् संकल्पइतिश्लोक
द्वयवाक्यंतत्रविदाकाशेहृद्भिम्पेशुषःस्तस्यमायापुंसः स्वस्याकाशस्या
पपित्वाकुत्रविदाश्रयेऽस्तीतिस्थाप्यरक्ताभियस्मादिच्छुंवलतादूरस्तातीय
मितिसंकल्पोजातः इतिएवंचसंचिन्तयन् व्योमरदार्थेसडुमानदहमक
रोत् अस्यब्रह्मकोशेऽभ्यंतरेवेभयाशहितो हस्त्यास्पामादरमकरो
त् अपीति अजत्त्वंतरोगसमदारवेणवर्धकोद्वोयपपाशामुपपत्तित
त्वन् पिदाहस्यहेत्वादि आरोगदहांततासेवरूपजतः कंभततः कंडेतानि

वि॰प्र॰ ९८

109

हाटहाकाशनष्टः त्वं हा क्षयाभं तं भस्त्रिताशपानः घटो हे भग्ने घटहाका
शमिति चैवं वक्रशोचसः इति शोकसंयुक्त्वा पुनस्तत्रैव कुमति कू
पं चक्रोसरस्तार्थं कूपाकाशपरो भवत् ततो नाशं सकालेन नीतः कू
पो मित्रस्य वै कूपाकाशो गतो शोके निमग्नो सौ ततो भवेत् कूपाकाश
घलापान्ते कुंभं शीघ्रमपाकरोत् कुंभाकाशपरो भूत्वा स्वयं तिष्ठति माय
यौ कुंभो पितस्य कालेन नाशं नीतो खलु घट यामेव दिशामा देवेन्द्र दुर्भगः
सा शोकिनस्याति कुंभाकारघलापांतो खरस्तार्थं चकारतः कुंभं तन्नैव ते ३
नासौ कुंडाकाशपरो भवत् कुंडमप्यस्य कालेन केनचित्तास मायये
तेजं सैव नमस्तीत कुंडाकाश रुपो वस्तु कुंडाकाशस्य नाशं तीर
स्ताथं चकारस ततः शालं महाशालं सघ्राकाशं परो भवत्॥
नदप्यस्य जलारारु कालः कवालित प्रजः जीर्णां परर्णिय प्राप्त
ततस्तः शोकपरो भवत् चतुःशालस्य शोकमवरस्तार्थं चकार
कुस्थलं मंडुदाकारं तत्र काकाशपर स्थितः तदप्यस्य जगारुका
लो वान्तरभांडं कुस्थलाकाशप्रशोकेन तेन नासौ नष्टमपात एवं

गरल्वेष्ठ:शालकुंभकुंडकासलवै: तस्याप्यर्थवशन्नाम्ना कालोद्
खमयोगत: ॥ ॥
शेषं स्पष्टालीव ततस्तो महाशालं विशालगृहयुक्तं चतु:सालं वधान्सा
तुराणि सालानां समाहारं तत्कुशूल: धान्याधारस्थानं चक्रत्वात्तत्तद्रां शे
श्रुतेश्चेति संक्षेप: ॥ एवमिति एकं दु:खमयं तया स्थित: कुमति गुहायां
एवं स्थित: सगरात्कुभावनिग्रहायां गच्छन्तत्वगृहेषु गमनेनाकिलानी
तमबुध्वा दु:खान्तराद्दु:खान्तरं ह्यन्तद्दु:खपातमायाति यात्री गमाग
ति संगच्छत: ॥ श्रीरामोवाच मिथ्याज्ञानप्रसंगेन किं माया प्रक
प्रभो कोपिनो यत्तयाव्योमरज्जुनं च किमुच्यते वशिष्ठोवाच मा
यायं त्रमयं प्रोक्तोयं:पुमान् रघुनंदन: एतत्त्वं तन्मनहंकाररविद्वि
भूतयांबरो ह्यस्ति यस्मिन्नाकाशकोशोसिन्नाधोजगदिदंस्थितं
मंदान्तमसघूत्यंतगदो जिस्वतिस्वयं तस्याद्दुहेहं कारेष्ठ
स्थितिं गगनं गृहेन केनापि दीवावासस्थानेन गच्छन्तसंछन्नरागरोमजानिता
ताभ्रव्याबुद्धि: तथ्यागगनविषयानृभवुध्यापत्ततरगत्तदु:खातरान् पत
५८. दु:खजानमायातिगत्वायानि संसृष्टदुपाधीनांगमनागमनत संबंधेनुस्रष्ट:।
सवस्त्वयं वपाति मायेति मायायंत्रमयोयं:पुमान्प्रोक्तमेनेनेतत्तत्वावरे

ति॰प्र॰ अनात्मास्मैकरतार्थं देहात्मानानाविधानसौ भूयो भूयो विनाशेपि
११॰ स्रजत्याकुलतां गतः कूपकुंडचतुःशालकुंभादीन्देहकानसौ कृत्वा
110 रक्षत्यात्मेतियात्तेन ह्योप्तिभावतं नष्टेवा मिथ्यापुरुषोरक्षन्धो
मात्मशंकया घटाकाशादिसुक्तिरूपवमहत्कोशवानिव आका
शादपिविस्तीर्णः शुद्धः सूक्ष्मः शिवः शुभः यत्नात्मा सकर्षणे
नष्टसतिरक्षतेऽथवा हृदयाकाशमात्रस्य शरीरस्य संदाये व्यर्थे
भूताविशोचतिनित्यस्यात्मेतिशंकया घटादिषुप्रयत्नेषु यथाकाशात्व
खंडितं नष्पादेहेषु नष्टेषु देहीनित्यम
त्पित्तं चिदाकाशोऽस्यमहाकाशेवुपि पादितिमनन्तमपरिच्छिन्न सर्वस्यसर्वो। २=
पाधिरहितं [illegible] व्यवहारस्याविषयतस्तु हृत इदमग्र आसीत् तत्त्वो वैस
हजायतेतिश्रुतेः ईक्षांचक्रेसृष्ट्यादौ तस्माद्वस्तुनत्सर्वं प्रथमे
वाहंकार उदेति अनिलानलयोः सकाशाद्धूमवत् [illegible]
अनात्मेति अनात्मावस्तुनः आत्मनोन्यत सोहमहंकार आत्मेकरता
र्थं चिदाकाशरूपस्यात्मनः एवस्तरां नानाविधा देहापोभूयो नष्ट
विनाशेपि सतिस्रजति कूपेति असावहंकारः कूपादितल्यान देहका
न्हत्वा चिदाकाशकल्प आत्मारक्षत्येतिनह्योऽप्तित्वात्मिं चिदाकाशे भव

शुद्धचिन्मात्ररूपात्मा यमाकाशादप्यरागो ऽस्तु: स्वानुभूत्यंशमात्र
त्वात् खवद्धामनन्तरूपत्वात् न जायते न म्रियते क्वचित् किंचित् कदाचन
जगद्विवर्त्तरूपेण केवलं ब्रह्मसंभवते सर्वमेवामिदं शांतं मादिम
ध्यान्तवर्जितं भावाभावविनिर्मुक्तं मितिमत्वा सुखीभव स
र्वोपदांतिलयमक्रमेव खतंत्रमासंन्नपान्त्माविवेकममानसंद
बोधादंतुहानिपदं सकलंविमुच्य शोषे ऽस्तुद्धादरूपमनंतांश्रया
हि ५ इतिनिर्वाणमकरंदोभिव्याख्यायां षोपाख्यानेनामपंचको
नंयानि आकाशादिति आत्मा आकाशादिति आत्मा आकाशा
दिनिवित्तीर्णः सकर्षयंदहोते वर्त्तीवानहोमितिरिक्तस्यवस्तुनपवा
भावादितिभावः हृदयेति हृदयाकाशमात्रस्य हृत्पुंडरीकावास्थि
तस्याकाशस्य शरीरे येन यस्माज्जीयस्यानि भूतानि आत्मानं छु शमितं
कथ्यतर्पणमेवशोचंति यदादिशिति आकाशादिहृत्सादशावहेनादृश्या
प्रकारेणैव्यसंग्रहः ॥ शुद्धेति शुद्धरूपात्मा शुद्धचिन्मात्ररूपः ततोमादा
काशादाप्यरागः स्तन्मोदिरवयवत्वात् आत्मानवाकुत्स्यंशमात्रा
स्वानुभवमात्ररूपत्वात् खवत् आकाशवत् अनंतरूपत्वात् नेति किंचि
दपिवस्तुक्वचिदपिदेशेकदाचिदपि नजायते नम्रियते वाकिंतर्हि

नि॰प्र॰ अलैवकेवलंजगद्विवर्त्तरूपेण जगदाकारेणाच्छंभत्तिपरिस्फुरतीति सर्वमि
२२१ ति इदंसर्वंजगत् आदिमध्यान्तवर्जितं अतएवभावाभावार्थाविवर्जितं
शान्तमेतद्द्वितीयंब्रह्मेति मत्वा स्थितोस्व सर्वेति सर्वापदांनिलयं अज्ञत्व
मेव आसन्नपातंनपातंनश्वरं अविवेकं अमानं प्रमाणीकं अतःजडं अन्तकं
निपदं अहंकारस्य परस्तुसकलः मपिबोधादात्मतत्त्वस्वरूपादवबोधन
हेतोविमृच्याशेषेष्वहंकृतिरहितः स्वभूपदेशानिपदेस्थित्वानुत्तमभवे
वन्मुक्ततांप्रयाहि इतिसंसारतरणिनाम्नि वाशिष्ठविवरणे निर्वाणप्रक
रणे मिथ्यापुरुषोनामचत्वारिंशः सर्गः ॥ एवंमहंकृतिरेवमिथ्याशे
वाशिष्ठोवाच तस्याहंकृत्यात्मतत्त्वस्याविस्मरणेनैव गतास्थितिं ता
त्वमादाय तत्रराम जगद्रूपं जगत्तत् आदित्यव्यतिरेकतायोर
भावयन्तिराघव रश्मिजालमिभं तथैव तस्यात्पदविनाशनः
कनकव्यतिरेकेणकेयूरंयेनभावितं केयूरमेवतत्तस्यतत्त
स्यकनकंहितत् आदित्याव्यतिरेकेण रश्मयोयेनभाविता आ
दित्यएवतेनस्यान्निर्विकल्पसउच्यते ॥ ॥
कोहंत्वत्रितिपुक्तं इदानीकथंतर्हिधीविश्रान्तिरित्याकांक्षायां समाधि
तादिभक्षणाकर्तृत्वादिना धियोविश्रान्तिः स्थितिरपीतिदर्शयति

ननिरूप्यते तस्येति इदं जगत्तत्तस्य सर्वप्रपञ्चाधिष्ठानस्यात्मतत्त्वस्यावि
स्मरणेनैव तत्र तत्तु संधानेनैवास्थितिप्रमाणकं बुद्धिगतं कल्प्यस्मात्तु
कारणाद्गतं रज्जुभुजङ्गवत् तथा हि रज्ज्वारोपितो भुजङ्गो रज्जुस्वरूपा
ज्ञानादेवासिजालं ब्रह्मादित्यव्यतिरेकेणाभावितं आदित्याद्वृत्तेनभाव
यति तत्तस्य पत्रद्रुमजालं भास्करोत्पादिवभवाति कनकोति पूर्वोक्त
पदार्थः इदानीमभेदभावनामाह आदित्योति येनपुंसा रश्मयश्चा
दित्यव्यतिरेकेन भाविता तस्य ते रश्मयो ह्यादित्या एव सम्पद्यमाना भेद
कनकाव्यतिरेकेणाकेयूरकेन भाव्यते कनकैकमहाबुद्धिनिर्वि
कल्प उद्यते नानाता मा रविलासत्यक्ताश्चिन्मात्रकोटरे
संवेद्येनविनिर्मुक्तो संविन्मात्रो स्थिरो भव स्वयमात्मात्मनैवाश्च
प्राप्तिसंकल्पनामिकां यदा करोति स्फारितां सम्पदं शाश्वतीमिवा
निलः तदा सम्यग्निवाभासं संकल्पकलनामयं मनो भवति वि
श्वात्मभावयत्नखाकृतिस्वयं ॥ संकल्पमयमेवेदं जगदाभोगि
कत्तरेति कनकेन महाबुद्धिर्वकनकानामित्येवं वमत्तीबुद्धिर्निर्विकल्प
नतिकल्प उद्यते नानाता मितित्ति आरविलासानां तांत्यक्त्वा चिन्मात्र
कोटरे गर्भस्थितं यत्संवेद्येनाविनिर्मुक्तं संविन्मात्रं तथैवास्थिरः समा

नि॰प्र॰
११२
112

दृश्यतां नसत्यं नचामिथ्यैव स्वप्नजालमिवोत्थितं पश्यन् शृण्वन् स्पृ
शन् जिघ्रन् उ वद व्यवहरन् स्वपन् नाहं सर्वं विधत्ते सर्वं सत्यमित्येव भाव
या यद्यत्करोति तत्तद्धि चिन्मात्रममलं ततं ब्रह्मप्रस्थं हि जाकाशं तं।
स्मादन्यन्न विद्यते पदार्थजाते सर्वस्मिन् संविस्तारतया स्थिते
संविदेवेदमखिलं जगन्नानास्तिकल्पना संभवादखिलाकारे
ष्वेकस्या एव संविदः संवेद्यमपि नास्त्येवं बंधमोक्षादि कथं
हितो भव स्वयमिति श्लोकद्वयं वाक्यं आत्मा स्वयमेव यदा संकल्पना यं
मिकां शक्तिं च विलासं दशाक्तिमिव आत्मैव तत्कारणान्तरेणास्फुरि
ता कार्य्योन्मुखी करोति तदा एष्यागीवाभासत्रयात्मत्योत्पादितवाभास
मानं संकल्पकललामयं विश्वात्मसर्वप्रपंचात्मकं स्वाकृतिरूपमात्मने
वस्वयं भावयन् मनो भवति ॥ संकल्पेति अतस्करणादित्याभोगि
विस्तीर्णं जगत् संकल्पमयमेव दृश्यतां नसत्यं तत्त्वज्ञानेन साध्यत्वात्
नचामिथ्यैव व्यवहारार्थत्वात् किं तर्हि स्वप्नजालमिवानिर्वचनीयत्वेनो
त्थितं पदार्थेति पदार्थजाते तु समस्ते सर्वस्मिन्नपि संविस्तारतयास्थि
चिन्मात्रतया संचिन्मात्रेण प्रमाणान्तरयास्थिते सति संविदेवाहि भव।
ति विषयस्त्वोपशमेशरणामिति मायात्र इदमखिलं जगत् संविदेवे

त्तिनिष्ठीयत्तां अत्रान्याकल्पनाभेदकल्पनातानात्तित्र रविनाकारेणाय
कस्यापवंसंविदासंभवात्क्वेतोः ॥ मोनोयमेवखलुवं धश्नित्र्रसहा चिंता
तिरस्य सकलांगविकलाभिमानः मोनीवशीविमन्नमानमदोमहात्मा
कुर्वन्सवकार्य्यमनहंकृतिरेवतिः महाकर्त्तामहाभोक्ता महात्यागीभवा
नघ सर्वान् शंकान्परित्यज्य धैर्यमालंब्य शाश्वतं रामोवाच कि
मुच्यते महाकर्त्ता महात्यागी किमुच्यते किमुच्यते महाभोक्ता सम्य
क्वयमेप्रभो वाशिष्ठोवाच पुनकृतत्रयरामपुराचन्द्रार्द्धमौलिना
भृंगीशायत्संप्रोक्तं यत्नासौविज्वरः स्थितः सुमेरोरुत्तरे शृंगे पूर्व
शशिकलाधरः आस्तिम्बदर्शितकायो समग्रपरिवारवान् तमष्टौ महातेजा
सुविज्ञानवान्स्वतः भृंगीशः प्रणतो नीरामववद्धांजलिरुमापतिं भृंगीश
संसारखनालाप्यतरंगतरलामिमां अवलोक्याधिभत्यामित्तत्त्वविश्रांतिव
र्जिताः कर्मतः निश्चिंकां सरीहाम्यस्तथास्थितं आसिन्नुगलुरीगिरे
तिष्ठामिविगतज्वरः ईश्वरोवाच सर्वाशंकापरित्यज्य धैर्यमालंब्य शा
११६ श्वतं महाकर्त्ता महाभोक्ता महात्यागीभवानघ भृंगीशोवाच किमु
उ.प. च्यते महाकर्त्ता महाभोक्ता किमुच्यते किमुच्यते महात्यागी सम्य

नि॰प्र॰ कथयमेप्रभो ईश्वरोवाच रागद्वेषौसुखंदुःखंधर्माधर्मौफलाफले व
११२ कारोत्यनपेक्षोचमहाकर्त्तासउच्यते मौनीवानिरहंभावोनिर्मलोमु
113 क्तमत्सरः यःकरोतिगतोद्वेगंमहाकर्त्तासउच्यते सर्व्वत्रविगतस्नेहो
यस्साक्षिवदवस्थितः निरिहंवर्त्ततेकार्य्येमहाकर्त्तासउच्यते उद्वेगा
नंदरहितःसमयास्वच्छयाधिया नशोचतिनचोदेतिमहाकर्त्तासउच्य
ते॥जन्मस्थितिविनाशेषुसोदयास्तमयेषुच सममेवमनोयस्यमहा
कर्त्तासउच्यते नाकिंचनद्वेष्टितथानाकिंचिदपिवांछति भुंक्तेचप्रा
कृतंसर्व्वमहाभोक्तासउच्यते स्वैरेवैःक्रियायोगैःभावाभावैर्भ्रम
प्रदैःभुंक्तेनसंहृष्यतियोमहाभोक्तासउच्यते जरामरणमापच्चराज्यं
दारिद्र्यमेवच रम्यमित्येववोवेत्तिमहाभोक्तासउच्यते कट्वम्ललवणं
तिक्तममृष्टंमिष्टमुत्तमं अधमंचापिसाम्येनमहाभोक्तासउच्यते
सरसंनीरसंचैवसुरतंविरतंतथा यःपश्यतिसमंसौम्योमहाभो
क्तासउच्यते दीरेखंडप्रकारेचशुभेवाप्यशुभेतथा समतायस्थि
रायस्यमहाभोक्तासउच्यते इदंभोज्यमभोज्यंचेत्येवंसत्काधिक
लिपतां गताभिलाषंयोभुंक्तेमहाभोक्तासउच्यते आपदंसम्पदंमो

हमानंदंमायपरंपदं योमुक्तोसमयातुध्यास रामोत्क्तासउच्यते धर्माधर
मौसंकल्पःदेवोत्तद्यासरसज्जनमती धियायेनेन्तिसंन्यक्तंमहात्यागीस
उच्यते सर्वेच्छाःसकलाशंकाःसर्वेहाःसर्वाशाःसर्वनिश्चयाःधियायेन
परित्यक्तास्महात्यागीसउच्यते येनधर्ममधर्मंचमनोमननमीहितं
सर्वमंतुर्व्यापरित्यक्तंमहात्यागीसउच्यते यावतीदृश्यकलनासकले
यंविलोक्यते सायेनसुष्ठुसंत्यक्ता महात्यागीसउच्यते वशिष्ठोवाच इत्यु
क्तं देवदेवेनभृंगीशायपुरानघ एतांदृष्टिमवष्टभ्यत्विष्टरामगतज्वरः
नित्योदितंविमलरूपमनंतमाद्यं ब्रह्मास्तिनेतरकलाकलनाहिकिंचित्
इत्येवभावयतिरंजनतामुपेतोनिर्वाणमेहिसकलामलशांतवृत्तिः॥
इत्येवभावयतिरंजनतामुपेतोनिर्वाणमेहिसकलामलशांति
वृत्तिः भ्रांतास्मयं ब्रह्मसमस्तकल्पकार्यैकबीजंपरमात्मरूपं पह
चेतंद्युहितंसर्वभावरूपमस्ति भातीवयदंगकिंचिद् अन्यन्नकिंचि
न्नाकिंचिदस्त्यंकाचित्त्संभवत्येवसदव्ययस्त्व इत्येवतामधोदृष्टि
माश्रियोत्तात्यक्ताश्नाशंकाखिलापापाशव अंतस्सर्वसतत्सततं
समस्तरूपं [illegible] स्वयंखलुकार्यजातं नवेदमायासकलाधिव

८
पु.वि.

नि॰प्र॰ ११४ निराकुलतालंकृतिमान्भवेह॥ इति श्रीवाशिष्ठरामायणे निर्वाण
प्रकरणे भृंगीशोपाख्यानं नाम चत्वारिंशः सर्गः॥ श्रीरामोवाच॥
भगवन्सर्वधर्मज्ञ चित्ते हं कान्तनाम्नि गलितागलद्रूपे लिंग सा॥
114 चांतर्गरवः मनःसंधानतिष्ठो वा हि स्वं शरीरं कार्यजातं कुर्वन्नरवेदन्ना
यासीनिराकुलतालंकृतिं तांच डेथावि इति श्रीवासिष्ठ वि वरणे निर्वाण
प्रकरणे भृंगीशोपाख्यानं नाम चत्वारिंशः सर्गः॥ सर्वसमाधिनाविता
पिमतावानत्वादिनैव धीविश्रान्तिसिद्धिनात्युक्त इदानीं स्वाविकारसा॥
वोपनुभनकमपि चित्ते गलिते गलद्रूपे वासनास्वस्प्रापरितः लिंगविन्दुः
भवति तत्त्वं गुरुत्ति कीमो डाक्ष्विशश्च वनपवेति इक्ष्वाकूपाख्यानेनाख्यायते॥
वसिष्ठ उवाच बलादपि हि संज्ञानाल्लिप्यमाशयं संसिन्नं लोभा॥
मोहादयो दोषा यांसी विशारोन्हं मदिता घाधियायो वक्तुवन्तु
वानिकदाचन गतंत्यहंकारमये चित्ते नवलान्निडुःकते वासना॥
ग्रन्थयः शिष्टा इव धत्नलंशतैः कोपतां नरवमायानीरमेवि
मायां हि गच्छन्ति कामः शर्वच्छिन्नेच लोभः क्वापि पलायते नो
लशान्नीन्द्रियाणि रिपवः खेदःस्समाति नोचकैः मह दुःखाल्पपदं

८

हन्तिच गलन्ति सुखानिव सर्वत्रसमनोदेति हन्ति शैत्यप्रदायिनी सुखदुःखाय

तेनेहदृश्यन्ते यदिवाम्रुखे दृश्यन्तएवतुच्छतलोल्लतु लिम्पन्तितिमतेः॥

वलादिति श्लोकषट्कं वाक्यं अहंकारस्येये चित्तेगलन्ति शिक्षिलेद्भवन्तिदुःकृतेवग ॥

लन्तिसन्ति वलात्परखौपन्तविशेषात्संजातक्रमिलोभमोहायोदेशः पर्यासिवत्

रोकहंभिवालित्तविमलाशयन्तालिपातेनस्पृशान्तिमुदितताधामेवाद्य शोभाहैनैवा

वस्त्रकदाचिदपिनमुंचन्ति वांसतमूपादिग्रपयोविच्छिन्नाइवप्रमोकठवति भूपं

उद्धे तेकोपादयोविक्षीयन्ते इंद्रियाणांराज्ञोलिसन्तिनंवाति स्फुरन्तिमोहादोदेत्येवनपा

सर्वेनस्फुरन्तिदुःखानितोपरंहन्ति नबध्नेस्सुखानिचनवर्गुन्निपारखप्रपहेतवो

नभवन्ति हृदिशैलव्यापिनी सर्वत्रसर्वविषयानममताउदेतिसुखदुःखाद्योगः

खेदप्रमात्मासुपितत्नाधिकारैरभिनीयमानांस्तापिकछत्वात्कालिन्तत्वासमयोभे

चित्तेगलन्तिगीर्घताभारास्यस्टलनीयतांसाधुगछन्तुसमस्मारणीन देन

वाङ्किकाउपशान्तवकांतं रसैव्यमभातिरोधिचाति म्नंचोजितंत्वपं

भवन्तिप्रमलंबवः भावाभावावनुलोमिपतावित्रोपिमहतापि ता

नंदायतरवेदायसन्तासंभ्रान्तिविभ्रमः उद्यालोकताऽसाध्योगस्मिन्

वस्तुन्यस्तमिताथादि प्रवर्तन्तेनतयोमोलान्नांधिपस्तुनराच्यमं ॥ ॥

कन

वि॰ प्र॰ विनदति श्लोकद्वयं तावत् किंविद्धित्ते गलितेसति तैसाधुगोर्वितामतांस्वान्तोंगतस्यापि
११५ स्टरुनीयत्वं अभिलषितरागियत्वागच्छति तस्यैवरवंतुपरान्तं कांतं कांतकांतिमतस्त्र
प्रतिरोधिसमाधेरप्रतिबंधकं निःस्वंतानिर्विकारं दुर्जितं दैन्यरहितं शवहं निर्मलं च
115 मत्र इत्थमनेनप्रकारेणाशेषं भवति भावेति संसृतिविभ्रमः भावाभावाभ्यां उ
त्पत्तिविपत्तिभ्यां व्यवहुगलोपि भंगयुक्तोपि विविनोपि महानापि सनां सत्वं दाति
नानानन्दायनखेदा हर्षविषादहेतुर्न भवतीत्यर्थः बुध्येति बुध्याय दालोच
कनं विचारः तत्मात् स्वसाधो सम्भितोदलदरोम्नास्तमितोपदिवस्तुनियोमोक्ष
त्वप्रवर्त्तितं तं धिगस्तु ॥ ॥विश्रांतिमितिडचित्तं विश्रांतिमानवरिष्यासाथो
विश्रान्तिमाप्नुहि चित्तां चिरसंगतुः खरत्नाकरजननसागरमुत्तितीर्षोः
कौतुकं पंचांगरदिवं परभ्यकतस्यानिकिंभोगकौरितिमाप्ति ष्यरमोप्युपा
यः वसिष्ठोवाच भवतामादिपुरुषः इक्ष्वाकुर्नामभूपतिः इक्ष्वाकुवं
शप्रभवोयस्यामुक्त तथा शृणु इक्ष्वाकुर्नामभूपालः राज्यं परिपा
लयन् कदाचिदेकांतगतो मनसा समचिंतयत् जरामरणसंतोभ
स्सरवदुःखभ्रमाश्रयः अस्य दृश्य प्रपंचस्य को हेतुः स्यादितीस्वयं
जगत्येनाविवेदासौ कारणानिश्चयंनापि अप्येकदा एषप्रत्योव्रतलो

कगतंतामनु शृजितं त्वसमाश्रस्य भगवंतं प्रजापतिं इक्ष्वाकुरुवाच मायोजयति
धात्मेन भगवन्करुणानिधे भवन्तमहमादयवायं भक्तिमहमागत्त कुतः सर्गोऽय
मायातः सरूपं चास्य कीदृशं । कियदेतज्जगत्कस्य कदा केनेति कथ्यतां ॥ ॥
चिरसंगतिमिन्नाम्ना दुःखरत्नानां आकारं जनन सागर मुन्नित्तीर्यैः हंसः किंभगोकेरि
त्रिवैराग्यपूर्वोहिदं जगत्कथं केन प्रकारेणोत्पन्नं परमात्मा च कः कीदृशः स्यादिति
विचारात्मिका मतिः परमो मोक्षोपायः इक्ष्वाकुवाक्यं श्रुत्वा इति एतज्जगत् किंपरि
मानं कस्य सर्वं किं ईश्वरस्य इतजीवदानां कदाचित् किस्मिन्काले प्रादुर्भूतं केन वा कारणेन
मनुरुवाच विषयादस्मात्संसरती विभ्रमात् किमुच्यते यं नत्वा तीर्णं
ज्ञालगादिवाविलासः मनुरुवाच महीपाल विकरालेन विवेके बुधिकाशिनी
विनताप्यपरिछिन्नासारभरसैत्तयाहन्तः यदिदं दृश्यते किंचितद
स्तित्रपकिंचन यथा गंधर्वनगरं यथा मरुस्थले मनः षष्ठेंद्रियातीतं य
न्नोदृश्यते क्वचित् अविनाशं तदस्तीह तत्सदात्मेति कथ्यते इयं तु त
देहिस्वाधारात्मर्षिपरंपरा तास्मिन्निव महादर्शे प्रतिबिंबमुपागता मास्व
भावसद्भूतपत्राणामास्फुरतरंगरात्रयाः काश्चिद्ब्रह्माण्डतां यातिकाश्चित्रदर्शिति

नि.प्र. भूतानां ग्रन्यास्तन्नतत्वं मायांतिंभवत्येवंजगास्थितिः नबंधोस्तिनमोक्षो
११६ स्तिब्रह्मैवास्तिनिरामयं नैकमास्तिनचाद्वित्वंसांविस्फारादिजृंभते
ब्रह्ममिति ब्रह्मात्स्तीरागात् ब्रह्मंतिरंतरं पश्यन्प्रास्तीरागांत्प्रसारित्वात् मनइ
116 ति यन्कश्चिदपितोहपश्यते इदंतयामप्रतीयतेमनः षष्ठेंद्रियातीतंमनःष
ष्टंयेषामिंद्रियाणांचक्षुरादीनांतान्यतीतोविनाशं देववत्त्वात्तिसद्रूपं
तद्व्यक्तंप्राप्नोति कथ्यते इयमिति नास्मिन्नेवक्षात्मन्यैवैयमलब्धदर्शमिह
स्वता निदर्पणो भाति भास्वनावसमुत्पन्नातेजसः स्वभावादुत्पन्नाः तेजसः
स्फुरणास्वभावत्वात् ब्रह्माब्रह्मसंबंधिनाः स्फुरणशक्तयः चिदेषशान्ताय
काश्चिद्ब्रह्माण्डतांयान्ति ब्रह्मांडतयाविवर्तनोकाश्चित्स्फुरणात्मतायो
पकंपस्पास्फुरंतिवारितरंगभंगैरेवंपरिस्फुरंतिचितवान्किंचिदि
नत् त्वेवं धर्मोद्दितकलत्वेनैवविमुच्यहूरे त्वस्योभवाऽभवभयोऽभ
वसारएवं मनुरुवाच संकल्पोन्मुखतांयान्त्यास्मन्तामिवमान्नतं
विदः प्राप्यत्वरंगत्वामिवयांतिभूतपिजीवकाः नैजीवतीसमसंगीह
संसारे पूर्वमाल्पिते सुखदुःखदशामोहोभवताप्येवासक्तिनामाति अ

दृश्येदृश्यतेराद्ध्यर्हीनेनयद्येत्नुना तथानुभवमात्रात्मा दृश्येनात्मावलोक्यते
नशास्त्रैर्णापिगुरुणादृश्यतेपरमेश्वरः दृश्यतेस्वात्मनैवात्मास्वयासत्व
स्थयाधिया पथिगःपथिदृश्यतेवागदेवविमुक्तया यथाधियात्तथैवेते
द्रष्टव्याश्चेन्द्रियादया ॥ एतेषुनादरःकार्यस्मतानैवावधीरणा पदार्थमात्र
एवाभितिएकवास्मिन्ननेकैस्तरंगभंगैयथास्फुरति एवंचित्तेकेवपरितःस्फुरति २
एतदृश्यंकिंचिदेवनास्ति अतःकारणात्त्वंबंधमोक्षकल्पनोद्वेगविमुक्त्यसत्व ॥
भयःसमारंभयरहितःअभयसारःअभयंब्रह्मतत्सारएवभूत्वास्वस्थोभवासंकल्पोसि ॥
तस्याश्चिन्मात्ररूपायाःसंविदएवसंकल्पोन्मुखंनांयान्ताःसत्यःआपतरंभेत्वमिवजी
वतांयान्ति नइति तेजीवाःएवभ्रमन्त्यिनेसंसारे ससरंतिस्वयवुःस्वदशामोक्षमत
स्यैवास्तिआत्मानिकुतास्ति अदृश्यश्रुति अदृश्यइःभशावयोपिसकुर्दहीनेनदृन्दु
नोपाधिनायथादृश्यतेतथा अनुभवमात्ररूपोप्यात्मादृश्यतेनदेहाद्युपाधिना
वलोक्यते नेति स्वात्मनैवस्वपौरुषेणैवम्यासेनगुणातिष्ठयाधियाआत्मापर
नाविश्यतिचेत्तयथाप्यित्तं पदार्थयानदेहादिधियासंत्यज्यदृश
नःअपीतलातःकरणोनित्यमात्ममयोभव देहोहमितियाबुद्धि
सासंसारनिबंधिनी नकदाचितादियंबुद्धिरविद्याहिमदशाभिः नकिं

यो.वा.

117

गुः

चिन्मात्रचिन्मात्ररूपोस्मिगगनादनु इतिपाठश्चन्द्रीबुद्धिः सान्तसंसा
रवंधिती यस्याविमलतोयान्तर्बहिरंतश्चमातव तेजास्तिष्ठतिसर्वत्रन
स्यात्मासर्ववस्तुषु संनिवेशाशचैचित्र्यंतात्रूपतेयस्याहेम्नोऽङ्गदादिवा
आत्मनस्तदतद्रूपातस्यैवजगदादित्तः॥ ॥विनाशवालवाक्यानंकल्पका
स्तेष्विति सत्ताविडुषाणतेषुदेहेन्द्रियादिषु आस्तोनकार्याः अवधीस्तेषांश्रव
णादनुनैवकार्य एतेदेहादयः पदार्थमात्रतागविद्यापदार्थमात्रताविनि
वृत्तिविषयाः सतोयस्यास्थितानिष्ठतु नेति वाकिन्मात्रविश्वविलक्षणं
यद्विन्मात्रंतद्रूपाः यस्येति भानवस्तूर्यसंबंधितेजोविमलतोयान्तर्बहि
रंतश्चसर्वत्रयस्यास्तिष्ठतितस्यैवात्मासर्ववस्तुषुवाहिरंतश्चसर्वत्रयस्या
तिष्ठतिसंनिवेशतोयस्यारन्तः सन्निवेशाशशवोचित्र्यसंन्निवेशः संस्थानंच
थापकदेशाः तेषांवैचित्र्यंनानातारूपतेवंशमदादिन्नाणकेसरादिभेदरूपाणा
नवंवस्तुर यस्यैवआत्मनोमायासत्तायस्यसंनिवेशाशोवैचित्र्यंएवतद्रूपात्मकत्वाति
कोजगदादिति लोकलौकिकप्रपंचभावः॥ विनाशोति भवतरंगिकाः मेतिप्राणिन
लमणार्णवं जगज्जालतरंगितायोयान्तिभवनरंगिकाः तस्याप्ययोप्य
रागस्यपः पानकालवारिधेः नमात्मानंमहाभागस्वयंजनभावयसर्वदा।

अनात्मन्यात्मतामस्मिन्देहादौ दृश्यजालके त्यक्त्वा तत्त्वमुपारूढो गरुड
त्तिष्ठ यथासुखं कुचकोटरसंसुप्तं विसृज्य पञ्जरं नीडं यथा मोदिति
पुत्रार्थं तत्यान्मार्यमयं जीवः अजरामरमात्मानं महद्धापरिशोधि
हात्मोत्सुनाय्योर्हं तस्मिन्निवपूर्वयो यथावारिपरिस्पंदा नाना
एवं तरंगाद्यासान्तादुत्पद्यालात्यैव तरापीरापोनयः विनाशवाड्डवाक्रांतं वि
नाशो नैव वलवाग्निनाव्याप्तं कल्पकालमहार्णवं प्रलयकालमेवमहार्णवं यां
ति तथ संसदूरवजवादुत्पालादिप्रलयकालेलीयन्त इत्यर्थः तस्यादि अपार
पितेषापि कल्पकोटिष्विदानीमपि चिरपुराणस्य तस्यापि सर्वसंहर्तुरपि कालवारिधे
कालस्यैव समुद्रस्य च पातासंहर्तारं महागस्त्यमगस्त्यादपि महानुभावमात्मानं =
सर्वदाभावयं अनात्मनीति अनात्मनि देहादौ दृश्यजालके अस्मिन्नात्मता आत्मा =
भिमानं त्यक्त्वा तत्त्वज्ञानमुपारूढो गरुडः संवृत्ताकारो यथासुखं तिष्ठ कुचेति यथा
लिकाश्चित्तनन्तीजनापि यौवनारी कुचकोटरसंसुप्तं अथयोर्न्तरे संसुप्तं कठ्ठं विसृज्य
नतनुपमवृपाण्डुरार्थ्यं पार्श्वयोः शयते वापश्यन्ती हिनाधःपातः सत्त्वशति तद्यथा
दिति न यान्यत्र संनिहितमप्यात्मानं विसृज्य पञ्जरं तद्वदेवात्मात्वियमाप्यंशे

नि॰ प्र॰ कारं विलोक्यते तथ्यासंकल्पवशात्तस्मिन्ब्रह्मपरिशीलितां संस्थाप्य संकल्प
११८ कलंकमुक्तं चित्तमात्मन्युपशान्तमवाप्य स्पंदेप्यधिस्पंद इवेश्वर
118 तामवाप्य स्वाराज्यमिदं प्रशाधि मनुतवान् सर्गात्मभिर्विलासैः सं
क्रीडत्वेबालवत्स्वयं संहारात्मकशक्त्या पसंहृत्यात्मनि तिष्ठ इति ॥
अजरेति अयं जनः अजरामरमात्मानं त्वदुष्प्राव सर्वायेदेहत्वा प्रोसमिलात
तोऽहमनात्म्य एतच्छोकमीतिन्यचपरिशोदितिव्यये ति वारिजलेयथा परिस्पंद
वशात्तरंगरूपेण बुद्बुदादिरूपेण नानाकारं विलोक्यते तथा स्वचिद्रूपे संकल्पवशा ब्रह्म
त्परिजृम्भितं परिणतोवियदादिरूपेण विच्छिन्नं सन्नानाकारं विलोक्यते
संस्थापयेत संकल्पकलंकमुक्तं चित्तमात्मनि संस्थाप्य उपशान्तसंकल्पः
सन् स्पंदेपि विलेपापि अस्पन्द इव स्पंदशक्तिशालि व स्वस्थो निर्विकार ईश्वरा
त्मा स्वाराज्यमिदं प्रशाधिपालय सर्गेति विभुर्व्यापकः आत्मा सर्गात्मभिः स्वं
दैवीलवत् क्रीडते अयं स्वयमेव संहारात्मकशक्त्या संहरता स्वभावयाप्त
त्वया संवेसंहृत्यात्मन्येवास्ति ॥ ११ ॥ ० ॥ स्वयमिति अस्यात्मनः स्वयमेव तथा
तादृशी शक्तिरुदेति यया शक्त्या आविर्भवति यया जगत्समुत्पद्यते तया हृ

स्वयमस्यतस्याशक्तिरुदेत्याविर्भवतेयथा स्वयंस्यतस्याशक्तिरुदेत्यु

त्पद्यतेयथा चंद्रार्कवह्निनक्षत्रतारादीनांयथाविभः यथायन्त्रादि

वृक्षाणांनिर्झराणांयथाकरणः तथैवेदंब्रह्माण्डास्फातिजगद्बुध्यादिक

ल्पितं दुःखपदमनन्तानांतदेवानादिवास्थितं ॥ अहोनुचित्रामायेयंतात

तास्यशक्तिरस्यास्यस्वयमेवोदेतिवध्यमोत्त हेतुशक्तउभेव्यप्यात्मनःस्वभावसिद्ध

इत्यर्थः चंद्रेति श्लोकद्वयंकाकं चंद्रार्कवह्निनक्षत्रतारादीनांचंद्रश्चार्कश्च

वह्निश्चनक्षत्राणिचरत्नानिचतान्यादिर्येषांतेषांद्रव्याणामाविर्भावेनुबालाय था

त्राभिन्नान्यपिभिन्नतया कल्पिताः यथा वृक्षाणां यन्त्राणांयथानिर्झ

राणांप्रवाहाणांकरणःप्राकट्यंतथैवेदंजगद्बुध्यादिजगद्बुद्धिर्भेदबुद्धिर्भौतिकबु

द्धिरित्यादिकंसर्वस्फारब्रह्माणिकल्पितंसत्वनंदनब्रह्मात्मकमेवअविद्याव

शात्कृथवास्थितंत्वनन्तानांदुःखदंभवति॥ अहो इति इयंचित्रामायाविश्व

विश्वविमोहिनी सर्वांगसोत्तमथ्यात्मायथाविधानंनपश्यति विद

कारामयंसर्वंजगदित्येवभावयत् यातिश्वभत्वपरमात्मोत्तःसद्ब्रह्म

नि॰प्र॰
११९

117

क्व: सुखी अहमर्थविमुक्तेन भावेनाभावरूपिणा सर्वशान्तं निरालम्बं चिद्रू
पमिति भावयेत् इदं रम्यमिदं नेति बीजं तत्ते दुःखसन्ततेः तस्मिन्साम्याग्नि
ना दग्धे दुःखस्यावसरः कुतः राजन्नभावनात्वेरागारम्यारम्यविभागिता
पौरुषातिशयेनाभ्यस्तेनैवान्तर्विलयं ता अभावनेन भावनाविलयक
र्मकालेन्तं परं समेत्य तातत्व विशोक एव तिष्ठ भो ॥ भरितभुवनाभोगो
विमोहिनी अहो यत्न यस्मात्कारणात्त्वात्मानमात्मरूपव: सर्वाङ्गिप्रोत्तमपि सर्वेष
वयवेष्वपि समायि आत्मानं स्वरूपेन पश्यामि नावबुध्यते चिदाकाशं इति ब्रह्म
कवच: ब्रह्मैव परिपूर्णं ब्रह्म भावनैव वषककवचं दलकं यस्य स तथा एव सुखी जीवन्मु
क्त: अहमिति अहमर्थोऽहंकारः तद्विमुक्तेनाभावरूपिणा निरुपाधिकत्व
रूपदेशेन भावेनाशयेन सर्वं जगत् शान्तं निरालम्बं निराश्रयं चिद्रूपं चिदाका
शमिति भावयेत् इदमिति इदं रम्यमिदमरम्यमिति भेदभावनं ते दुःखसं
ततेर्बीजं तस्मिन्बीजे साम्याग्निना दग्धे दुःखस्य कुतोऽवसरः राजन्निति
रम्यारम्याविभागिता अभावनारूपेणात्वेरागत्वेन पौरुषातिशयेन त्वव्व

भूत्वाविभागबहिष्कृतो गलितकलनाभासोल्लासो विवेकविलासवान् अधि
गतपरानन्दस्पन्दश्चिरायनिरामयः शमसमासित्वच्छाभोगोभवाभयवि
द्धृष्टः मनुरुवाच शास्त्रसज्जनसंपर्कैर्वैराग्यादौ विवर्धयेत् प्रथमांभूमि
केत्युक्ता योगस्य नवयोगिनः विचारणा द्वितीयास्यात् तृतीयासंगभाव
नाविलापनीचतुर्थीस्याद्वासनाविलयात्मिका शुद्धसंविन्मयानंदरूपा
भवतिपंचमी अर्धसुप्तप्रबुद्धाभोजीवन्मुक्तोत्रतिष्ठति ॥ ॥
तदेवाविलयन्तां छित्त्वा अभावनेनेति भावनं भेदभावनं भावनं तं निबं
धं कर्मकानन्तं तत्र भावेनेन शस्त्रेण विलयपरं ज्ञानवं वासनायाः नवसमेन
विशोकएवात्रतिष्ठामो इतिसंबोधनं ॥ भरितेति भरितभवनाभोगपरिपूर
र्णात्मभावनया पूरितभुवनविस्तारे भूत्वाविभागबाहिःकृतो भेदबुद्धिराहि
तो गलितकलनाभासोल्लासो निर्वासनत्वान विकारः विवेकविलासवान् अ
धिगत परमानन्दस्पंदो निरामयः समेन समः सिद्ध उज्ज्वलो स्वच्छो निर्मलस्वाभो
गं परिपूर्णं ज्ञानं यस्य तादृशः प्रसन्न विशायक अभयाविद्दृष्टः अभयाविद्दृष्टं पर्वर्यं
स्यतादृशो भव अथ सप्तज्ञानभूमिकाः संक्षेपेण दर्शयन्नाह शास्त्रेणे

नि·प्र·त्रि शास्त्रसत्संगादिभिः प्रज्ञाविवर्द्धनं योगस्य प्रथमा भूमिकेत्यर्थः पूर्वभूमे
१२· रेतत्त्वविचाररूपाद्द्वितीयाऽसंगभावनात्तृतीया इयमेव मनसः तनुत्वसं
पादकत्वात्तनुमानसेति निर्दिष्टत्वाच्चतुर्थीवासनाविलयात्मकात्तत्त्व
170 संवेदनरूपा च षष्ठी भवति भूमिका आनंदैकघनाकाररसवृत्त
रूपास्थितिः तुर्यावस्थोपशांतात्त्व मुक्तिरेवहि केवलं समतास्व
च्छतासौम्या सप्तमी भूमिका भवेत् तुर्यातीतात्पदावस्थापरा
निर्वाणरूपिणी सप्तमी सा परिप्रौढा विषयस्या न जीवतां पूर्वा
वस्थात्रयं तत्र जाग्रदिति भवत्संस्थितं चतुर्थी स्वप्न इत्युक्ता स्वप्न
मं यत्र वै जगत् आनंदैकघनीभावात्सुषुप्ताख्या च पंचमी अ
संवेदनरूपा च षष्ठी भवति भूमिका तुर्यातीतात्पदावस्थास
प्तमी भूमिकोत्तमा मनोवचोभिरग्राह्या स्वप्रकाशपदात्मिका
तनुमानसेति एवमुक्ता चतुर्थीसु यस्मात्नां विलयान्नैर्विलासिनीत्युच्यते एवंतु
वासनाविलयाच्चित्तस्य सत्त्वापत्त्या सत्त्वापत्तिरित्युक्ता ग्रंथेति अत्र निर्वास
तः सच्चित्स्वरूपानंदः तद्रूपा पंचमी अवस्थायां भूमिकायां अत्र ब्रह्म

सुप्ताभः अर्द्धसुप्तप्रबुद्धवद्यः त्वाहृश्यव्यवहारो जीवन्मुक्तः तिष्ठति ॥ असंवेदनो-
ति अर्द्धत्रयं वाक्यं यस्मिन्नसंवेदनरूपाभ्यानं दैकचुताकारास्फुरसास्थितिस्तुप
शान्तावसानभूमिका जाग्रदादित्रयपातीतत्वात् तुर्यावस्था केवलं मुक्तैरेव इय
म संवेदनरूपैव पदार्थभावनीति पूर्वोक्ता संमतेति अर्द्धत्रयं वाक्यं यास
मतासर्वत्र परित्यागेनावा वासी सोम्यास्त्वत्तासास मभी भूमिका निर्वासारूपा
पिनियतीना परावस्था परिप्रौढासप्तमीजीवन्मुक्तान्तर्विषयः विदेहमुक्तैक
विषयेत्यर्थः इयं तु स्वरूपातिसूक्ष्मा रूपास्वरूपत्वात्तुर्यातीत एवमुक्ता एवं ति
श्लोकत्रयं वाक्यं उक्ताः सप्त एता अवस्था त्रयं जाग्रदादिति सौः स्थिता चतुर्थी
स्वप्न इत्युक्ता यस्माच्च जगत्स्वप्नाभं वक्ति पंचमीत्याविदेवत्स्वनीभावा।
सुषुप्तारव्या असंवेदनरूपा षष्ठी तुर्यपदाभिधा मत्वोक्त्वा भिरग्राह्य
स्वप्रकाशसदात्मिका उत्तमा सप्तमी भूमिका तुर्यातीतपदावस्थाच ॥
अंतःप्रत्याहृतिवशाच्चैत्यं चेतविभावितं मुक्तएवास्य संदेहो समनै
नयाततया यद्योगस्थवतुःस्त्वां शोरपरामस्य सूक्ष्मतां धीः आत्मारामो
तरस्ति तिष्ठेत् तत्कृत्यमुदाहृतं व्यवहारस्युपशान्तो वा गतस्योबाध्य
वयात्रिः स्वशरीरे परशरीरे वा भवत्येवासानि सुमान् नान्नियेनैव जी
वामिनाहं सन्नाप्यसन्नहं अहं नाकिंचिच्चिदितिमत्वा जीवोन शोचति

ति॰ग्र॰ अलेपकोहमजरोनीरागःशान्तवासनः निरंशोस्मिचिदाका
२२१ शमितिमत्वानशोचति ॥ अहंमत्यर्गविरहितः शुद्धोबुद्धोजरामरः
शान्तरिति चित्तस्यांतःप्रत्याहृतिवशात्अंतर्निर्विधाकृत्तोऽत्यंतविभाति
121 चेत् तर्हिनियामहासमन्वयाहेतुनाकल्पएवास्मि अहंदेहः यावत्तिभोग
सुखदुःखांशैः भोगेषुविषयेषुयेसुखदुःखांशैः नैवपरामृष्टस्पृष्टसर्वाधाः
सन्नरः चात्मारामस्तिष्ठेदितियत्तन्मुक्तलक्षणाहज्ञ व्यवहारोऽपि
एवंभाति ःएवंकिंप्रकारस्मानि मुक्तोवाःपुमान्सोव्यवहारीभवतुउपशां
द्वा तोवाभवतु गृहस्थोवाभवतुयतिर्वाभवतुसशरीरोशरीरवाभवतुसर्वथापिमुक्तएवेत्यर्थः
नेति अहंलक्षियेनचजीवामिशरणानीत्यागोधारसांचदेहादिधर्मएवनपुनरात्मधर्म
इत्यर्थः अयमहंसन्तःसंतापिनाअस्तितास्ति व्यवहारयोरविषयत्वात् अहंनाकिंचि
नविश्वविलक्षणाचिद्रूपाइतिमत्वाजीवन्नपिनशोचति अलेपकाइअलेपकोजीवोना
रागःशान्तवासनोनिरंशः अहंविदाकाशमस्मीतिमत्वानशोचति ॥ तिर्यगिति चिद्
शान्तः समसमाभासइतिमत्वानशोचति स्वर्गाग्रेषुवर्णभास्तेनरनागामरेषु
च यत्तदस्मिनदेवोतिमत्वाऽतैषोनशोचति तिर्यगूर्ध्वमधस्तान्मेव्यापकोम
हिमाचितः नस्यांतविलासस्पृक्ताव्येतिकइवदायी वक्रवासनमयोयिसे
व्यतेस्वयमसौ यत्सुखायनदेवावस्तुदुःखायतन्नाप्नोति अविनाभावि

निष्ठत्वं प्रसिद्धं सुखदुःखयोः तदनुवासनमर्थोपि सेव्यते वा विवासनं तत्
सोऽसुखाय तेनाशौ नाशकलेन दुःखदः तीरगावासनयो बुध्याकर्म्म यत् क्रिय
ते तद्दग्धबीजवद्भूयो नांकुरं प्रभविष्णु भवति ॥
यस्यानन्ताविलासस्य तस्य मे महिमाति यर्गन्यमधस्ताद्व्यापको वर्त्ततीति ज्ञात्वा कर
दीयते वक्ष्यतियोर्थ विदुवासनं यगाढसंगं सेव्यते भुज्यते प्रशावर्थः सुखय
ति सुखं करोति यद्वस्तु सुखाय तेन देवाशुनाशतो विनाशो दुःखोऽदुःखायस्या
त् प्रवितीति सत्यं सुखदुःखयोरविनाभावान्निष्ठत्वं प्रसिद्धं अतस्तेस एव प्रव
र्त्ततीति वर्त्तते वा यस्त्वर्थस्तदनुवासनाविगतवासनं वा सेव्यते स प्रसामर्थः सुखाय त
दत्तवेन भवति कालेन नाशात् दुःखदोपि न भवति तीरगाति यत्कर्म तीरगावा
सनया बुध्या क्रियते तेन तत्कर्म दग्धबीजवत् भूयः सुखदुःखादिरूपमंकुरं न प्रसुव
देहेंद्रियादिव्याकर्मकरणोद्यतेन कल्पते एकः कर्त्ता भोक्ता वा कश्चनागो ॥
पपद्यते भावनां सर्वभावेभ्यः समुत्तरज्य समुत्थितः शशांकशीतलः सोपि
भाति भासेव भास्करः ह्यमाणा क्रिया कर्म्म तुलसीदेहमाल्यमलेः ज्ञाता
निलसमुद्भूताधोत्तोपि यद्वापिगच्छति सर्वेषामिकलाजन्तोरभ्यासेन तत्
ति यथाज्ञानकलात्मनः स्वज्ञानाद्दिनेदिने बुद्धिमेति दलादेव सुदेवबुद्धय
देहेति देहेंद्रियादिना करणेनेचेत कलापेन कर्म कल्पते अत्र कावस्तास्मन् लेक स्वे
कः कर्त्ता भोक्ता वा उपपद्यते भावनाभितिसर्वभावेभ्य सर्वपदार्थेभ्यः समुत

नि॰प्र॰ त्वद्विषयां भावनां समुत्तरज्य प्रत्याहृत्य समुत्थितः सम्यक्कैवल्यायोद्यतः सम्मानशशांकवच्छी

१२२ तलः प्रांशुभासा तेजसा भास्कर इवाभाति क्रियमानेति देहशाल्मलेः देह एव शाल्मलिद्

लमयफलशाल्मलिवृक्षविशेषः तस्य संबंधिनी क्रियमाना क्रिया वा कर्म तत्तूलराशिः उत्था

122 उत्थकर्मतृणतूलसम्पत्तिर्ज्ञानानिलसमुद्धत तत्त्वज्ञानमहावायुना विदिक्षो सतीतोडी मा.

यत्कापि गच्छति सर्वांतिजज्ञोः संबंधिनी सेवैवाह्निकलाविद्या अनभ्यासेन पुनः पुनः परि

शीलनाभावेन नश्यति हि शिघ्रं प्रशीघ्रो प्राशीघ्रो सम्यर्थ इत्यर्थः ज्ञानं तदेतत्त्वं

भशालि वर्धते एव ह्री शब्दो वधारणो ॥ एकस्तस्मिन्सरः सुजलधिवत्तव तोयमिव

एकः स्फुरत्यखिलवस्तुभावि स्वरूप एकात्मा सरः सु जलधिष्वित्तोयमूह

संशान्तसकलमकलनं भरिकलापमेकं सत्तासामात्रमखिलं जगदंगविद्धि

मनुरुवाच यावद्विषयसंभोगाशा जीवाख्या तावदात्मना अविवेकेनसं

पन्नायासा पापाशा नतु स्वतः विवेकवशतो याता भुज्ञ्यमाशायपदात्तदा

आत्मा जीवत्वमुत्तरज्य ब्रह्मतामेत्यनामयकं पादधत्त्वधत्ताद्वपुनरु

द्विजं शिवं मासंसारवहस्यविन्नारज्याद्वटीभवा ॥ ॥

अखिलवस्तुभाविस्वरूप एक एवात्मा स्फुरति अतः कारणादखिलं जगत् संशा

न्तसंकलनं भरिकलापं प्रशान्तसंकल्पभ्रायिधुकलापं सत्तासामात्रमेकं वस्तु विद्धि

यावदिति श्लोकद्वयं वाक्यं आत्मनः पुरुषस्य यावत् यावन्तं कालं विषयभोगाश

वर्त्तते तावदेव जीवाख्या जीवभावः सापि अविवेकेन संपन्ना नतु स्वतः यदा तु साप्या

सासा शा

ता विवेकवशात्तः नयथानातुदाघनामयः तत्रात्माजीवत्वमुत्कटज्यप्रबलता
मेति उर्द्धमिति अर्द्धं हूर्ध्वलोकं वज्र धः अधोलोकं प्रजंतु पश्चात्पुनरूर्ध्वं व्रजंतु
कर्मवशात्तयासंसारचक्रस्य संशयमत्तपयस्यघटीयंत्रस्य चिंतारज्ज्वा संकल्पनात्मिकाबंध
मा: नबद्धौ संघटीभवन्नूनवहवहवद्भ्रमत भाजनं मामतः आदद्मिति इदंपुत्रकलत्रादिकं म
इदं ममाहमस्येति व्यवहारबुद्धत्रयं येमोहाद्य संसेवंत्रे ते धमाद्यात्यधःश्रा
ठाः अस्याहमेयममेसोपमहमेवं ये:किलः मोहोद्भुतापरित्यक्ताऊर्द्धमूर्द्ध
र्द्धं प्रयांति ते विप्रकाशे समात्मानमवलंव्यावलम्बितो श्रात्मसंदर्शिताकाशं
अगजदृत्पपश्ययेहे येदेवं संचितोरूपं तन्नुद्भ्रमरवंडितं गोदेवनीरागसंसा
रघरमेषु रत्नागतः अलेद्रविस्तुकरगायपत्यात्तुसमुद्घताः नवरहचिद्बुद्धः
सर्वकवामीत्यवभावयेत् ॥ येशुयेशुपदापदार्हशनिश्चुनिगच्छंते सर्वमेका
मक्षीपक्षहंवास्यपित्रादेसंबंधीतिव्यवहारबुद्धमंमोहादेसेवंते ते शठाम्यधस्तादधेन हा
यांति पुनः पश्योगातिमेवप्राप्नुवंति अस्येति अहमस्यपित्रादेसंबंधी एष पुत्रादिर्ममदी
यःअहमहमेवाहयोहमिति एवंतुमोहोयैर्विवेकिभिःदुरापरित्यक्तःते ऊर्द्धमूर्द्धं प्रया
ति उत्तरोत्तरमुत्कृष्टामेवगतिंप्रयांति विप्रकाशेतिनिःप्रकाशं समात्मानमावलंवि
त्तमेवावलंव्यतत्वतोनिश्चित्य श्राश्यसुखेन त्रिजगतिवस्तुधारिणी संदर्शिताकाशमा
५४५ मात्मेषपश्यायदे तिएवंतनं व्याप्तचित्तोरूपं यदेवंखंडितो यप्याप्तु प्रतोदेवनीरागसंसा
पु.प. रःसन्बोधात्परमेषरत्नागतः अलेति अमादयोय पस्मात्सु आदिकं कर्तुं समर्थसत्ता॥

गतत्वतत्वं विद्धि लासोत्थतंकुश: चिन्मात्रत्वप्रधानस्यत्तीरि ह्रदयोरचेतस
योभवेत्परमानंद: केनासावुपमीयते नाप्यस्त्यंतमस्त्यंतं वनास्ति चिद्रूपं नवि
न्मयं नात्मरूपतात्पर्यं कुरुवनंभावयनभव एतत्स्वरूपंमासाद्यप्रकृति
व्याविलास्यति नदेशोभोत्तनास्तिनकालोनेतरास्थितिं मरुहंहसोवोमाह
स्यतयेतेपविलीयते प्रकृतिर्भवनानाम्रीमिन्दास्यादेशपरम:॥
तत्सर्वंचित्प्रयहंकारोतीत्येवभावयेत् चिद्रूपस्यात्मनएकत्वात्॥येरवातियेतउपे
उदयाने पूर्वोदिकोप्युवायवायास्मिन्कालेपरमानगयते तत्सर्वंसत्यमेवाविकल्पा
त्कारगाणांविद्धिलस्त्वंतः कृशोनिर्मल: चिद्रतिचिन्मात्रत्वंयत्नएवत्तीरोत्कृयोरु
त्तीरासिंसारस्यग्रचेतसनत्रचिन्त्यय:परमानंदोभवे भ्रसावानंदकेनवा भ्रानंदे
नोपमीयपत्तेप्रशानंदतुल्यस्यानरस्याभावात् नापीति ग्रवृत्तेयवाद्यपुरुवतये
गात्कान्ततोप्यप्रस्त्यंतमस्त्यमपिनव्रात्मनोन्यस्यवस्तुनोभावात् ग्रत्यनास्तिचिद्रूपी
यं प्रवनंभावनंभावयनभाव एतत्स्वरूपतात्पर्यंसर्वेचलीयतासाद्यप्रकृतिश्चविश्वा
दिप्रवनादिरूपाणरासाम्यातिनेतिगर्भविपर्ययवाक्य मोक्षनासानोदशरहवाद्या
देशस्मिन्नास्तिकालस्मोक्षनामास्तिइतरास्थिति:सपास्यावामोक्षनोक्षांतो
तिरिदं स्वयंभावनातात्त्विकीवासनारूपाश्चकाति पविद्यास्त्रसंकल्परूपस्यतारोयोवि
लीयतेएषएवप्रकृतिविलयएवमोक्ष:स्यात्॥प्रशान्तोतिप्रशान्तरागद्वेषाद्यावि
बादरूपचापलंयस्यास्ति तत्तं नानातारसीकाव्याविषयकौतुकंयस्यानिरस्तानि:

प्रशान्तप्रशान्त्वा यीविधारण्यायलोनिवृत्तनानारसकाव्यकौतुकः निरस्तानिरस्तनि।
शेषविकल्पविभ्रमः पुमान् स्वरवतिष्ठति शास्त्रनात्मकः मनुकवाच येनकेन
चिदाच्छन्नोयेनकेनचिदाशितः यत्रक्वचनशायीयसम्राडिवराजतेवर्णीधर्मा
श्रमाचारशास्त्रयंत्रणायाविच्छिन्नः निर्गच्छतिजगदुपरमात्पञ्जरादिवकेशरी ॥
शेषाविभक्तान्यात्मनायस्यज्ञाहृशः समः साम्यनिष्ठः पुमानशास्त्रनात्मकः स्वरवति
त्रियेनेनि येनकेनचिद्वृत्तिबलवत्कलकवलकंयादि[illegible]ः याच्छ[illegible]
नवायेनकेनचिद्दतिपत्रेनभोजपवत्रन आशितोभोजनवान् यत्र[illegible]नशायी
[illegible]के[illegible]यः सर्वाचाद्वस्तुनिस्पृहो[illegible]सम्राडिवसाम्राज्यधीसु
रवराजतेवर्णाश्रमवर्णधर्मिवर्णाधर्माश्रमाचारशास्त्रयंत्रणाया[illegible]
[illegible]ब्रह्मचर्यादयः वर्णधर्माणामाश्रमाचाराणां यथायथाम्[illegible]बोधका[illegible]
[illegible]यन्त्रणानियमंत्तणामर्यादानया[illegible]पित्रोदे[illegible]धाभिमानरहितः पुमान्[illegible]
[illegible]हस्ववत्[illegible]गच्छति ॥ वाचामिति श्लोकद्वयेवाक्यविषयाशापदृशोपि[illegible]
वाचामतीतं विषयो विषयाशादशोपकिन्तः कामंशुपगतस्तोमांशारदीव
नमसूराग्रस्तभ्रमतस्वगिराविवक्ततद्वदः परानंदरसानुभोक्ताऽनस्थात्म
[illegible]माति सर्वकर्मकलन्यागीलिप्यतोनिरास्त्रयः नकुत्येननकारवेन
नैतरेषणचालिप्यते [illegible]भातिविवेकनयथानात्मानिरंजन नतः

१५१
पु.२.

नि॰प्र॰ र्मफलेनावृत्तत्वानायानिरंजनं चित्स्वरूपम् नत्वाहं देहकार्यविमुक्त
१२४ नैः स्वेदाह्लादोन्नजानाधिशाति विवर्णतेरिवा ॥ नित्योऽन्नोतिर्विकार
124 स्वत्पत्तवविरक्तः प्रभावाचामत्तीतितताविषय ॥ अतीतवाग्विषयः शरदृष्टिवृभः॥
स्थूलांगिवक्रामाप्रतिलिप्तपाधिकांशोभानुपगतः गिरीशस्थितोऽमहापादस्वयं
पत्र भीरस्वपरसंतत्र स्वतत्त्वमानदात्या दतिस्वान्तरनापवस्ववन्नपेनूरमक्तोसर्वविजितो
देवाविविनिश्चतेतुल्यपापाभ्यामिति देयाजात्याद्युभोगरूपेणादिपाकेनापिन
लिप्यते स्फटिकोऽस्ति स्फटिकोमानिध्याया:अशितिविवेकलीलपीतादिद्रव्येण
यथारंजनंतद्वर्णसंक्रांतिं यथानानितिथानद्योऽहहाविदापिकर्मफलेनत्वते:
अतः कर्मणोनरंजनंतथाप्यगति विहरन्निति जनतांद्रष्टुं जनतातातायनी
या: जनसमूहाः तासां वृंदे वृंदे विहरणमेदाभिमानराहित्यतत्ता देहस्य ॥
तनयो: छेदनैः स्वजनैः गंधपुष्पैः घृणापतिरर्चयो: प्राणविविर्तिरतो स्वस्य दे
प्राणविवर्तैः छेदनस्वजनैरिवस्वेदाह्लादोऽजानान्ते ॥ विस्तीर्ण इतिनद्रष्टः
प्रसूयप्रजाविवादिनः संयुक्तफलविचारनपक्रमे: असम्याग्रोहि
जनोलोकालोकान्नोपिजनेपरः रागद्वेषतयानदेहत्यत्यजुस्तोविः
यथूरूपत्वे प्रत्येकत्वंविदपिनावोजनिमहाशयः प्रमेयांचिकत्व
यापिपालेनाप्यहराशय: नतुंत्पजातुवाना यैस्यापवस्यगतोपि

वा माकंदावनचारी जन् वर्त्तमाने च चादृशो संपत्ति समये डुक्तो सौविगलितांश
द्वि वः अरे भ्रांतीर्द्वि धायमोदीज्ञानेनू नतयः संपन्नोयप्रयसोयंतद्द्वज्ञातिमन्तद्दो
सदा सम्प्रजलीयस्यस्तुत्योनमस्कृत्यः नयतत्र: सनिरीहो गर्भ धर्म्यविश स्कार्ध
मीविशेषधिया ॥ नयत्तीर्थेन पश्यदानैरास्नायतेन्यपरमपवित्रं आसाय वा
यदां= नैद्रीयाभवामयानांभनशुरकत्रान्मविदर्पपदशः श्रीवसिष्ठोवाच एव
त्क्रसम्भावाद्भगुप्रामेगद्दप्पपो इक्ष्वाकुरपिनाहृषि मंगलस्यानि
तोभवेत् [illegible] विकाराणाम्प्रकारसौ इक्ष्वाकुर्भवज्जनताम्र्ताचारःसुः सर्वः
मान्यितोत्र: स्वविषयात्स्वपरविषयान्नृलोत्रामान्भ्रांतोभ्निच्चिकाशु सम्बद्धत्ना
विकल्पित्र: स्वनाति रिक्तस्यस्वरूपस्याभावा यासर्वविचारनयक्रमेण वीर्तसुनामा
वतिस्तस्मादितिनस्मादिति नेभन्नुतालोको नोद्विजते सर्वभूतानांभयप्रदानात्
तवलोकान्नोद्विजते भयनो: स्वव्यानितात्स्वस्वरूपोत्थावात् रागादिभिन्नत्यक्त
नैपिचप्रमेपइतितयोमलाशयत्वात् कस्यापिदपिप्रभो: प्रमेयप्रमाणाविवक
तास्रोर्हव यत्नतामपिकदाचित् दुर्लभो भवतीत्यर्थः अस्मान्नलोकाद्बालाय
४४८ त्र वालेनापिकदाचित्प्रमेयोक्तिचित्तो वालस्यापिकदाचिद्दुर्लभो भवतीत्यर्थः
यो. प्र. नैतिदींगाभवामयानान्मविदासंतांभनसव [illegible] परमपवित्रं पदमाप्तावित

नि॰ प्र॰ स्यावित्रं परमं पदं यतस्तीर्थतपोदानैरपि नासाद्यते एवमिति ब्रह्मलग्रं सम्यक्‌ एतं
२२५ ब्रह्मलोके इति वाशिष्ठ निर्वाणे इक्ष्वाकूपाख्यानं नाम एकचत्वारिंश सर्गः ॥ सर्वैः प
125 विचारेण दुर्बोधमपि तत्त्वं गुरुणैः दृष्टान्तैर्बोधयितुं शक्यं इति दर्शितं इदानीं तत्त्वस्य
विश्रान्तस्य तत्त्वज्ञस्य ज्ञानप्राप्तेरलौकिको व्यवहार इति निरूपयितुं मुनिना सर्गान्तरे
गं॰ धनुर्न्नतो निरूप्यते एवमाख्याने जीवन्मुक्तस्याकाशगमनादयो लीलया
न सन्ती विशेषतः पूर्वं मुक्तं एवं स्थिते सति ज्ञस्य सम्यग्जीवन्मुक्तस्य एवं सति शत्रवः
कोऽसौ भवति पत्तस्येति यस्य धीः कास्मिन्नपि देशे विष्णावितरे वा कृत्यावित्येतत्
वाशिष्ठो वाच तस्य काश्चिद्देवा गम भवन्ति सातिशयेव धीः नित्यमेव
प्रसन्नात्मास्त्यात्मन्येवावतिष्ठति मंत्रासिद्धैर्लव्यः सिद्धैर्मन्त्रसिद्धैश्च
ऋषिभिः कर्मणा आकाशगमनादिकारित्त्वस्य दृष्टत्वात् योगिनामपि
संभाव्यतां ताह्यो देवमुनिभिः यत्नेन साधितत्वात् नैतैर्निरस्यात्मन्दर्शनैः
एष एवाविशेषोऽस्य तत्त्वज्ञस्य मोक्षभाग्भिः सर्वत्रास्यात्मनिष्ठतायां सत्यां
त्वेनातिशयेन भवति स चतनावत्तोवनित्यत्वस्य प्रशान्तात्मा चत्वात्मन्येवावतिष्ठति नान्यदाशा
तेमन्नेति कातन्त्रस्यादृष्टत्वा आकाशगमनादेः पत्तनादिसाधारणत्वात् जीवन्मुक्तस्य वा
नित्यः कोऽपि नत्वंशवतिशयाद्यर्थः आणिमाद्यष्टेति अणिमाद्यपि मन्त्रादिभिः एवर्यम

पितामहर्शेमंत्रादिसिद्धैरेव महर्षिभिः संप्राप्तं ज्ञानेनात्मन्यदर्शितान संप्राप्तं कृतार्थैरेवमं
शादिति मेयत्नेनसाधितत्वात् आत्मदर्शनात्वरितमाघनपतितशास्त्रयत्नेनासाधितता
त् एवेति अत्यन्तस्य सर्वत्र वाह्यवस्तु निमित्तस्य परित्यागाद्धेतोः सर्वत्र मनो निरागममा
लंबति यत एवमेवास्य विशेषो मूढबुद्धिभिः स्वमः साधारणो न भवति ॥ तमेव विशेषमा
एतावदेव खलु लिंगमलिंगमूर्त्तेः संशान्तसंसृतिविभ्रमनिर्वृतस्य तज्ज्ञस्य
यन्मदनकोपविषादमोहलोभापदामनुदिनं निपुणत्वम् [illegible] वशिष्ठो वाच
यथासमं कल्पेदं स्वं यातो विप्रोह्य दीक्षया [illegible] करोति [illegible] याजीवतामी
माह एतावदिति [illegible] लिंगमूर्त्तेः शरीरात्मभ्रमादिलिंग रहितस्य संशान्तः संसृतिविभ्र
निवृत्तस्य संशान्तः संसृतिरूपः विभ्रमो यस्य अत एव निर्वृतस्यात्मनिष्ठितस्य तज्ज्ञ
स्य मदनकोपविषादमोहलोभापदां कामक्रोधादिविनिमित्तानां आपदामनु
दिनं प्रतिदिवसं निर्विकारं तनुत्वं क्षपणं इति यत् एतावदेव लिंगं विशेष इत्यर्थः ५
योति काम्यैः विप्रः स्वकर्मणि स्वयं जात्यादिभिः प्रशस्तं कल्पेद्य विचार्य दीक्षया
पुत्रोत्पादनपर्यन्तः स्वं प्राप्ताः तांतादिकं यथा दुःखेच्छया श्रद्धया मंगीकरोति तथैव
मत्वः सूद्रं प्राप्य तन्मात्रो दुःखेच्छया [illegible] यात्यधोगति उन्नत्वा हत्वा तत्स्पृशां ब्राह्मणया
८८ पु.प. देवहीयत इति तथा दीक्षया स्वसंकल्पेन स्वाविद्यया वार्यपदे [illegible] वन्मनी

त्रि॰प्र॰ करोति अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरवाणीति श्रुतेः ॥
१२६ भूतानिद्विविधान्येवप्राणिसर्गाः स्फुरंतिवै आयांतिस्वेदजानानावेत्ता
126 निष्कारणानिवै ईश्वरात्मस्वरूपंगत्वापुनर्जन्मांतराणिच
भूतान्यनुभवत्यंगस्वकृतैरेवकर्मभिः कार्यकारणभावायमिह
योजन्मकर्मभिः अकार्यकारणाभावोपमुपायांति सर्वजीवाः
स्वरात्पदापायश्चात्रेषांस्वकर्माणिकारणंसुखदुःखयोः आत्माज्ञानात्समुत्प
न्नःसंकल्पःकर्मकारणं संकल्पितंहिबंधस्यकारणंतत्परित्यजे मोक्षस्तु
निःसंकल्पितं नदृश्यार्थधियाकृतं साधानोभवत्वंचग्राह्यग्राहकसंगमे
अजासमेवसंकल्पदशायांपरिहरतुधातेः ॥ मामेवग्राह्यभावान्माग्राहकात्मा
भूतानीतित्रिश्लोकद्वयंसार्धकावर्ण द्विविधान्येवभूतानि चराचररूपाः प्राणिनः
प्राणिसर्गसृगे स्फुरंति प्रादुर्भवंतितान्यपालिभूतानि आयांतिस्वेदजातानि
स्वेदजस्फुरणानिस्फुरंतीतियावत् आयांतिस्वेदजाण्डजादिनामानि भूतानि
निष्कारणानिकर्मादिजन्मकारणस्याभावात् आत्मनश्चनिर्विकारत्वेन
कारणत्वात् ईश्वरात्मस्वरूपंगत्वापुनर्भूतानिस्वकृतैःकर्मभिरेवपुनःपुन
र्जन्मांतराणि अनुभवंति जन्मकर्माणिवंकार्यकारणभावरहिताः

उक्तप्रकारः प्रत्यगंजन्मकर्मणां दुःखानां दुःखस्वरूपस्य कारणं अनंतरं तत्कर्मजन्म
योनानात्वस्य कारणमित्यर्थः एतदेवस्पष्टयति अकारणमिति अर्थद्वयं वा
कं सुखदुःखयोरिन्दुपलक्षणं जात्यादुषणेषपितावात्स्वरूपयोः स्वकर्मनायवकार
णं आत्माज्ञानात् आत्मनत्वस्याज्ञानाद् संकल्पत्वात् संकल्पस्तु कर्मणां का
रणं सावधानइति वशाद्वोज्ञेयर्थे अतो ज्ञेयोस्वसंकल्पदशाः शनैरभ्यासक्रमे
ण परिहर आत्मात्मात्मिक संगमेह प्रपदर्शनं संबंधेन्मजमेवसावधानो भव ध्याव
यमाभव भावतामाविलांत्यक्त्वा यामिन्नात्मयोभव अजमुद्भ्यमेवः
यपतस्थयन्धारणाको वध्यतेतत्र प्रणेरागतत्रागरागं पुण्यकृच्यते यत्किं
चिद्दुःखतेतेकृतह्यासिभवास्यतो वाकिंचिद्दुःखतेचितेतत्कृतो ह्यसिभ
वास्यतो तस्मात्पदार्थानिवयाद्यम स्थावरजंगमात् त्वयाप देदेव
पर्यन्तात्मा किंचित्तवरेच्यता अरतिःसन्यदत्ता यद्वियत्कृपाचिन्ताः
सियतु भवन्तं हसिनभो ताण्हसितन्च मुक्त मातिधामी संतो हसंतनस्य
चतिभाविष्यत्वित्तचांतितो वर्तमानं चप्रकृतिक्रमेष्ठाप्रसंतदानद्य
मनसिद्धापितापया प्रात्महमाभोहमस्तदय मनसेव मनोरम
अवधान प्रकारमेवाहमेति आत्मात्माचात्मा सुखभावादात्मामाभिमानीमा
भव आत्मकाकृत्वाभिमानीचमाभव किंतर्हि ज्ञात्वविलानां लाना भावाचां
कर्म कर्ता दिवासनीत्यक्त्वा यदि एवं तु कर्मादिवित्त्वा यात्मयोभव

नि॰ प्र॰ अजस्रमिति अलतरगणः इन्द्रियसमूहो यं मेवार्थमजस्रं पततिगच्छति तत्रागेणाचेतयतीति नहिव
१२७ ध्यते विरागेणाचेतयतीति विमुच्यते एतदेवाह यदिति तस्मादिति तत्तुल्यमित्यर्थः॥
विवेकेनापि नीतेऽस्मिन्नवलादयश्चवायसः मनस्येवमतामिथुधिसंसारभ्रान्तिशां
120 तये तालयति मलेनैव मलं क्षालनकोविदाः वायं त्यक्तमलत्वेन विशेषान्ति
विशेषेण च जीवस्य त्रीणि रूपाणि स्थूलसूक्ष्मपराणि तत्रास्य यत्परं रूपं
तद्गुणकं परित्यज पाणिपादमयो योयं देहो भोगाय कल्पते भोगार्थ
मेतज्जीवस्य रूपं स्थूलमिति स्थितम्। स्वसंकल्पमयाकारया संसारभा
वितम्। चित्तं वाह्याधि जीवस्य रूपं परमानंति वाहिका आद्यंतरहितं सत्यं चि
न्मात्रं निर्विकल्पकं यदाद्यन्तरूपं रूपं जीवस्या एतत्तृतीयकं एतत्तुर्यं
पदं प्रभुं सर्वकारणं पदो भवान्. तत्रापि त्यज्य सर्वं हि मानवान्नात्मामति भवान्॥
विवेकेति विवेकेन ज्ञातेन निर्वाणयनत्वेतेन मलसामलिनं ... छिंधीत्यर्थः स्वे
त्रि चित्तमेवास्या जीवस्य ... निवाहिकेलोकांतरगमनागमनयो ... सूक्ष्मरूप
मित्यर्थः एतादिति तुरीयं स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरापेक्षया चतुर्थं॥ जाग्रदिति
श्रीरामोवाच जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यं स्थितं त्रितयं पूर्वपलादीनां तुर्यं ब्रूहि
विशेषेण विविच्य मुनिनायक। वशिष्ठोवाच अहंभावानहंभावौ
त्यक्त्वा सदसतीति च या यत्समत्वं समं स्वच्छं स्थितं तत्तुर्यमुच्यते यास्व
च्छा समसत्ता शांता जीवन्मुक्तस्य व्यवस्थितिः साक्षीवत्याख्यव ह्रसोसा

तुर्य्यं कलनोच्यते तेन जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तसंकल्पानां मध्ये भवात् सुषु
प्तभावो लाप्येतद्भावा जडता स्थितेः शान्तसम्यक् प्रबुद्धानां यथा
[illegible] स्थितमिदं जगत् विलीनं तुर्य्यमित्याहुः प्रबुद्धानां [illegible] स्थितं ॥ ॥ [illegible]
ति जाग्रदादि [illegible] स्थितं सर्वासामपि जाग्रदादिभिरलक्षितं अविशेषि
तं असंस्पर्शेन्द्रियं चित्तमित्यर्थः अहमिति यश्चैतन्मयं भावानां भावो [illegible] ग्रहं
[illegible] सत् [illegible] चानन्त [illegible] समं स्वच्छं स्थितं
तत्र [illegible] चैतन्य [illegible] स्वच्छानि [illegible] याव
जीव [illegible] स्थितानि [illegible] वहतो [illegible] वादो [illegible] वस्था
सा [illegible] कलना [illegible] तेनादिति एतत्तुर्य्यं पदं जाग्रत् [illegible] नत
कल्पानाम [illegible] प्रभावोपि [illegible] स्थिते [illegible] भावात् शान्ताय
सम्यक् प्रबुद्धेः तेषां यथा स्थितमेवेदं जगत् ब्रह्मणि विलीनं [illegible]
त्याहुः प्रबुद्धानां [illegible] स्थितं ॥ अहमिति विशारदो विशारदो [illegible]
म [illegible] कालान्या [illegible] विशारदो [illegible]
पाली [illegible] वाशिष्ठोवाच अयेम [illegible] कथम [illegible]
पद्धोपि यथा [illegible] विबुध्यम [illegible] कानना भोगम
त्रो= यो=

मि०प्र
१२८
128

हामौनव्यवस्थितं दृष्ट्वाद्भुतमिदं किंचिन्मुनिपरछतुश्चकः पश्चाद्रुपगतो वाणीमितं नन्दमिष्टतं मुनेर्मदीयवाणोनाविघ्नोऽस्तु राघवागतः घटप्रमाणोऽस्तु इतिप्रश्नवासरतं मौनैः समशीलावयं साधो मदयौवनवासिनः नास्माकं मस्त्वहंकारोव्यवहारेष्वपि तमः सर्वाणीन्द्रियकर्माणि करोतीह सर्वेमनः अहंकारमर्थं तन्मे तत्र वगालिनं विरं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यादशावेष्टितका ध्यात तुर्य्यपदावापि विशेषं न्वत्र दृश्यं नाविद्यते वाशिष्ठोवाच इति तस्यवचः श्रुत्वाकनिष्ठवयस्यराघवः लब्धकोप्यर्थमविज्ञाय जगाम्मानमीमनन्तां दिशं मन्त्रावधिम महावाहो नास्ति तुर्य्यान्तरा दशा निर्विकल्या हि विलर्ष्यत देवीस्तीहनेनरत्न ।। जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यंत्रयं रूपं हि चेतसः शान्तं घोरं शीले कस्मिन्निति महामौनव्यवस्थितं महामौनव्यवस्थित महामौनत्वामदैतप्रपंचानुसंधानाः स्पष्टमिति समशीलः समं ब्रह्मैव शीलयन्त्यनुसंदधतइति। शील समसीलाः समाधावितिधातुः जाग्रादिति तुर्य्यैरुक्तोत्कार्शनात्तुर्य्यामस्यां दृशा तत्रइति तुर्य्यैरत्नरार्थव्यतिरिक्ता वस्तु नौ नास्ति कल्पितत्वात् हि यस्मात्तत्कारणात्तत्रानिर्विकल्याविदेवतप्याजाग्रदिति हि यस्मात्तत्कारणात्तु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यं त्रयं चेतसएव रूपं कथं तस्या नो अन्तो घोरं शान्तं मूढं चेति जा

चतुष्टयं चात्मचित्तमिह स्थितं घोरं जाग्रन्मयं चित्तं शान्तं स्वप्नमयं स्थितं
मूढं सुषुप्तभावस्थं त्रिभिर्हीनं मृतं भवेत् यच्च चित्तं मृतं तच्च सत्त्वमेकं
स्थितं समं तदेव योगिनः सर्वे यत्नात्संपादयन्ति हि समस्तसंकल्पविक
ल्पमुक्ते तुर्ये पदे तिष्ठ निरामयात्मा यत्रास्थितास्साधु सदैव मुक्ताः प्रशां
तमेघा मुनयो महान्तः ॥ इति निर्वाणप्रकरणे ... निर्वाणोपाख्यानं नाम
ग्र दादिशुद्धिं त्यात्मत्रयस्यात्मनः स्वभावापत्त्याहेशां स्थितं एतदेव विवृणो
ति घोरमिति जाग्रन्मयं चित्तं घोरं भवेत् सुखदुःखवाकुल्यात् स्वप्नमयं वि
शान्तं तथाविधसंरंभावात् सुषुप्तभावस्थं जाग्रत्स्वप्नविलक्षणत्वात् त्रिभिः शां
पैः = तादिरूपैर्हीनं तु चित्तं मृतं भवेत् निर्विकल्पचित्तं मृतं भवेत् निर्विकारत्वात्
यच्चेति यच्च चित्तं मृतं उक्तं तच्च तदेव चित्तं सममेकं च सत्त्वगुणात्मकं
स्थितं अतस्तदेव चित्तं सर्वे योगिनो यत्नात् संपादयन्ति समस्तेति पद्यार्थः स्फु
टः ॥ इति निर्वाणप्रकरणे ... निर्वाणोपाख्यानं नाम द्विचत्वारिंशः ॥
वसिष्ठ उवाच सिद्धान्तो ध्यात्मशास्त्राणां सर्वापह्नव एव हि नावि
द्यास्तीह नो माया शान्तं ब्रह्मेदमक्लमं शान्त एवाविदाकाशे स्वस्थे
समसमाततमास्ते समग्रशक्तिरविद्येति कलिताभिधानी रीयके
विधून्यत्वं के विद्धि ज्ञानमात्रतां के विदीर्यतरत्वं ... विदेह परस्परं

रव्याचं

ति॰प्र॰ सवृसिवपरित्यज्यमहामौनीभवानघ निर्वाणावान्निर्मननदीनचित्तप्रशांत
१२९ पूर्वविश्रांतस्यवाद्यव्यवहारभारोनास्तीतिदर्शिताइदानीसर्वस्यवास्यवास्यतानभूमि
कासत्वात् तत्वतृणांविलासेनातितृणपित्रुमतिममिदमाख्यारभ्यते सिद्धान्तइति घा
तमान्निममिदंब्रह्मैवास्तिन्यविद्यामायानत्कार्यंचनास्तीतिसर्वप्रपंचापहूवएवा।
ध्यात्मशास्त्राणांसिद्धान्तः पंचनतइति श्लोकद्वयंवाक्यशांतमदिलतरोब्रह्म
इति कलितमभिधेविदाकाशएवकोविद्यारिलष्टन्यत्वकोचिनातिरोनिमात्रताके
विन्दुरीश्वरत्वएवंचानिरीयपरस्परंविवदंनिसर्वामिमि निमिति तदुक्तसर्वम
वविवादपरित्यागविश्रांतततएतिःसंकल्पविकल्पःक्षीणचित्तोनिर्वाणनिर्वि
नाः प्रशान्तधीध्यसनूमहामौनीवाक्यमनन्तुसंदधवातिर्वाणावान्जीवन्मुक्तोभवा
ध्यात्मन्येवप्रशांतात्मानमेकांधवाधिरोपमः नित्यमंतर्मुखोमद
नानवभास्यान्तःप्रसन्नधीः ज्ञायन्येवसमभुज्जुपुः कृतकर्मानिराश
युव सतःसर्वपरित्यागीवाहिःकृत्यंपयावत् चित्तसत्तापरं दुःखं
चित्तासत्तापरंदुःखं चित्तसत्तापरंदुःखं मतोचित्तंचिदेकात्मात रामः
पदयमवेदनात् दृष्ट्वारम्यमरम्यंवावृत्तेपणरवाचित्तंसमं यत्नेन
यत्नेनाजितामवानिसंसृति संवेदनीयनरस्यवैनामरवं नेवसम्य
मेयत्नावतानामयत्नेनडःखांतोनतत्प्राप्यते ॥ ध्यापीतमंडलम्

स्यात्मनीति चिंतितयंतं निर्गुणत्वे भूत्वा स्वात्मन्येव प्रशान्तात्मा तिष्ठेत्तत्त्ववि
दः स्वकार्यवासितोपतः चित्तस्यातन्मयत्वात् निष्फलबाह्येंद्रियव्यापारः
संतः स्पर्शं दीवास्वजिघ्रन् जानातीति जायतेव तन्मयत्वबाह्येंद्रियव्यापारेष्व
प्यस्यानिर्विकारचित्तः कर्मविपाककर्ता देवस्य दद्याति संतः सर्वपरित्यागीता
गंधवर्णस्पर्शपरित्यक्तवान् स्थिरचागात पर्यायप्राप्तं कर्मभोगान् भिनत्ति यत्तस्मि
न् [illegible] एव परेडुः एवस्वविषयत्वाद्विदेकात्मा विषकोरसः स्वस्वसंवेदनात् स्वा
वगाहात् अनुसंधानदृष्टितो चित्तकल्पतया इत्यैति संयद्रूपं स्वयं दृश्याभावात्
सर्वं निर्विकारं स्थिरं एतावतैवात्मयत्नेन सत्त्वस्थितिर्जिताभवति संवेदनीय
मिति स्वस्वभावेन तदुः एवनेत्रामस्वप्रमानभवरूपमेवेदिति त्रितयमपिन
संवेदनीयं नानुसंधानीयं एतावतात्मा यत्नेन स्वसनंतो दुःखांतः शान्त्यंतकोटुः
प्राप्तवद्गतेर्वसामि दृश्यायतनमयस्तत्स्वभावोत्रितयतः चित्तानन्तसर्वपुव
नायवदनुस्मर स्वकीर्तनामक्रतो परमन्मुपत्तः श्रीरामोवाच भगवन्
[illegible] योगेन [illegible] क्रियते कस्य कीदृशाति च विद्याविदां
[illegible] प्राप्तिवोंपितेः वशिष्ठउवाच प्रकृतप्रातिनिश्चयप्रभवतीति
विषयस्याव स्वर्गापवर्गान्तरयोः स्वराङलंदशसाकेतयोः किमनंत्र
मातीवस्संवत्सस्य निरेवमे इति श्रीवासिष्ठ [illegible] सर्गः

श्रान्तः

नि·२· श्रापीनेति श्रापीनमंडलं यथा शाकवत् स्तोऽविवत् ततः श्रीमद्भागवतमयामृतम

१२· मयं सर्वं स्वरूपस्तवमेति विज्ञातसर्वभक्तजनवत्सलसारः ततः परं परमात्मान

130 मभ्युपेतः कर्माणि कुर्वन्नपि तत्तामकुरुतेन कुरुतयत्कर्माभिमानाभावात

प्रवृत्तश्रीति स्वर्गापवर्गौ नरूपयोः सकामधर्मानुष्ठानेन स्वर्गो निरूपः

प्रवृत्तः निष्कामधर्मानुष्ठानेनापवर्गो निरूपोऽनिवृत्तः किमदिति तन्निर्वा

णं तामाकियत्स्वल्पमेव भोक्तव्यमपवर्त्ततस्याभावात् संसृतिरेव पुन

वरप्रार्थनीयं वस्तु वा भोक्तव्या नाविषयस्वरूपानामाविस्यात् इतितो स्वा

रायिय यः प्रवृत्तिहेतुभूतानि कर्माणि कर्त्तासिद्धमाप्नुयादाह :॥

बलारिबडवाग्निरुद्रकूर्मग्रीवाप्रवेशवत् अलौकिकजन्मनां मतेऽविवे

किनामनेकत्वात् असारवत्संसारव्यवस्थालमभेनया किंकर्म

भिष्यदुर्विनोर्दिनं नैरेवनीयन्ते क्रियादिशयाविमुञ्चतां किस्या

विश्रमरापर इतिनिष्प्रयवान्यातः सानिर्वृत्तश्चनिस्पृहः ॥

बलेति बलारिबाडिद्रकूर्मग्रीवाप्रवेशवत् बलयोररीवयोर्युगस्ययुग

स्याछिद्रमध्यवर्त्तान्तरविवरे कूर्मस्यग्रीवायामाधनभूतयामवेशे सति यथा

पुनस्तोनिर्गमेऽपक्षान्तिर्वर्त्तनीतथ्येवच्छिद्रावस्थानेवानवक्कापि विश्रान्तिः

तथ्यापकृतंभवसागरेऽपरिन्ययपभवान्तरप्रविविक्तोजन्तोर्विस्पनकाापि

विश्रान्तिः तथाहि प्राकृतजनानां विजरामरणादिदुःखपरंपराभावनीवाल्या॥
द्विदुःखसंतानि: मध्यवर्त्तिनी पानवादेहमर्म्म वासंवमक्तुःखमिति इत्यंदुः॥
खम याप्तांश्च नेकधा जन्मनी ख्यातो भावकुन भिक्षुपायपरि पाक मणांवि विको
जायते अ संसारेति संसारस्यापवस्याख्यनगनि: सारावत्त ममपजयता संसार
मवस्य पत्न लपश्याधि लो मलि स्यातेः कर्म्मभिरपि किं किं फलं कि मितिनेरै व
पर्युचितेः कर्म्मभिर्हि तमखिलं नीयते क्रियाणि यायोनि क्रियाणि शायनिर्मुक्तं
कर्म्मफलं नात्तमवरति तिन परमतन्त्रं सुविश्वमतां किं स्यात् अथेव मत्वा निःश्रायात् योगं तत्र:
कथं विराजवानु भूत्वा संसारा ख्यातवाम्यह एवं विरागपरो यदा भवति सततं तिः
विरागमुपयात्यंततो मनास वनुवासनांक्रियानदानत्वपासक्रमनेमो हेतावतं श्री
संसार जडचेष्टाहतं तनं विविकितस्याति नो दासाति मम्र्मा लोभवायाकर्म्माणि
सेवते अतन्यो द्विगकारि णि नन्दु कर्म्माणि सवते पापाद्विभेति सततं तत्व
गमपेतते तेऽस्मायायगर्भाणिपि फलान्नुचितान्विव देशकालोपपन्नानि
वचनान्यभिभाषते नदासौ भवमानकोप्या भोभवति नित्यमिवां मनसा का
र्मणा वाचा तत्वानुष्ठो सेवते यतः कुतः कर्माण्यभिर्वत्यजानन्ति मनसा
वेदाते एवं विवरात्सवः स्यात् संसारो नास्त्वतरांग्याति सम्पतिवा नित्यमवावः

वै

नि॰प्र॰ कथमिति श्लोकद्वयं वाक्यं विगमो विरागः अनुवासः अग्नेरिति वासनानां विरागमुपा
१४१ याति उदारतयोऽप्रशस्तानुपरमते कर्तृत्वस्मृते शान्तिसर्गतापतो बुद्धिमनस्यात
13 नेयदंशग्राम्यस्य विनिग्राम्यात्मनो भवस्य जडत्वेन बाह्यहि भुवि विविक्तमतिसंतो
नैतोषुलक्षणत्वर्थः परेषां मर्मस्पर्शिनोदारादितोद्घाटयामि तत्कं चित्तमर्मस्पर्शादि
मितिवेषात मनसोर्दीर्घकालीनतीर्थात्वोषावसमयं कथयतीत्युक्तकर्मणि भृति
स्वाभिककर्म्माणि तेनेऽप्रतायतर्मिमिति तैः प्रेमाप्रवायोविश्रंभतत्क्रियाणि
नसावायाद्युसक्तानात्प्रागतिन उपसेवनेस्वयं तेऽस्यमाचरत्तसन्मातिःप्रयत्नात्
भेधात्सामेकांशाभोभवतीत्यन्वयः एवमिति संसारोत्तरणांप्रति एवंस्थो
नाथकाभेमायोविचारवात्स्यात् सप्तभूमिकावानित्युक्तः प्रथमभूमिकांश
प्रदर्शयति शेषवस्तुसन्मार्गवर्त्तीत्यार्थधर्मिस्पृशः॥ विचारेति श्लोकं
विचारनाम्नीमित्तनामागतोयोगभूमिका शुतिस्मृतिसदाचारधार
स्माध्यानकर्म्मणां मुख्यामाव्याख्यानाशास्त्रात्तात्मोप्यन्तीषं संपन्ना
५ म पर्यवस्थविभागतत्कार्य्याकार्यविनिर्णयं जानात्याधिगतश्रवोऽन्तः
भूलपतिर्यथा मंदाभिधान्मात्तार्थदंतमोहानिशायितां विमिश्यानिषि
तामीयन्यजतुहरिवांक्ष उपभृतमानि दशात्त्वेयतज्ञानसेवया मात्

यत्कंवाहतं श्रुतिस्मृतिसदाचार प्राप्तान्यावश्यककर्माणि: अन्यान्यपि कर्माणि
कर्तव्यानित्यनुसंधेयानिच पेयानीत्यत मरव्यपाप्रमाणवाव्याख्याय ग्रन्थात्मशा
स्त्रार्थ्यापिते व्याख्याने तत्रत्वामी श्रेष्ठपंडितात् अप्रावश्यकी ध्यानकर्मणामिति पाठे
निर्धारणे षष्ठी श्रुत्यादिकल्पसाम्राज्ये श्रेष्ठाः पंडितात् अयमीत्यर्थः पद
र्थप्रविभागस्तु: नित्यादिवृत्य वस्तु विभागतः आधिगतविषयः [illegible]
गत्यतिः [illegible] निवकार्यविनिर्णयं [illegible] जानाति इत्यतो [illegible] मपि
मदाभिमानानां [illegible] पदिन मो हानिर्वा पिनाम [illegible] त्रिशाय [illegible]
नयति इत्यं [illegible] सत्यपि नाति: [illegible] सनावा [illegible] : समाप्तिनीयस्तु मिकां
प्राप्तोऽप्युक्ते [illegible] सेवया [illegible] रहस्यमतस्य यथावत्सम्यगाधिगच्छति ॥
अस्तंगताभिधानम्यात्रितीयांयोगम्ह्मिकां ततस्पतत्पसोकां [illegible]
ध्यानाभिरामनं यथा [illegible] मातिमाधायतिक्रम्य [illegible]
माध्यमाविष्याने [illegible] कथयन्तो: संसार निर्वेदको सहत्वे वैराग्यवत्
[illegible]: शिलाप्राप्यासना [illegible] रात्रि [illegible]
[illegible] अथांगयुक्तो [illegible] कालं यापितिवीति भाव [illegible]
[illegible] कर्मणां [illegible]
अस्तंगतेति श्लोकं चवकं वाक्यं अस्तंगताभिधानत्रितीयानतुमानमोहि [illegible] सेवमा

स

ति·प्र· संप्राप्नुयाद्विषयेभ्यो यमनियमाभ्यासादसंसंगाभिधासंपत्तौ तेन स्थितिरविरोधः प्राप्ता
१३२ तांश्च आत्मविचारणावाक्यार्थैरात्माद्वैतलद्वराणय यथावान्निश्चलो भवति माधावता
132 यमाश्च मेधुविश्रान्तैर आत्मानि दृष्टैः स हच्च आत्मकथनक्रमैः संसारनिर्दके वैराग्यक
यन्ने ग्रामशिलायामेव श्रव्याध्याय त्रैव वासनेवासीनः सन्नातनमायुर्नयति कुम्भ
नदग्राम्याद्वनावनिविशेसाम्यमाद्यौ पुतावश्चितोपशमशोभिनाम्नातीर्थग्रामपूर्वसेवने =
नपाद्यादिसंगफलवाफन्यत् पत्सौख्यं तेन भावियमानसंगमपूर्वं येषां ते योग
माणामराणां यत्सौख्यं तेनानिवर्यत्पस्त्रवकथ्यते येनैव कालं जीवितकालं
नयति इदं वस्तुहार्द्रैः प्रसंसंगाभिधायां भूमिकायां यन्नान्नकत्ताभेदभिन्न
क्षीयां भूमिकां प्राप्य बुधोनुभवति स्वयं द्विःप्रकारमसंसंगं तत्र प्रभे प्र॰
दमितं पश्याउ विविधोयमसंसंगः सामान्यश्चैव पूर्वकश्च नाहं भोक्ताकर्ता
नविनवाध्योनववाधकः इत्यसंजनमर्थेषु सामान्यासगनामकं प्रा॰
कर्मविनिर्मितं सर्वमीश्वराधीनमेव वा सुखं वा यदि वा दुःखं के वात्र
ममकर्तृता भोगाभोगा महारोगाः संपदः परमापदः वियोगायैव
संयोगान्याध्ययोवाअयोधियः कालः कवलनोद्युक्तः सर्वभावानवि
नाशायन तिष्ठतीति विचारोयं सामान्योसावसगमः॥
तत्रैवाप्तमत्रूपनिपतितायाह षष्ठीयायाणमीति षष्ठीयां भूमिकां प्राप्य बुधो

ज्ञातं सामान्यं श्रेयमेव बहिः प्रकारकं संगमनुभवति नेति भेदज्ञं स्वकर्त्तानिष्क्रिय
त्वात् भोक्तृत्वमप्यनात्मन्यत्वात् बाधकाभावानिर्वापकत्वात् इत्येवमर्थेषु पद
ज्ञानस्यत्राशिवतत्त्वसामान्यासंगतामकं पतदेव प्रपंचयति प्राप्तीति श्लोक
द्वयवाक्यं स्वपद्यवा दुःखं वा तद्विलिरीक्षप्रवादे प्राकृमो निर्मित्तसेश्वरवादेषु स्यता
धीनमेव अस्मिन्यदा द्वयोपि ममकेवल कर्तृत्वानकाचिदित्यर्थः भोगाभो
गाः विषयविलासाः महारोगाः पर्यन्तपरितापित्वात् संपदः संपदः परमाप
दः अर्जनरक्षणादिनिमित्तदुःखहेतुत्वात् आधयः मानसाधियो व्याधयः वु
द्धिलीलापलत्वात् कालः सकवलनो भुक्तेः सहायो यतः सर्वलोकभावाविनाशायत
तिष्ठतीत्यिर्थोविचारः अथैसामान्यसंगमः॥ श्रेयः समसंगमाह अनेनेति श्लोकचतुष्टयं
अनादिश्चासौ [illegible] यद्भावनमात्रं [illegible] सामान्योसावा
संगमः अनेनक्रयोगेन संयोगेन [illegible] योगेन रा
[illegible] विदाः पौरुषेय [illegible] केवल [illegible] तुत्याग
[illegible] कार्यं [illegible]
[illegible]
६३४ [illegible]
५.१

नि॰प्र॰वा॰ अनेन एवंविक्रमयोगेन अभ्यासयोगेन महात्मनां संयोगत्यक्ततत्संदुर्ज्ञानानां
१३२ वियोगेनवर्जनेन आत्मसंविदा आत्मविचाराभ्यासयोगेनाच पौरुषेणप्रयत्नेन
133 नयः सततमभ्यासः समाधिअभ्यासः तपोगतः करामलकवहस्तु निस्फुटतामा
नीता नित्यं विकल्पविरहितः आकृतवाकर्मैव कर्त्रीति शब्दार्थभावना शब्दार्थानुसंधा
नेहरतस्तोत्र संसारेअविधि संसारादानिधेः पौरुषप्रयत्नीति पुरुष
यामीनं शाम्यद्यदासन्नतत्पुरुषसंगउच्यते॥ तदेवाविशिनष्टि यदीति पंचो
पसर्गैनापदार्थेन जडेमनसे नतः आविमिलभासनशांतममभा
सनमभावनं चेतनाद्यन्तमजं कान्तं तत्पुरुषसंगउच्यते संत्रोषामो
दमधुरः सत्कार्यामलपल्लवः चिद्वनालाग्रसंलीनो विघ्नकंटक
संकटः विवेकपद्मोत्फुल्लोन्न विकिर्कोर्के विकासितः फलं फलदा
संसंगात्मीयाभूमिकामिमां समवाप्याद्विमुखानां संन्यासात्
कथंवाक्यं यद्वास्ततत्पमाश्रित मंतरादिभिः देशविशेषैर्भावाभावरूपैरजडा
जडरूपैर्वस्तुभिर्नपरिछिद्यते अभासनं अविद्यमानं वस्तुव्यतिरिक्तं भासमानं
प्रकाशकं परमभावं अविद्यमानं वस्तुव्यतिरिक्तं कारणं परमां
दृशं सर्वप्रकाशकं सर्वकारणं चैतन्यं तत्समवाप्य नित्यम् आहार्यभावमवाप्त

१ माश्रितं श्रेयसंगडूच्यते अथास्यात्वज्ञीय भूमिकायाहेतुमाह संतोषेति
श्लोकद्वयवाक्यं संतोषामोदमधारः कालं भूयिष्ठं तत्रादयेनामोदनेनाद्वयेना
मधुरोमकरद्वान् सत्कर्म[illegible]नि पल्लवानि पत्राणि[illegible]:।
चित्त[illegible]वबालः[illegible]संलीनाविघ्नैरेवकंटकैः संकटः संकीर्णः अंतहृदये
कृतो विवेकरूपेण[illegible]विकासितः अत्र विवेक[illegible]ज्ञीयामि
मां[illegible]भूमिका मेघफलं फलानि॥ इदानीं प्रथमभूमिकायाहेतुमाह समवाप्
कर्मणां काकतालीययोगेनप्रथमोदेति भूमिका भूमिष्ठोसित[illegible]सज्जनः॥
कृतिकेवसा विवेकेनांकुमेकेन रक्षा[illegible]श्रेनोल्ल सत्वे[illegible] ये
रेणोस्यंतमेव तमेवानुदिनं यत्नात्कृषीवलइवांकुरं[illegible]
न्यासेवेकस्य प्रहितीयां[illegible]ज्ञीयाप्रमेय[illegible]संगा॥
तार्हेयाज्ञीया भूमिकानाहि भवति प्राप्तिः[illegible]कलनाप्रयात्॥
यद्रिति विशुद्धानां[illegible]सज्जनानां संभवात्[illegible]कर्म[illegible]
वयाद्भवकाकतालीययोगेनदेव[illegible]भूमिकोदेति[illegible]
६३४
भूमिरत्ना[illegible]रिकेवमोदिता[illegible]विवेकरूपेण[illegible]:पाल्या

नि॰ प्र॰ स्थात् येनेति एवं भूमिकायेनांशेनोल्लसति तमेवांशं विचारेणावतारयन्दर्शितं कृषी
१३४ वलोंकुरमिवोदयं नयेत् एषेति एवं भूमिकस्ततः परिष्कृतविचारेणोदयं नीता ॥
134 सती अन्यासां भूमिकानां असंवेदकभूः तस्या एवं भूमिकाया हेतोर्द्वितीयां भू
मिकां प्राप्नुयात् येषेति येषां श्रेष्ठा संसंगता तृतीया भूमिकाः तिस्रस्तस्यां भू
मिकायां वर्तमानः प्रमाद्यंशो निवृत्ताशेषसंकल्पकलनो भवति ॥ मूढस्येति
श्रीरामोवाच मूढस्यावसकुलोत्पन्नस्याधमस्य च अप्राप्तयो
गासंगत्य कथं मुक्तता भवेत् एकामप्यद्वितीयां तृतीयां चेन तां च वा वा
प्रापकस्य प्रापकस्य तस्या एव कीदृशी भगवन्गतिः वशिष्ठोवाच मूढस्य
रूढदोषस्य तावत्संसृतिवर्तता यावज्जन्मान्तशतैर्नो हि द्वितीयमप्यथवा
क्रमेः अथवा साधुसंगत्या काकतालीययोगतः संसारस्य पराम
र्शो वैराग्यं समुदेति हि वैराग्येत्युदिते अन्तो एव प्रथमभूमिकोदयः ततो
नश्यति संसार इति शास्त्रार्थसंग्रहः ॥ योगभूमिकयोत्क्रान्तजीवित
मूढस्य अश्रुतस्यात्र हृत्स्य कार्यकर्मनिवृत्तस्य एकाग्भिति द्वितीया तृतीयाभि
र्तां च वा एकां भूमिकां भक्त स्य च्यवनानंतरं ध्यानस्य कीदृशी गतिः प्रथमस्य

प्रश्नोत्तरं श्लोकत्रयेणाह मृतस्येति । अकृतदोषस्य स्वल्परागादिदोषस्य मृ
तस्य पुनरन्तरप्राणैर्वा यावत्प्रथमा भूमिका नोदिता तावत्संस्कारशेषेणैव ततो
भवति । अथ वा कालाकलनालीयते योगः सा तु संगत्या संसारस्य परामर्शाद्दोषदर्श
नाद्वैराग्योदयो भूमिकोदयात् संसारो नश्यतीति शास्त्रार्थसंग्रहः ॥ द्वितीयस्त
स्य शरीरान्ते भूमिकांशगन्धसारेण नीयते स्वर्गं दुःकृतं तत्र स्वर्विमाने
षु लोकपालपुरेषु चामेरुपर्वतकुञ्जेषु रमणीसखः तत्र सुकृतसंभारे दुः
कृते च पुराकृते भोगक्षयात्परिक्षीणे जायते योगिनामेव वि शुचीनां श्री
मतां गेहे गुप्ते गुणवतां सतां जनित्वा योगमेवैते सेवन्ते योगवासिताः तत्र प्रा
ग्भावनाभ्यस्तं योगभूमिकमं बुधाः दृष्ट्वोपरि परिपान्त्युच्चैरुत्तरं भूमिकाक्रमं ॥
प्रश्नोत्तरं श्लोकपञ्चकेनाह योगेति योगभूमिकया प्रथमादिस्वल्पतमया युक्तानां जी
वस्य मृतस्य शरीरवियोगे जीवस्य भूमिकांशगन्धसारेण भूमिकाप्रकर्षयोग्यसारेण स्वर्गो
वस्तु दुःकृतं नीयते तत्र स्वर्लोकपालमहिमास्वर्विमानादिस्वर्गप्रदेशेषु रमणी
सखो रमते तत्र पुराकृते सुकृतसंभारे दुःकृते च भोगात् क्षयात् परिक्षीणे भू
मिकांशगन्धपरिशीलनेन सात्त्विकविभवशालिनां गुणवतां श्रीमतां सतां गुप्ते स्वरक्षिते
६३८ गेहे योगिनो जायन्ते जनित्वा चैते योगवासितत्वात् योगमेव सेवन्ते तत्र च प्राग्भा
यु.व. वनाभ्यस्तं योगभूमिकाक्रमं दृष्ट्वा उत्तरं भूमिकाक्रमं परिपान्तीति [illegible] ॥

नि.प्र. भूमिकात्रितयं त्वेतद्राम जाग्रदिति स्मृतं जाग्रतीवाद्रविस्पष्टं भेदबुध्यनुव
१३५ र्तनात् उदेति योगयुक्तानामत्र केवलमार्यता यां दृष्ट्वा मूढबुद्धीनामपु
देति कृतबुद्धता कर्तव्यमाचरन्कामं अकर्तव्यमनाचरन् तिष्ठति प्रकृता॥
135 चारो यः स आर्य इति स्मृतः यथाचारं यथाचित्तं यथाशास्त्रं यथा॥
स्थितं व्यवहारमुपादत्ते यः स आर्य इति स्मृतः प्रथमायामंकुरितं
भूमौ विकासितं ततः द्वितीयायां तृतीयायां फलत्यार्यत्वमुत्तमं
आर्यतायां स्थितो योगी यथाप्रसंकल्पसंभृतान् भोगान्भुक्त्वा वि
रं कालं योगं वा जायते पुनः ॥ भूमिकात्रितयाभ्यासात्सत्ता वेत्तय
भूमिकेति एतत्पूर्वोक्तं भूमिकात्रितयं जाग्रदिति स्मृतं कथितः कथम
स्या भूमिकायां जाग्रतीवाविस्पष्टं भेदबुध्यनुवर्तनात् उदेतीति अत्र भू
मिकात्रये योगयुक्तानां एवं आर्यता केवलं उदेति यामार्यतां दृष्ट्वा मूढबु
द्धीनामपि शुद्धबोधो देति आर्यत्वलक्षणं श्लोकद्वयेनाह कर्तव्यमिति
प्रकृताचारः कामं अवश्यकर्तव्य धारणे पुनः कामाचरणं यथाप्राप्तं तिष्ठन्
र्यादा तदनतिक्रमात् अप्रमादपालनं आर्यं वृत्तमार्ये स्थितं वर्तते॥
रितं भवति ततो द्वितीयायां विकासितं सत् तृतीयायां फलति ॥ भूमिकेति
श्लोकद्वयं व्याख्यातं भूमिकात्रितयाभ्यासात् अज्ञानेतय भागते सम्प्रज्ञातो

मागते सम्यग्ज्ञानोदये चित्ते स्पर्शविंद्रोदयोपमे निर्विभागमनाद्यं
नं योगिनो युक्तचेतसः समं सर्वं प्रपश्यन्ति चतुर्थीं भूमिकां गताः ॥
द्वैतैक्यविभावानैर्ज्ञे प्रशममागतो पश्यन्ति स्वप्नवल्लोकं चतुर्थीं भूमिकामि
ताः ॥ भूमिकात्रितयं जाग्रच्चतुर्थी स्वप्न उच्यते चित्तं तु शरदभ्रांशविलाप
प्रविलीयते सत्तावशेषपवास्ते पंचमीं भूमिकां गतः जगद्विकल्पोनो
देति चित्तस्यात्र विलापभाग्यपंचमीं भूमिकामेत्य सुषुप्तपदनामिकां
शान्ताशेषविशेषांशस्तिष्ठत्यद्वैतमात्रके ॥ गलितद्वैतनिर्भासो
दये च साति चित्तस्पर्शविंद्रोदयोपमे सती वित्ते नाद्यं नैव तत्तु निर्युक्तचेतसः चतु
र्थीं भूमिकां गता योगिनः सर्वं जगन्निर्विभागं समं पश्यन्ति ग्रहैस्ताइति ३
ताः प्राप्ताः धामिकेति चतुर्थी भूमिका स्वप्न उच्यते यस्मात्तस्यां भूमिकायां चित्तं
शरदभ्रांशविलायां प्रलीयते शरदभ्रांशविलायां प्रविलीयते शरदभ्रांशवत्
प्रविलीयते इत्यर्थः सत्तेति पंचमीं भूमिकां गतो योगी सत्तावशेषपवास्ते
तस्मात्कारणाद्भूमिकायां चित्तस्य विलापनाश जगद्विकल्पो नोदेति
पंचमीमिति सुषुप्तपदनामिकां च पंचमीं भूमिकामासाद्यासौ शान्ताशेषविशेषां
गताद्वैतमात्र निष्ठति ॥ गलितेति पंचमीं भूमिकां गतो योगी गलितद्वैतनिर्भा
शंत्र
त

नि॰प्र॰ मुदितोन्तः प्रबोधवान् सुषुप्तघनएवास्ते पंचमीं भूमिकां गतः
१३६ अन्तर्मुखतया तिष्ठन् बहिर्वृत्तिपरोपि सन् परिश्रांततया नित्यं नि
द्रालुरिव लक्ष्यते कुर्वन्नभ्यासमेतस्यां भूमिकायां विवासनः
136 षष्ठीं तुर्याभिधामन्यां क्रमात्पतति भूमिकां यत्र नासन्न सद्रू
पो नाहं नाप्यनहंकृतिः केवलं क्षीणमननमास्तेऽद्वैतेऽतिनिर्गतः
निर्ग्रंथिः शांतसंदेहो जीवन्मुक्तो विभावनः अनिर्वाणोपि नि
र्वाणश्चित्रदीप इव स्थितः ॥ अन्तःशून्यो बहिःशून्यः शून्यकुं
सो मुदितोन्तः प्रबोधवान् सुषुप्तघनमेवास्ते सुषुप्तघनीभूतएवास्ते अंत
रिति अन्तर्बहिर्वृत्तिपरः सन्नपि अन्तर्मुखतया निश्चलपरिश्रांततया निद्रा
लुरिव नित्यं लक्ष्यते कुर्वन्निति एतस्यां पंचम्यां भूमिकायां अभ्यासं
कुर्वन् क्रमाद्विवासनस्तुर्याभिधां षष्ठीमन्यां भूमिकां पतति भूमिकां
प्राप्तस्य स्वरूपमाह एतेन त्रिश्लोकेनैवं वाक्यं यत्रेत्यादि षष्ठभूमिका
यावर्तमानो योगी असन्नसन्नसद्रूपो न व्यवहर्तव्या यासद्रूपेत्यादि
वासितत्वाच्च अहंनाहमित्यभिमानाभावात् अनहंकृतिश्च न द्वैतं द्वि
द्विमत्वमेकत्वात् किंतु हि केवलं क्षीणमननत्वाच्छुद्धचिन्निर्विकल्पतया स्थैवैतैका

निर्गतोभेदाभ्यां निर्गतो व्यपदेश्यश्चात्ते किं च निर्ग्रंथिः अहंकारस्य ग्रंथिरूपस्य विगलि-
तत्वात् शांतदेहो विभावतो विगतत्वात् समश्च जीवन्मुक्तो योगी अतीर्द्धातोपि देहं धारय-
न्नपि निर्विकारः निरस्तकारत्वात् निर्वासनत्वात् वचि न्नदीपश्चालेख्यगतप्रदीप इव

भ इवांबरे चैव :पूर्णो बहिः पूर्णः पूर्णकुंभ इवार्णवे किंचिदेव संपन्न
स्त्वप्येव न किंचन षष्ठ्यां भूम्यामसौ स्थित्वा सप्तमीं भूमिमाप्नुयात्॥

अंतरिति किं च अपंचहृष्ट्याश्चैव :शून्यो निर्वासनत्वात् बहिरपि ब्रह्मैवेदं सर्वमि-
त्यनुसंधानात् न्यायाच्च अपरेवत्तेमावे: शून्यकुंभ इवांबरे तोघट इव भवति किं च
हृहृष्ट्याचैव पूर्णः सर्वदात्मभावनात् बहिश्च पूर्णो बहिरपि ब्रह्मभावनात्
न्नप्याचार्णवे वर्तमानः पूर्णकुंभ इव च भवति किंचिदिति एवं षष्ठीभूमिगतो
योगी किंचिदेव वस्तु संपन्नो जातः सद्रूपत्वात् अप्येवा एव न किंचन संपन्नः अ-
व्यपदेश्यत्वात् इत्थं षष्ठ्यां भूमौ स्थित्वा असौ योगी सप्तमीं भूमिकामाप्नुयात्॥

विदेहमुक्तता नामुक्ता सप्तमी योगभूमिका अगम्या वचसां शांता सा
सीमा भवभूमिषु केचित् शिव इत्युक्ता केचिद्ब्रह्मेत्युदाहृता के-
श्चिद्विज्ञप्तिरिति प्रोक्ता केचिच्छून्यमिति स्मृता अर्थ इत्युदिता केचि
केश्चित्कालहति स्मृता केश्चित्प्रकृतिपुंभाव विभाग इति भाविता

अन्यैरप्यन्यथा नानाभेदैरात्मविकल्पितैः नित्यमव्यपदेश्यापि
पि कपंचिद्विहिपदिश्यते सप्तमी भूमिका प्रोक्ता मया तव रघूद्वह

ति॰ प्र॰ विदेहेति श्लोकचतुष्टयं वाक्यं सप्तमी योगभूमिका तु विदेहमुक्तानां काश्चिज्ज्ञा॰
२३३ वाग्वचसामगम्या च सा भवभूमिषु सीमान्तावधिः ततः परा भूमिकान्तरस्याभा
137 वात् सा चानिरुपाधिकत्वान्नित्यव्यपदेश्यापि तन्मतान्तभेदेन तैस्तै
र्वादिभिः शिवादिशब्दैः कथंचित्कल्पितोपाधितया व्यपदिश्यते अत्र च स
प्तानां योगभूमिकानां नामानि लक्षणानि च पूर्वमुक्तान्यन्योक्तानि तत्र
भूमिकावतां चिह्नान्येव तु पूर्वमुक्तत्वादिह न प्रपंचितानि यथा
ज्ञानोक्तनामादिकं तदुपादानं पराकरसोलवशाख्याने द्रष्टव्यं॥ वशिष्ठः
श्रीवशिष्ठोवाच अत्यन्तमदो मनाम्रदुमं परचारिणी क
रिणी विग्रहव्ययामहादशान्तरशां रिवलीसान्ववत्रि ह्ननवतेनूतम
नन्तानर्थकारिणी नैदेनास्तु भूमिकास्तु नरो जयी क
रिणीमिदमनाशा यावन्न विजितो गसा कोनाम सुभटस्तावान्
पत्समरभूमिषु श्रीरामोवाच कास्ताः पुनाकरिणीकाश्च वा
रणाभूमयः कथं जीयन्ते वैषा वा चैषा यत्नेविरं वशिष्ठोवा
च रामैषा नाम करिणी सेदं प्रवृत्तिरूपिणी शरीरकानननेम
न्याविविधोत्रासकारिणी मत्तेन्द्रियोग्रकाननभास्वताकलभा
विरणी मनोऽग्रहसंलीलाकर्मपदश्च यान्विता॥ मदोस्यावा

मस्तीति करिणीनामइच्छायस्याश्रमदोवासनावृहःमहादशनोधर्म्मीविन्त्यादि राम
प्रश्नानन्तरं चाविशिष्टएकस्यकरिष्यति महादशनाभ्यांप्रांरिवनीशंखवक्तीकरणीति
संपत्समरभूमिरिति संसारसंपदएवसमरभूपय:संसारसंपदोरामतस्या:समरभूमय
इतिवद्यमाणत्वात् रामेति श्लोकद्वयंवाक्यं करणीनामइच्छासावइदंमेऽस्तीति ध्या
त्यैवेति पिरणीरीरएवकाननेमनासनीविविधोऽभ्यासकरणाशीला मनानिदि
यायायेवोग्रा:कलभायस्यास्तादृशीसनाकलभाधिरणीस नैवैरसनानदी
यानस्याकलभाधरणाशीला मनाएवमहानंदुष्प्रवेशंस्यान्तत्रसंलीनाक
र्मदनघयाचिन्ताप्रापयाप्रापलदशनादशनद्वयवती ॥ मदइति अस्याश्च
मनोवृहः सर्वत्रप्रसरत्सेणः इच्छानागी निरन्तरैषाकपरागान्नुजी
वसंचयायासंसारदउष्ट्ययोपामतस्या:समरभूमय: भूयोयत्रानुभव
दविनरोजयपराजयौ वासनेलामनाभिन्नसंकल्पोभावनांस्पृहा इता
दितिवहोनाम्नामस्यान्नाशयकोधाग: धैर्यनाम्नावराधित्राप्रस
नामेवहेलया नागीसर्वात्मिकातामिच्छांसर्वात्मनाजायेत् ॥
धाकारिणाया:सर्वत्रप्रसरत्कु:घातनावृहएवमदःयथात्वेछाभागीहत्या
गानेवजीवसंचयांजिहन्ति संसारेति नरःपुमान् जयपराजयोभूयोयत्रा

नि॰प्र॰ नुभवान्तिना: संसारदुःखप्रपञ्चस्यासमवभ्रमय: वासनेति आशयकोश गः आशये
१३८ न: कर्मसमप एव कोशः कोश गृहं मञ्जूषः तद्विषयो यो वासना इतो मनाश्रितं संकल्पो
तावन्नस्य हेत्वादि: शब्दसमुदाय: सोस्य इच्छाकारिणी नाम्नानिवला इत्यादीति नपुंस
138 कलिंगपाठे वासनेत्यादि पदकदंबकं आशयकोशगोसगकारिणीनाम्नानिव
र्तितयोक्ततीयं धैर्येति अवष्टंभ इत्येषां सर्वेषां मन्त्राणां व्यक्ताणां प्रत्येकं तासां
वर्त्मिकं सर्वविषयपत्त्वा विषयेष्ठादानस्यापत्त्वा इच्छा तृषा त्यागी धैर्यं नाम्ना
वरात्वेनया सर्वात्मना मधुपकारेणापि जयेश धैर्यैर्गौवां कुशनैव्याकृपांनरागी
करयां वश्यां कुर्यादित्यर्थः धैर्यं चापरं ब्रह्मणो वित्तस्य स्थैर्यं ॥ यावदिति
यावदहत्विदमित्येवमियमन्नार्विजृंभते तावद्दुर्ध्यावदुर्ध्याकसंसारमहो
ताविषविषूचिका पताब्वनेव संसार इदमात्मीयमिति यत्सनः अस्य
परामोमोह इत्येवं ज्ञानसंग्रहः प्रसादकारिणी स्वच्छानिर्विशेषं
मलाकृतो नैलाबिंदुरिवादर्शे विश्वाम्यत्यप्रदेशवाक मत्ताग कुं
दिनैवेश्याछेन्नब्धा इत्यर्थकारिणी संवेदन शस्त्रेणाविषत्येवांकुरं
इदमात्मीयमित्येवं रूपा वा मिथ्याकारिणी यावदंतार्विजृंभते तावदेव यमुग्रा
कुसंसारमहाविषविषूचिकाविजृंभते कुत्सितः संसार एव महज्जीवि

यजन्याविश्वविका एतावानेवेति इदमात्त्विति यन्मनः संकल्पमनस्त्वेतावा
नेव संसारस्सर्वस्यापि संसारस्य मनो मूलत्वात् अस्यत्तु मननमस उपन्नाम एवमोक्तः
इत्येवं ज्ञानस्य तातोपदेशस्य संग्रहः संक्षेपः प्रसादेति स्वच्छास्वयं निर्मला
अतएव प्रसादकारिणी परचित्तप्रसादहेतुरूपदेशवाक् परोपदेशपरं गुरुत्वा
कथानिरिक्षेनिः संकल्पेन्नतएव विमलाकृतौ शिष्येष्वादर्शेदर्पणे तैलविंदुरिव
विष्वग्व्याप्ति संक्रमाति तैलाविंदुरपि प्रसादहेतुः स्वच्छआदर्षपरणोपिनिरिक्षो वि
मलाकृतिश्च मनागिति अनर्थकारिणी इयमिच्छा मनागपि उदेतैव विषस्य
विषवत्तस्य अंकुरावली वस्तुसंवेदनशास्त्रेण संवेदनेबाह्यानुसंधानन्तदभा
वो संवेदनं नैनैव शस्त्रेण छेत्तव्या ॥ छन्नेति जीवः इच्छया विच्छुरितः संदीन
इच्छाविच्छुरितो जीवो विजहाति न तद्दीनता असंवेदनमात्रेण अतो हे
नीच्छा भवांकुं भवांकुरः असंवेदनशस्त्रं न तु सीचित्तव्यवस्थि
तिः प्रत्याहारः स विज्ञेयस्तेन तृष्णाविनिवार्यते इदमोत्त्विति
विज्ञानमाहुः कल्पनन्तु नमः अर्थस्य भावनं पदान्य कल्पना
त्यागउच्यते स्मरणं विद्धि संकल्पं विविमत्स्मरणं विदुः तत्त्वमा
गतु भूतंच भाव्यते नानुभावितं अननुभूतं नानुभूतं स्मरति विस्मृ

नि॰ प्र॰ त्यकात्मवत् सर्वमेवाप्यविस्मृत्यमृष्टतिस्थमहामतिः॥ तत्त्वविद्धुर्विरौम्येषनवक
१२८ तांदृष्ट्यार्थसिद्धिरितिमित्तदैत्यंतत्त्वविजहाति भवांकुरदृष्ट्यात्मसंवेदनमात्रेणातोदेति
139 किंतदसंवेदनमित्यत्राह संवेदनेति चित्तस्यत्तुसीव्यावस्यितिरेवासंवेदनत्वमासं
मप्यवप्रत्याहारपरपयोगागंतेतेवघानिवार्यते इदमिति इदंमोस्त्विति वित्तानमेक
रूपवमाहुः अर्थस्यबाह्यस्यपदभावनंतेदेवकल्पनात्यागडच्यते स्मरणमिति
स्मरणमेवसंवसंकल्पंविद्धि स्मरणंचाशिवंसंतं ब्रह्मविदुः तत्रवस्मरणोप्यागतु
भवनानुभूतंचवस्तुभाव्यते विषयीक्रियते अनुभूतामिति अनुभूतानानुभू
तांचानुभूतविषयामनुभूताविषयांचस्मृतिंविस्मृत्याविहायकाष्ठवत्सर्वमेव
तत्सर्वमेवविस्मृत्यअनन्तुसंधायमहामतिरेवसत्त्वमूकवंतिष्ठ॥ ऊर्ध्वबाहुरिति
विधुराणनिवत् अथसंकल्पः परंश्रेयः सविमर्शनिर्मौनत्वेनोकिलतत्संधी
यितेनैवतत्पदंप्राप्यते परांपरमंपत्नसाम्राज्यमपिरामन्दरयायते गम्य
देशैकनिष्ठस्यपथ्यपांथस्यपादयोः स्पंदोविगतसंकल्पस्तथ्यास्यं
दःस्वकर्मसु कृतान्याकिमुक्तेनमहेपादिदमुच्यते संकल्पनंपरोबंधस्तदभा
वोविमुक्तता सर्वंजगदिदंशान्तमनंतध्रुवमव्ययं पश्यन्भूतार्थचिद्रूपं
शान्तआस्वपथ्याऽस्वरं॥ संवेदनविदुर्योगः शान्तमासनमन्तरं शैवा।

उद्धवाचः सर्वेषां प्रबोधाय उद्धवभक्तः सद्गोऽहं परमार्थदर्शी विशेषं मिवोधयामि अत्र
नकाश्चिदपि अत्रागोत्ति अहो — हिमितिशेषः किंतत्हितोमीत्यत्राह अवसंकल्पएव
परश्चैवः सोयंकिमितियंतः सर्वे विश्वसद्गुलितत्भाव्यते किलेतिपरमसाध्या ग म
वि यत्र यस्मिन्नवदेभावसमारोपोत्सरगायतेत्यवामिवलक्ष्यंगमपति तत्वरूपंदतसी
स्थितेनैव किलप्राप्यते अहो मौलायंते परमपदस्येति शेषः गम्येति गम्य
देशोकालिग्रत्स्यस्वकर्मसरवंस्पंदोव्यवहाराविगतमंकल्प सर्वमिति सर्व
मिदंजगत् शांतादिलक्षणांभूतार्थ चिद्रूपं परमार्थविन्मयं पश्यत्र शांतो
स्थः कुरुकर्माणि विकर्माणि वा यथा कुरु ६ अवेदनं विदुर्योगं चित्तं
लयमकृत्रिमं अत्यन्तं तन्मयोभूत्वा तत्त्यात्तिष्ठ यथासि मो १० अहं ममेति
संविदन्नडः खलो विश्वव्यसे असंविदविमुच्यसे पदीप्सितं तत्तदावर ११॥
तिष्ठसरवमास्व॥ अवेदनमिति शांतं निर्विकारं उन्नमनासनमेव अवेदनं — नि
र्विकल्पसमाधिं विदुः अत एवत्वंयोगस्थः सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वंयोगः तानिष्ठकर्मा
णिकुरु निरस्तो निष्कामो वा कुरु अयं वाक्यात्मारामत्वया कर्तव्याभावात्माक
र ६ अवेदनमिति अवेदनमेवयोगं अकृत्रिमं अप्रयासासिद्धं चित्तलयं वा विदुः आत
त्यात्यंतन्मयोभूत्वा यथापसियद्रूपोसि तथा तिष्ठ अहमिति तंवाहमेव

उः ६

३:

नि·प्र· वसं विदस्य मभिमत्यमतोदुःखतोदुःखपयात् संसाराद्विमुच्यसे इत्यम
१४· संविदात्मकमुच्यसे सत्रं बंधमोक्षसाधनं -- दीक्षितमभिमतं तदा चेरानु निशण्णे
140 इति निर्वाणप्रकरणे समाप्तम् संवत् संवत्सरः· आश्विनप्रविष्टे ६